

KÖZTES-EURÓPA
Társadalomtudományi folyóirat

A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei

VI. évfolyam 1. szám (No. 14.)

SZEGED
2014

KÖZTES-EURÓPA
Társadalomtudományi folyóirat
A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei

Főszerkesztő:

Dr. habil. PhD PhD Gulyás László – Szegedi Tudományegyetem

Szerkesztő:

Dr. PhD Keczer Gabriella – Szegedi Tudományegyetem

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

Dr. PhD Csüllög Gábor – Eötvös Lóránd Tudományegyetem

Dr. habil. Császár Zsuzsanna – Pécsi Tudományegyetem

Dr. habil. Kókai Sándor – Nyíregyházi Főiskola

Dr. PhD Suba János – Hadtörténeti Intézet és Múzeum

Felelős kiadó:

Egyesület Közép-Európa Kutatására
6727 Szeged Löwy Sándor utca 37.
Elnök: Dr. habil. Gulyás László PhD, PhD
e-mail: gulyasl@t-online.hu

Technikai szerkesztő:

Kádas Gabriella

Nyomda:

Planet Corp. Szolgáltató Kft., Szeged

ISSN 2064-437X
HU ISSN 2064-437X

Szeged, 2014

TARTALOM

Politikai földrajz rovat

<i>Suba János: A vasfüggöny kiépítése és felszámolása a déli határszakaszon (1949–1956)</i>	5
<i>Bayerné Sipos Mónika: A kisebbségi autonómia tervek szakaszai Kárpátalján 1989 után</i>	13
<i>Nagy Miklós Mihály: Veszélyzóna, avagy geopolitikai puffer? (Köztes-Európa történeti, politikai földrajzi kérdései)</i>	29
<i>Takács Zsuzsanna Mária: Fiumei tanárok és diákok emlékiratai</i>	39
<i>Nagy Adrienn: Kereskedelmi szakoktatás Fiumében a 19–20. század fordulóján</i>	47
<i>Belovári Anita: Tanárok a magyar kereskedelmi tengerésztisztképzés szolgálatában</i>	55

Gazdaságtörténet rovat

<i>Kaposi Zoltán: Egy hazai iparvállalat a multinacionális konszern ellen</i>	61
<i>Horeczki Réka: A Balaton-parti kisvárosok fejlődési sajátosságai a 20. században</i>	75
<i>Heindl Zsombor: Az egyetemi hallgatók jelenlétének hatása Pécs gazdaságában</i>	83

Regionális tudomány rovat

<i>Fekete Dávid: Nagyvárosi kormányzás és gazdaságfejlesztés a Rhein-Neckar nagyvárosi régió példáján</i>	91
<i>Tatárné Varga Ivett: Uniós városstratégiák tervezése, többváltozós statisztikai módszerek alkalmazása a kutatás-fejlesztés területén lehívott támogatások elemzése során</i>	99
<i>Juhász Krisztina–Bakler Csaba István: Centrum-periféria relációk világméretű értelmezése a működőtőke-befektetésekben</i>	107
<i>Lengyel István Máté–Molnár Ernő: Egy versenyképes iparág kelet-közép-európai kontextusban: a magyarországi gyógyszeripar helyzete külkereskedelmi adatok tükrében</i>	115
<i>Gerdesics Viktória: Belgrádtól Brüsszelig, avagy a horvát országimázs alakulása</i> ...	125
<i>Horeczki Réka: A kisvárosok ipari átalakulása a XX. században</i>	135
<i>Szügyi Éva–Trombitás Tímea: Regionalizációs folyamatok Szerbiában</i>	143
<i>Balázs Dániel: Asszimiláció és identitás a történeti Vas megyében</i>	151
<i>Weber Erika: A Dél-alföldi élelmiszeripar változásának vizsgálata</i>	163

Városok kulturális gazdasága rovat

<i>Szabados György Norbert–Troy Wiwczaroski–Pierog Anita: Mihez kezdünk egy civil szervezettel? – dilemmák napjainkban</i>	173
<i>Kovács Laura: Hazai tapasztalatok a transznacionális önkormányzati együttműködések terén</i>	181
<i>Pirisi Gábor–Makkai Bernadett: Kulturális gazdaság és társadalmi tőke a zsugorodó kisvárosokban</i>	191

Történelmi tanulmányok rovat

<i>Falus Orsolya: Az Antonita lovagrend istopályainak működtetése a középkori Magyarországon</i>	201
--	-----

A VASFÜGGÖNY KIÉPÍTÉSE ÉS FELSZÁMOLÁSA A DÉLI HATÁRSZAKASZON (1949–1956)

ESTABLISHMENT AND DEMOLITION OF THE IRON CURTAIN ALONG THE SOUTHERN BORDER SECTION OF HUNGARY (1949–1956)

DR. PHD SUBA JÁNOS térképtárvezető

Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Térképtár, Budapest

Abstract

The iron curtain is the political metaphor of the division of Europe in the Cold War. This paper presents the establishment and demolition of the first generation technical solutions (an engineering barrier and a mined strip) along the southern border section. Mined strips were also established along the Yugoslavian and Austrian borders in 1949 and 1950, respectively. They were 971.139 km long in total. The system was combined with an external engineering barrier. It had the following structure: One or two lines of a 2 m high wire fence comprised the backbone of the engineering mine barrier. On the inside of the fence (facing Hungarian territory), mines in wooden boxes were laid in a total of four rows spaced 1 m apart in a checkerboard pattern. On the side of the row of pressure mines facing Hungarian territory, contact mines were also laid in two or three rows. A narrow empty strip was left next to the contact mines. After that, a barbed wire was mounted on 60 cm high poles. A trace strip and a border patrol path next to it were 5 to 6 metres wide. Mines were laid and the density of mines was increased continuously from 1949 until the end of 1955. About 2 million mines were laid. This mined strip was swept in 1956. This was only carried out completely along the southern border section.

A vasfüggöny – mint tudjuk – Európa hidegháborús kettéosztottságának politikai metaforája. Mi a dolgozat címében azokra az első generációs műszaki technikai megoldásokra utalunk, amelyek fizikálisan is meggátolták, korlátozták a népesség szabad mozgását. Írásunk terjedelmi korlátai miatt, a műszaki zár, és az aknamező kiépítését, illetve felszámolását mutatjuk be déli határszakaszon.

1. Bevezetés

A magyar párt- (politikai és katonai) vezetés teljesen magáévá tette a szovjet pártvezetés helyzetértékelését a nemzetközi helyzet „fokozásáról” és a harmadik világháború kitöréséről. Ezek a politikai torzulások maguk után vonták a magyar hadsereg-fejlesztési tervek fokozott ütemű gyorsítását és irreális méretű bővítését. Ez egyben a szovjet elvekre és gyakorlatra való áttérést is jelentette, vagyis a hadsereg párthadsereggé való kiépítését. A magyar katonai célkitűzések között Jugoszlávia fontos helyet foglalt el.¹

Jugoszlávia önállósuló politikáját, a nyugati világ országaihoz való közeledését a leg súlyosabb vádakkal illették. A szovjet hadműveleti tervekben Jugoszlávia is fontos szerepet kapott, a szovjet csapatoknak a magyar és a román csapatokkal együtt kellett volna

lerohannia Jugoszláviát. A hadműveleti elképzelés alapján kidolgozott tervekben fontos szerep jutott a magyar–jugoszláv határszakasz megerősítésének, műszaki biztosításának, illetve később a határszakaszon kiépített „erődvonalnak”.²

2. Műszaki zár kiépítése a déli határszakaszon

Elsőnek az ország déli határának műszaki biztosítása, drótakadályokkal való lezárása történt meg. 1949 elején már megkezdtek a déli és a nyugati határvonalnál a „határvédelem műszaki alátámasztását”. Ez a műszaki akadály egy- és kétsoros drótkerítésből állt. 1949 decemberében a határőrség – amely mindig is a kommunista párt befolyása alatt volt – kivált a honvédség kötelékéből és az Államvédelmi Hatóság alárendeltségébe került. Ez azt jelentette, hogy a határvédelem belső funkciói – amelyek arra voltak hivatva, hogy az ország lakosságát megakadályozzák a határ megközelítésében és átlépésében – kerültek előtérbe.

1949 nyaráig 227,5 kilométer kettős drótkerítést és 194,55 kilométer egyes drótkerítést építettek meg. 1949-ben Szalvay Mihály vezérőrnagy volt a határőrség főparancsnoka, aki fokozott figyelmet fordított a műszaki munkálatokra. Szalvaynak az volt a legfontosabb kifogása, hogy a műszaki munkálatok vezetését a határőrség kiengedte a kezéből. Az lett, volna a természetes, hogy a „műszaki előadó szellemi irányítása mellett az utászs századoknak minden akadályt, beleértve a magasfigyelőket is, a határőr főparancsnokság által kijelölt helyen kellett volna felépíteni”.³

Azonban a gyakorlat nem ezt igazolta és ezt észrevették az ellenőrző elöljárók is. Például a Dráva mentén a határőr főparancsnok szerint sehol nem szükséges a drótakadály, ennek dacára több helyen, ott, ahol a Dráván innen a holt Dráva szigeteket alkot, a holt Dráva mögött nagy területeket kétsoros drótakadállyal zártak le. Szalvay tábornok szerint ezek a drótakadályok sokkal fontosabbak az úgynevezett száraz határon, ahol csak egy-soros drótakadályra futotta. Ilyeneket tapasztalt a drávasztárai, a zalátai, fejtői őrsöknél. Vagy az udvardi őrs körletében, az Udvard–Mohács műútnál a drótakadályt az úttól nyugatra (nem a műúttól keletre a határ mellett) építették meg, így a műúton drótakadály nélkül lehetett közlekedni. Az izabellaföldi őrsnél lévő vadaskert sima drótkerítését, amely több helyen hiányos volt, megfelelő műszaki akadállynak tartották, a csempészek viszont nem, és így 2,5 kilométer hosszúságban virágzott a csempészet. E munkálatok elvégzésénél azonban még nem vették figyelembe a „politikai helyzet változásait”. Ezért ennek a határ-résznek fokozott műszaki alátámasztása „sürgető követelményként” lépett fel.⁴

3. Aknamező telepítése

3.1. Tervek

A honvédelmi miniszter utasította a Honvéd Műszaki Csapatok parancsnokát, Görgényi Dániel vezérőrnagyot, hogy a jugoszláv határ védelmének fokozott műszaki alátámasztására az illetékes szervek és a szovjet tanácsadók bevonásával tegye meg javaslatát. A honvéd műszaki parancsnok törzse 1949 augusztusában kidolgozta a terveket.

Az elképzelés szerint a már meglévő kettős drótkerítés elaknásítása kilométerenként 1000 darab aknával, a már beépített egyes drótkerítés átépítése kettőssé és a tervezett új drótkerítés kétsoros építése és ezek elaknásítása kilométerenként szintén 1000 darab aknával készülne el. Ez kerülne 17 millió Ft-ba, plusz a híradó hálózat kiépítése. Így ez a terv

17 917 598 forintba került volna. Ehhez járult volna hozzá a 47 határőrs magasfigyelői híradásának kiépítése 975 000 forint értékben.

A szovjet katonai tanácsadó javasolta, hogy a drótakadályon belül, attól 5 méterre szántsanak fel egy 10–15 méteres sávot, amivel ellenőrizni lehetne az átjárást akkor is, ha az átjáró nem lesz aknáva. Ennek költsége a jugoszláv határon 5119 kat. holdnyi területet figyelembe véve 220 127 forint, az osztrák határon 3210 kat. holdat jelentett 138 030 forint értékben. Ez végül is 15 méternyi széles sávnak 8329 kat. holdnak a felszántását, boronálását jelentette 358 157 forint értékben.

Így a határszakasz aknásítása a tervezés szerint 18 275 755 forintba kerülne. Ez magában foglalt 601 050 darab aknát, 665,54 tonna tüskésdrótot, 411,55 folyóméternyi dorongfát, 9816,5 kg U-szőget, 30 303 darab jelzőtöltényt, 54 605 kilogramm botlódrótot. Az anyagi számvetés még magában foglalta 23 554 liter benzint és kenőanyag felhasználását és 23 000 kg karbolineumot (fakátrányt) a faanyagok impregálása.⁵

3.2. Aknamező telepítése

A parancs szerint 1950. augusztus 1-jétől kezdődik meg a déli országhatár aknásítása, mely „augusztus 31-re befejezését kell, hogy nyerjen”. Ezért ebben az összes műszaki egységek részt vettek, kivéve a 94. hidász, a 61. és a 92. műszaki zászlóaljkat. A kiképzés után a zászlóaljak elvonultak új állomáshelyeikre.

Közben a munkaterületet 604 kilométer hosszan jelölték ki. Az ÁVH Határőrség szerint 323 kilométer igen aktív, 166 kilométer aktív és 115 kilométer kevésbé aktív szakaszra lehetett felosztani a munkába vont határvonalat. A kijelölt határvonalat aknarakás szempontjából mezőkre osztották. (Kettő mező = 8 méteres szakasz.) Az igen aktív részt (323 km) 40 375 részre, az aktív részt (166 km) 20 750 részre, a kevésbé aktívát (115 km) 14 375 részre osztották fel. Az igen aktív részeken 8 méterenként (két mező) 12 darab, az aktív részeken 8 méterenként 4 aknát kellett telepíteni.

A telepítésben 850 fő vett részt: az 53. műszaki zászlóalj 2 századdal 100 fő, munkaterülete Zákány D-től Rédics Ny-ig terjedő 79,5 km-s határszakasz, az 59. műszaki zászlóalj 2 századdal 110 fő, a Kübekháztól D-ről Tompa DK-ig terjedő 77,0 km-s határszakaszon, a 82. műszaki zászlóalj 3 századdal 130 fő, Rédics Ny-től Felsőszölnök Ny-ig terjedő 72,3 km-s határszakasz. A 67. műszaki zászlóalj 3 századdal 120 fő, Barcs Ny-től Zákány D-ig terjedő 92,2 km-s határszakaszon, az 55. műszaki zászlóalj egy századdal 60 fő, ide osztották be hat ezred műszaki szakaszát (egyenként 15 fővel) 86 főt, munkaterülete Ilocska Ny-től Barcs Ny-ig terjedő 136,5 km-s szakasz volt. A 72. műszaki zászlóalj 3 századdal 212 fő, Csikéria állomástól Ilocska Ny-ig terjedő 133,5 km-s, határszakaszon. Az ÁVH Határőrség műszaki százada 30 fővel, Tompa DK-ről Csikériáig terjedő 13,4 km-s határszakaszt kapta munkaterületül. Az elképzelés az volt, hogy a telepítésre kijelölt 567 816 aknát a 840 fő 18 nap alatt telepíti, a kijelölt munkaterületen.

A déli határon eltervezett „különleges munkálatok”-ról elmondhatjuk, hogy teljes egészében határidőre végrehajtották. Az aknatelepítés augusztus 8-án kezdődött el és augusztus 30-án végeztek az aknatelepítéssel. A telepítést a területileg illetékes határőregységeknek átadás-átvételi jegyzőkönyv szerint mindenütt átadták, illetve átvették. Ez nem történt meg Tompánál, ahol a határőrség műszaki százada telepített. Itt a műszaki anyagokat átadták, a tárolás módjáról és az anyag kezeléséről kioktatták a határőröket. Ezeket az anyagokat véglegesen a határőrség rendelkezésére bocsátották.

Az aknatelepítés a háború utáni idők egyik legnagyobb katonai-műszaki teljesítménye volt, amely jelentősen módosította a határőrizet, a járőrözés és a határőrsők minden-

napi munkáját. Például: a telepítés során ún. „kizárt” területek keletkeztek a határvonal és a műszaki zár között, ugyanis nem volt indokolt a határvonal kacsaringóit követni (különösen a vízi szakaszon (Dráva és a Mura kanyarulatainál). A kizárt területek gazdasági és operatív hasznosítása érdekében aknameztes kapukat is létesítettek a drótakadályon.

1949 nyaráig 227,5 kilométer kettős drótkerítést és 194,55 kilométer egyes drótkerítést építettek meg. Ezt később, összesen 942 559 folyóméter hosszúságban, aknazárral egészítették ki, 572 139 folyóméteren 49 M. gyalogsági taposóaknak, 343 752 folyóméteren pedig 49 M. érintőaknak felhasználásával; 26 658 folyóméteren vegyes aknamezőt telepítettek. Összesen mintegy 2 000 000 aknát.⁶

1949-től 1955 végéig folyamatos volt az aknasítás és az aknasűrűség növelése, mert a 49 M. taposóaknakat – amelyek élettartama csak 1–2 év volt – 1952-től cserélni kellett. 1949-ben az aknamezőket a drótakadályok közé telepítették, ám ez nem vált be, ezért 1952-től a különösen „veszélyeztetett” szakaszokat többsoros aknamezővel látták el, vagyis az aknamező aknasorait sűrítették.

4. Műszaki zár és az aknamező felszámolása

A műszaki zár nem igazán töltötte be feladatát. A jugoszláv műszakiak egy adott sávban sokszor felszedték az aknát, hogy az ügynökeik be- és kifelé irányuló mozgását lehetővé tegyék. Sok határsértő is felrobbant a műszaki záron, mégis többnek közülük sikerült véletlenül vagy valamilyen módszer eredményeként leküzdeni. Összességében a ráfordítások messze meghaladták az aknazár hatásfokát és ez akkor is megkérdőjelezte értelmét, ha el is tekintettek a humanitárius vetületétől. 1953-ban a határőrség vezetése már úgy értékelte, hogy a műszaki zár állapota nem kielégítő, a drótakadályt benőtték a cserjék, így veszítettek akadályjellegükből, az aknazár elavult, régi telepítésű, több határőr sebesül meg rajtuk, mint amennyi elfogás realizálódik segítségével.

A magyar–jugoszláv vegyes bizottság a műszaki zárok megszüntetéséről folytatott tárgyalásain megállapította, hogy a zárok fenntartása rossz hatással van a kapcsolatok rendezési folyamatára. Kedvezőtlenül befolyásolja a határ menti lakosság életkörülményeit, különös tekintettel a földek megművelésére. Megállapították, hogy Jugoszlávia részéről már 1955 májusában megkezdődött az aknamezők felszámolása.

A Magyar Népköztársaság kormánya 1955. szeptember 1-jei határozatával rendelte el a taposóaknakat felszedését és a robbanóanyagok összegyűjtését. Ez azt jelentette, hogy a műszaki zár teljes területén ki kellett irtani az aljnövényzetet, le kellett bontani a drótkerítéseket, fel kellett szedni a gyalogság elleni taposóaknakat és a helyszínen meg kellett, semmisíteni az érintőaknakat.

A kormánydöntés alapján a BM Határőrség és a Magyar Néphadsereg műszaki csapatai 1955 októberében hozzákezdtek a határzárak eltávolításához. A határőrség parancsnokának a Belügyminisztériumhoz küldött jelentése szerint a 3., 4. és 5. kerület szakaszain az aknameztesítést 1955. november 26-án kezdték meg és 1955. december 13-ig a három kerületben 185 851 m² területet mentesítettek és 10 322 db aknát semmisítettek meg.

4.1. Tervek

Az intenzív mentesítési munka azonban csak 1956. március 26-tól indult. Akkor született meg ugyanis az Országgyűlés határozata, és a Minisztertanács rendelete a határzárak eltávolításáról. A Belügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium döntése nyomán elkészültek a mentesítés végrehajtására vonatkozó konkrét elképzelések.

A terv szerint a zárak eltávolítását a határőrség végzi, melynek során, a déli szakaszon 630 km kétsoros drótakadályt kell felszámolni, s a közöttük és előttük telepített 950 000 taposóaknát és 2500 érintőaknát felszedni és hatástalanítani. A mentesítendő terület – 10 m szélességgel számolva – $6\,300\,000\text{ m}^2$, azaz 1095 kat. hold. A határőrség az akna-mentesítésre 120 műszaki katonával, a drótakadály eltávolítására 320 határőr sorkatonával rendelkezik, így a feladatot 469 nap alatt tudná megoldani. A munkák gyorsítására a határőrséget 300 fővel kellene megerősíteni, melyre a HM Műszaki Főnökség szerint a 2. önálló aknakutató zászlóalj volna a legmegfelelőbb. Az így megerősített határőrség 140 nap alatt hajthatná végre a felszámolást.

A mentesítési munkák érdekében más jellegű feladatok is megoldásra vártak. Részletes műszaki felderítés után, az okmányok – az aknamezők törzskönyvei – alapján, meg kellett határozni a telepítés rendszerét. Ezután következhetett a részletes tervek egyeztetése és felterjesztése a Belügyminisztériumhoz 1956. január 15-ig.

Végre kellett hajtani továbbá az akna-mentesítésben résztvevő személyi állomány kiképzését, amire a terv szerint két hónap állt rendelkezésre a nagyatádi határőrzászlóalj területén, a 2. önálló (honvéd) aknakutató zászlóalj tematikája alapján, ám a BM Határőrség műszaki szaktisztai állományával. A határőrök munkáját a Határőr Parancsnokság, a 2. önálló aknakutató zászlóaljat az MN Műszaki főnökség irányította, az egységes vezetést a két minisztérium részéről létrehozott szűk csoport végezte volna.

A mentesítés a terv szerint 1956. március 15-től 1956. április 6-ig Felsőszölnöktől délnyugati irányba haladt volna az Őriszentpéter–Nemesnép irányban, október 19-ig pedig a Lenti–Kübekháza irányban, a mentesítő erők települési helyeinek pontos meghatározásával. A fenti elképzelések mind a létszáma, mind a mentesítendő területek elosztására vonatkozóan változhattak.

Összességében 538 km hosszúságban 463 tiszttel, 207 tiszthelyetttel, 2196 honvéddal, 100 tartalékos tiszttel és 700 tartalékos honvéddal, összesen 3666 fővel számoltak a tervek. A VI. hadtest területén (112 km hosszúságban) 150 tiszt, 76 tiszthelyettes, 504 honvéd, 40 tartalékos tiszt, 280 tartalékos honvéd, összesen 1050 fő; a IX. hadtest területén (88 km hosszúságban) 112 tiszt, 54 tiszthelyettes, 373 honvéd, 30 tartalékos tiszt, 210 tartalékos honvéd, összesen 779 fő; a III. hadtest területén (86 km hosszúságban) 99 tiszt, 48 tiszthelyettes, 319 honvéd, 30 tartalékos tiszt, 210 tartalékos honvéd, összesen 706 fő – a határőrség műszaki zászlóalja (142 km hosszúságban) 54 tiszt, 17 tiszthelyettes, 600 honvéd, összesen 671 fő; az aknakutató zászlóalj (100 km hosszúságban) 48 tiszt, 12 tiszthelyettes, 400 honvéd, összesen 460 fő.

4.2. A déli határszakasz akna-mentesítése

A BM Határőrség országos parancsnoka 1956. március 10-i, a belügyminiszter-helyetteshez felterjesztett javaslatában a déli határszakasz mentesítésével kapcsolatban a következőket írta: a déli határszakaszon az aknamezők és a drótakadályok eltávolítását 558 km hosszban kell elvégezni. Ehhez rendelkezésre áll: egy határőr műszaki század, (a kerületek műszaki szakaszai), a vezényelt állományból felállításra kerülő önálló határőr műszaki zászlóalj

három századdal, 15 fő tűzszerész a BM légoltalmi zászlóalj állományából, valamint a honvédségtől a 2. önálló aknakutató zászlóalj, teljes létszámával és 120 főnyi erősítéssel.

Az MN műszaki parancsnok – aki teljes felelősséggel tartozott a mentesítés végrehajtásáért – pontosan meghatározta a végrehajtó műszaki csapatok állományát, a mentesítésre történő felkészítés feladatait, a mentesítendő határszakaszokat és a határidőket.

Figyelembe véve, hogy a mentesítés terén a Magyar Néphadsereg műszaki csapatai közül a 2. önálló aknakutató zászlóalj rendelkezett a legtöbb tapasztalattal, őket jelölte ki a mentesítő állomány kiképzőjévé. Az akkor érvényben lévő utasítások az Aknatelepítési és mentesítési eszközök 137. pontja és a Műszaki utasítás 308. pontja tiltották a gyalogság elleni taposóaknáknak kézzel való felszedését és hatástalanítását. A mentesítés végrehajtása rendkívül bonyolult és veszélyes volt. Ez arra készítette az aknakutató zászlóalj parancsnoki állományát, hogy olyan módszereket dolgozzon ki, amelyek ilyen körülmények között is biztosítják a balesetmentes végrehajtást. A zászlóalj ugyanis 1955 őszén már hajtott végre próbamentesítést, és kialakította az aknamentesítés eszközeit és módszereit, illetve 1956 februárjában, Marcaliban, kiképzett mintegy 150–160 tisztet és tiszthelyettest is a különböző műszaki alakulatok állományából.

A műszaki parancsnok 1956. április 17-i parancsa értelmében az aknakutató zászlóaljnak a mentesítő erők felkészítése után a déli határszakaszon 101 km hosszban kellett végrehajtania a mentesítést. A parancs rögzítette a sávhatárokat és meghatározta a végrehajtás határidejét (kezdés 1956. március 28-án; befejezés 1956. június 20-án). A kiképzés terén elrendelte 800 fő tartalékos felkészítését, valamint a hadtest és hadosztály műszaki zászlóaljak segítésére azok 60 fővel való megerősítését a mentesítés teljes időtartamára.

A zászlóalj a kiképzés megkezdése előtt, 1956. március 17-én Marcaliból áttelepült Szegedre (a karhatalmi tiszthelyettes Iskolába). Március 28-án kezdték meg a mentesítést a Kübekháztól keletre eső területen és a Tisza bal partjánál, és április 16-án fejezték be. Ez idő alatt 15 km-es szakaszon 19 711 gyalogság elleni aknát semmisítettek meg.

A zászlóalj április 17-én áttelepült Hódmezővásárhelyre, ahol a hadosztály műszaki zászlóaljak kiegészítésére bevonultatott tartalékos állomány kiképzését végezte. A 800 fő tartalékos 10 századba szervezve érkezett a helyőrségbe. A kiképzés 1956. április 23-tól 1956. május 12-ig tartott. Az összes kiképzési idő 128 óra volt, melyből 10 órát robbantásra, 10 órát aknaismeretre, 88 órát az aknamentesítés ismertetésére és gyakorlására fordítottak. Ez alatt az idő alatt elsajátították mindazokat a fogásokat, amelyek szükségesek voltak a mentesítés biztonságos végrehajtásához.

A tartalékos kiképzése után az aknakutató zászlóalj május 17-től a Tisza jobb partján folytatta tevékenységét. A déli határszakaszon négyszer települt át, naponta 1600–2000 folyómétert tisztított meg, és Madarason fejezte be a munkát. Kübekháza és Madaras között 91 500 folyóméternyi területet mentesített, 97 600 gyalogsági taposóaknát és 25 érintő aknát semmisített meg. Ezt követően áttelepült a nyugati határszakaszra.

Az önálló határőr műszaki zászlóalj 1956. április 21-ig Nagyatádon folytatott kiképzést, majd átvonult Gara körzetébe, ahol június 15-re befejezte a mentesítést.

A hadtestek műszaki zászlóaljainak április 25-től június 15-ig tervezett, de július 20-ra elhúzódtott tevékenységéről a BM. Határőrség Országos Parancsnokságának 1956. március 28. intézkedése ad tájékoztatást. A zászlóaljak kezdő települési helyei (kezdő pontjai): 29. műszaki zászlóalj Katymár, 92. műszaki zászlóalj Gerechátmajor, 53. műszaki zászlóalj Kásás, 19. műszaki zászlóalj Szentborbás, 15. műszaki zászlóalj Péterhida, 14. műszaki zászlóalj Somogyudvarhely, 82. műszaki zászlóalj Tótszerdahely, 67. műszaki zászlóalj Tornyiszentmiklós, 68. műszaki zászlóalj Nemesnép, 30. műszaki zászlóalj Szalafő. A munkát a zászlóaljak a kezdőponttól nyugati irányba haladva, a saját terveik alapján végezték.

A munkák befejezésére vonatkozóan a jelentés rögzítette: meghatározott határidő augusztus 15, az adott körülmények között nem tartható, mert: a rendkívüli események miatt több esetben szüneteltetni kellett a munkát, a mentesítés egyes fogásait újból gyakorolni kellett, bár a hadtest műszaki erői (1956. augusztus 1-jétől) 13 zászlóaljból álltak, de állományuk kis létszámú volt; a tényleges munkát végzők száma zászlóaljanként 80–120 fő volt, így a honvédségi műszaki zászlóaljak összlétszáma csak 1300 főt tett ki; több napos kiesést idézett elő a rendkívüli nehéz terep és a rossz időjárás; az úgynevezett „kizárt területek” nagyságát a határőrség nem tudta megadni, így azokkal nem számoltak. A munka folyamán ugyanakkor egy további 60 km nagyságú terület mentesítését is el kellett végezni; a határőrség a tervezettnél két héttel később kezdte el a munkát; a rendszertelen telepítés miatt – amiről semmilyen okmány nem állt rendelkezésre – a munka lassan, fokozott óvatossággal haladt. Mindezeket figyelembe véve úgy gondolták, hogy a munka augusztus 15–20. közötti befejezése várható, de csak abban az esetben, ha a zászlóaljakhoz bevonultatott állomány a feladat elvégzéséig visszatartható.

A katonai felső vezetés úgy döntött, hogy a 800 tartalékost 1956. augusztus 1-jén leszereli. Pótlásukra kirendelte a 12. műszaki dandártól a 97. és 111. műszaki zászlóaljat (összesen 374 fő). Így a munkák 1956. szeptember 20-ra fejeződtek be. A befejezés ideje azért tolódott ki, mert az aknamentesítésben résztvevők létszáma az Magyar Néphadsereg részéről 454 fővel csökkent. Ez a megoldás 4 526 000 Ft többletkiadással járt.

A déli határ aknamentesítése megtörtént. Ez után a műszaki alakulatok a nyugati határszakasz aknamentesítését végezték el. Az összesített jelentésből megállapítható, hogy a Magyar Néphadsereg és a Belügyminisztérium kirendelt műszaki csapatai 1956. március 28-tól 1956. október 20-ig 774 km-en mintegy 700 000 db taposó-, illetve érintőaknát hatástalanítottak. A munkák során 35 fő szenvedett sérülést. A műszaki alakulatok 1956. szeptember 18-ra befejezték a műszaki záruk teljes eltávolítását. Ennek során összesen 1018 km hosszú műszaki zárat távolítottak el.

Ezzel a vasfüggöny története a déli határszakaszon befejeződött. Az 1956-os forradalom leverését követően a figyelem a nyugati határszakaszra irányult. A forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1957. március 22-i határozata alapján a Honvédelmi Miniszter elrendelte a nyugati országhatár műszaki zárákkal való lezárását, és az újraaknásítás végrehajtását. Így a nyugati határ mentén 1962 végére 282 km új típusú műszaki zár épült. Az osztrák határ teljes lezárását 1963-ra fejezték be. Ez már a vasfüggöny második generációjának története.

Jegyzetek

1. Csüllög G. (2007): Regionális ütközőterek a Délvidéken (a 19–21. századi folyamatok történelmi gyökerei). In: Gulyás L.–Gál J. (szerk.): Európai kihívások IV. Nemzetközi tudományos konferencia. Szegedi Tudományegyetem Mérnöki kar, Szeged, 2007. 601–605. p.; Csüllög G. (2010): A Kárpát-medencei államtér problémái Trianon után. In: Közép-európai Közlemények III. évfolyam 4. szám (No. 11.) 2010. 56–61. p.
2. Suba J. (2008): A Déli védelmi rendszer. In: „A magyar Maginot” A déli védelmi rendszer 1951–1955. (A Pákán 2007. november 6-án rendezett tudományos konferencia előadásai) Bp. 2008. (Főszerk: Dr. Holló József) 55–88. p.
3. Suba J. (2005): A szocialista határőrizet egyik eszköze: az aknazár. In: „A Közbiztonság közös Európai örökségünk” Rendvédelem-történelmi füzetek. XI. Évf./13. sz. Budapest 2005. 139–143. p.
4. Uo.
5. Suba J. (1998): Magyarország határán végzett aknatelepítési munkálatok műszaki-technikai biztosítása 1950-ben In: Új Honvédségi Szemle 1998. (52. évf.) 8. szám 52–59. p.

Felhasznált Irodalom

- Csüllög G. (2007): Regionális ütközőterek a Délvidéken (a 19–21. századi folyamatok történelmi gyökerei). In: Gulyás L.–Gál J. (szerk.): Európai kihívások IV. Nemzetközi tudományos konferencia. Szegedi Tudományegyetem Mérnöki kar, Szeged, 2007. 601–605. p.
- Csüllög G. (2010): A Kárpát-medencei államtér problémái Trianon után. In: Közép-európai Közlemények III. évfolyam 4. szám (No. 11.) 2010. 56–61. p.
- Suba J. (1998): Magyarország határán végzett aknatelepítési munkálatok műszaki-technikai biztosítása 1950-ben In: Új Honvédségi Szemle 1998. (52. évf.) 8. szám 52–59. p.
- Suba J. (2005): A szocialista határőrizet egyik eszköze: az aknazár. In: „A Közbiztonság közös Európai örökségünk” Rendvédelem-történeti füzetek. XI. Évf./13. sz. Budapest 2005. 139–143. p.
- Suba J. (2008): A Déli védelmi rendszer. In: „A magyar Maginot” A déli védelmi rendszer 1951–1955. (A Pákán 2007. november 6-án rendezett tudományos konferencia előadásai) Bp. 2008. (Főszerk: Dr. Holló József) 55– 88. p.
- Suba J. (2009): Magyarország határán létesített műszaki záruk felszámolása 1956-ban. In: A XIX–XX. századi magyar forradalmak hatása nemzeti rendvédelmi rendszerünkre Rendvédelem-történeti füzetek 2009. XVII. évf. (2009) 20. sz. Budapest, 2011. (1–287. p.).

A KISEBBSÉGI AUTONÓMIATERVEK SZAKASZAI KÁRPÁTALJÁN 1989 UTÁN

AUTNOMY FIGHTS OF SUBCARPATHIAN HUNGARIANS AFTER 1989

BAYERNÉ SIPOS MÓNika PhD-aspiráns

Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Abstract

The Subcarpathian Hungarian Cultural Association – the first lobby association for the subcarpathian Hungarians – was formed 26th of February 1989. After inception the political representatives of the subcarpathian Hungarians have conceived recommendations of the possible confines of public law on the intergration of Hungarian minority to the Ukrainian state. In my presentation I would like to present the concepts conceived, as well as the changing political context that has reformed the ambitions for autonomy with the interplay of two factors.

On one hand it was each time a provocation when the political environment has changed prosperously in point of autonomy, on the other hand the autonomy – in the ideas of composition and redefinition of a team's or association's identity have appeared.

1. Bevezetés

Tanulmányomban részletesen elemzem a kárpátaljai magyar politikai elit által megfogalmazott önrendelkezési törekvéseket Ukrajna függetlenségének kikiáltásától napjainkig. Célom, hogy bemutassam azt a tarka, sokszínű képet, amely az elképzelésekben megjelent.¹

Az 1989 után a kárpátaljai magyarság politikai képviselői több javaslatot is megfogalmaztak a magyar kisebbség ukrán államba való integrációjának lehetséges közjogi keretéről.

2010 végéig több mint tíz tervezet, javaslat, állásfoglalás látott napvilágot, ezek kidolgozásában pedig világosan elkülönül két szakasz. Az első szakaszt – a kilencvenes évek első felét – gyakorlatilag nem lehet elválasztani a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség programjának alakulásától és a szervezet belső vitáitól.

A második szakasz, mely 2006-ban vette kezdetét, meghatározta a régióban élő magyar kisebbség mindennapjait.

Az eltelt huszonnégy évben szinte nem találunk olyan vezető magyar nemzetiségi politikust vagy a közéletben rendszeresen megszólaló értelmiségit, aki legalább egyszer ne mondott volna véleményt az ügyben. Versengő értelmezések és koncepciók, a legkülönbözőbb hangvételű nyilatkozatok, eltérő taktikai célzatú állásfoglalások láttak napvilágot.

Az autonómiatörekvések legfontosabb dokumentumai azok a törvénytervezetek, amelyek az etnikai vonatkozású autonómia-megoldások intézményesítéséről általánosan vagy konkrétan rendelkeznek.

2. A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség szerepe az autonómia mozgalomban

2.1. A KMKSZ megalakulásának előzményei

1989. január 21-én tartotta alakuló ülését a Kárpátalján élő ukránok szervezete, a Sevcsenko Anyanyelvi Társaság területi csoportja is, ahol a meghívott magyar vendégek kezdeményező csoportba tömörültek, s egy ukrainai magyar anyanyelvi szövetség megalakítását határozták el. A megalakítandó szövetség jogi helyzetének tisztázására két elképzelés született, végül egy harmadik forma valósult meg: a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség.

1988 nyarán a kárpátaljai magyarság képviselői memorandumot juttattak el az SZKP Központi Bizottságához Moszkvába, amelyben – mint Balla Gyula írja –

1. „első ízben fogalmazódott meg a kárpátaljai magyarság részéről az az igény, hogy az ott élő magyar nemzetiség részére autonómiát adjanak, pontosabban hozzanak létre nemzetiségi körzetet Beregszász központtal... A memorandummal kapcsolatban a kárpátaljai magyar értelmiség körében is megoszlottak a vélemények. Némelyek főként amiatt aggódtak, hogy ha létrehoznák a magyar nemzetiségi körzetet, a szórványban élő magyar etnikum számára lehetetlenné válna az anyanyelvi oktatás, művelődés, következésképp felgyorsulna a szórványmagyarság beolvadása.”
2. A második elképzelés egy Csemadok-szerű, az állami struktúra részét jelentő, az állami költségvetésbe illeszkedő kulturális szervezet megalakítása volt. Ezt a változatot támogatta a Szovjet Baráti Társaságok Szövetségének helyi szervezete is azzal a javaslattal, hogy a magyar szövetséget ennek a szervezetnek az égisze alatt hozzák létre.

Szeptemberben először találkoztak egymással a vidék magyarságintézményeinek vezetői. A megbeszélést az Ukrainai Írószövetség magyar csoportja és a József Attila Alkotóközösség hívta össze. A kibővített ülésre eljöttek a régióban már korábban megalakult magyar művelődési és irodalmi központok képviselői.²

Véleménycseréjük célja egy olyan beadvány megfogalmazása, volt, melyben az ukrainai magyar dolgozók művelődési szövetségének létrehozását kezdeményezik. A másik lehetőség egy alulról szerveződő, a hatalomtól szervezetileg, anyagilag, ideológiailag független szövetség létrehozása volt. A többség végül ez utóbbi mellett döntött, s a területi pártbizottsággal egyeztetve a kárpátaljai magyar értelmiségiek elhatározták a Szovjetunióbeli Magyarok Kulturális Szövetségének megalakítását. 1989. február 26-án Ungváron létrejött a kárpátaljai magyarság első átfogó nemzetiségi szervezete Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ) néven.

2.2. A Szövetség céljai. Állásfoglalás magyar autonóm körzet megalakításáról

A határon túli magyar közösségek önálló érdekvédelmi szervezetei közül elsőként a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ) alakult meg 1989. február 26-án, még a pártállam keretei között, elsősorban kulturális és nem politikai célok elérésére. Az ekkor megfogalmazott Alapítólevelét kimondja:

„A Szövetség célja az Ukrán SZSZK Kárpátontúli területén élő magyar nemzetiség kultúrájának, nemzeti hagyományainak, anyanyelvének megőrzése és ápolása, anyanyelvi művelődésének és oktatásának elősegítése, valamint az e célokkal kapcsolatos érdekek védelme. [...]”³

Az Alapszabályában foglaltaknak megfelelően a Szövetség megalakulásának pillanatától felvállalta a helyi magyarság autonómiatörekvéseinek megjelenítését. Első ízben 1989. szeptember 10-én tárgyalta a Választmány a kérdést, amely heves vitát váltott ki: biztosítható-e, s ha igen, miképpen, hogy a magyar többségű beregszászi járás határain kívül, főleg a szórványban élő magyarságra is kiterjedjenek a területi autonómia által garantált jogok és lehetőségek. Konkrét elképzelések ekkor még nem körvonalazódtak, ugyanakkor a Választmány állásfoglalásában leszögezte, hogy támogatja egy magyar autonóm körzet létrehozását Beregszász központtal.

Az állásfoglalás első pontja szerint: „*A KMKSZ választmánya magáévá teszi a magyar lakosság többségének álláspontját, és célszerűnek ismeri el egy magyar autonóm körzet megalakítását. A körzet központja legyen Beregszász, illetve a Beregszászi járás, de foglalja magába az ungvári, a munkácsi, a nagyszőlősi járás túlnyomórészt magyarlakta falvait és településeit is.*” Ez az állásfoglalás megfogalmazta a szórványban élő magyarság érdekeit is: „*Az autonóm körzet létrejöttével egyidejűleg a területi tanács mellett hozzanak létre nemzetiségi tanácsot, amelynek tagjait a kisebbségben élő nemzetiségek választják meg, számarányuknak megfelelően. E tanács hatáskörébe tartozzon az autonóm körzeten kívül élő magyarok és a területen élő más nemzetiségi kisebbségek problémáinak felügyelete.*” A dokumentumot eljuttatták a terület, a köztársaság és az ország illetékes vezetőihez, de a beadványokra nem érkezett hivatalos válasz.

2.3. Állásfoglalás a kárpátaljai magyarság autonóm jogairól. A kárpátaljai különleges önkormányzatú terület statútumának alapelvei

Nem sokkal a népszavazás előtt a KMKSZ választmánya állásfoglalást adott ki a kárpátaljai magyarság autonóm jogairól, melyben kijelentette:

„*A KMKSZ a kárpátaljai magyarság megfelelő létfeltételeinek biztosítását a kulturális és jóléti-területi önkormányzati rendszer párhuzamos kiépítésén keresztül kívánja biztosítani.[...] A kisebbség jóléti-szociális életkörülményeinek megfelelő szintű biztosítása, valamint a kulturális önkormányzat gazdasági bázisa létrehozása céljából célszerűnek tartja a terület adminisztratív felosztásának olyan irányú megváltoztatását, hogy a zömében magyarlakta falvak egy közigazgatási egységbe kerüljenek, (ezáltal) síkra száll Kárpátalja maximális politikai és gazdasági autonómiájáért.*”⁴

Ebben a légkörben született meg 1990 decemberében „**A kárpátaljai különleges önkormányzatú terület statútumának alapelvei**”⁵ című nem hivatalos dokumentum.

A KMKSZ első kezdeményezése volt ez a tervezet, amely Kárpátaljának különleges önkormányzati státust képzelt el. Az ekkor még előkészítés alatt álló új ukrán alkotmány úgy tűnt, hogy lehetőséget ad a különleges önkormányzatú területek létrehozására, melyeket megilletné a törvénykezdeményezési jog, illetve rendeletek megalkotásának joga. „Kárpátalja önkormányzata a helyi önkormányzatok, kisebbségi területi és személyi elvű autonómiák rendszerére épül (ez szükségképpen a belső közigazgatási határok megváltoztatását feltételezi).”⁶

A statútum általános rendelkezéseiben foglalja a Kárpátaljai Különleges Önkormányzatú Terület (KKÖT) létrehozását, a közigazgatási egységek (járások) pontos meghatározásával, és ezen belül Beregszász központtal a Magyar Autonóm Körzetet (MAK), mely a beregszászi járás területe mellett „a munkácsi, ungvári és nagyszőlősi járások azon községeinek és nagyközségeinek területét. A terület lakossága az 1989. évi népszámlálás során legalább 50%-ban magyarnak vallotta magát, illetve a helyi népszavazás döntése alapján a MAK területéhez kíván csatlakozni.”⁷

A Magyar Autonóm Körzet területén a hivatalos nyelv a magyar és az ukrán. Kárpátalján a nyelvhasználatot a később létrehozandó ukrán nyelvtörvény és a kisebbségekről szóló törvények valamint a helyi önkormányzati rendeletek határozzák meg. A KKÖT hatásköréhez tartozik a nemzeti és etnikai kisebbségeket érintő ügyek, az oktatás, a szociális és gazdasági kérdések kezelése, a költségvetési és egyéb bevételi források feletti döntés joga és a helyi önkormányzatok jogkörébe tartozó feladatok.

A területi önkormányzat központi szervei a Területi Közgyűlés, amely négy évre választott képviseleti szerv, és az Önkormányzati Tanács, amelynek tagjait „a járási önkormányzatok és a járási jogú városok (Munkács, Ungvár) önkormányzatainak egy-egy választott képviselője; a Magyar Autonóm Körzet és a Román Önkormányzati Szövetség egy-egy választott képviselője; a kulturális (személyi elvű) autonómiával rendelkező nemzeti és etnikai kisebbségek egy-egy választott képviselője alkotja.”⁸

2.4. A Kárpátaljai Magyar Autonómia (KMA) alapelveiről⁹

1991 januárjában a KMKSZ különbizottsága (Balogh József, Gulácsi Géza, Horkai Sámuel, Milován Sándor, ifj. Sari József) egy új javaslatot fogalmazott meg a Kárpátaljai Magyar Autonómia (KMA) alapelveiről.

A bevezetés megfogalmazza, hogy „A kárpátaljai magyarság megfelelő léthelyzete biztosítását a kisebbségi jogoknak egy olyan rendszerében kívánja érvényesíteni, melynek alapelemei: a nemzetiséghez való tartozás szabad önmeghatározása, a hatalomban való számarányos részvétel, a nyelvhasználat megfelelő rendje és az önkormányzati elv érvényesítése.”¹⁰

A tervezet alkotói úgy vélik, hogy az elképzelt vegyes elvű autonómia kialakításában a személyi elvű önkormányzat időben előbbre való a területi elvvel szemben, mert kisebb ellenállásra számítanak a személyi, mint a területi autonómia tervének meghirdetésével szemben.

A tervezet végén nem összefüggő, halmozott tézisek olvashatók, melyekben többek között olyan elképzelések szerepelnek, hogy a KMA saját szimbólumokkal rendelkezik, a KMA-tagságot külön dokumentum (esetleg bejegyzés a személyi igazolványban) rögzíti, a magyar fiatalok katonai szolgálata csak Kárpátalja területén teljesíthető. Kiemelendő még, hogy „A KMA tagok számára biztosítani kell a kettős állampolgárság lehetőségét.”¹¹

A szövegben többször említett autonómia-státútumot a tervek szerint egy későbbiekben felállítandó jogi- és státútum-bizottság foglalta írásba.

2.5. Javaslatok a kisebbségi törvénytervezet kapcsán

A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség 1991 első felében az ukrán kisebbségi törvénytervezet tartalmával kapcsolatban javaslatokat fogalmazott meg, melyben hangot adott ama meggyőződésének, hogy „a nemzetiségi, illetve etnikai kisebbségek megfelelő létfeltételei az állam, a társadalom és a nyelvország gondoskodása mellett is kizárólag azoknak teljes körű önigazgatása által biztosíthatók.”¹²

A politikai jogok területén a legfontosabb elv a kisebbségek, a hatalmi ágakban való, számarányuk szerinti részvétele, melynek elérése akár pozitív megkülönböztetéssel is végrehajtható. A törvénynek engedélyeznie kell a helyi és országos kisebbségi önkormányzatok létrehozását, biztosítani a kisebbségi területi, illetve személyi elvű önkormányzat létrehozásának jogi feltételeit, és ezeket közhatalmi jogosítványokkal felruházni. „A kisebbségi önkormányzatoknak széles körű autonómiát kell élvezniük. A kisebbségi okta-

tás-nevelés és kultúra kérdéseinek minden vonatkozását azok saját kezébe kell adni. A megfelelő állami intézmények tehát nem hierarchikus fölöttesként, hanem a törvényességi felügyeletet gyakorló hatóságként működjenek.”¹³ A javaslatban szerepel még a nyugati demokráciákban elterjedt ombudsman intézményének kisebbségi szószólóként való létrehozása, akinek bizonyos esetekben a kisebbségeket érintő kérdésekben vétőjoga van.

Az oktatás és a kultúra területén a kisebbségek teljes körű önigazgatására kell törekedni, az oktatási rendszerben a bölcsődétől az egyetemig, a kultúrában színházaktól a könyvtárakon keresztül a hagyományörző tevékenységekig. A működési költségekre fordított összeg döntő része az állami, területi költségvetés nemzetiségekre jutó, arányos részéből ered, de más bevételek (gyűjtés, alapítványok stb.) is gyarapíthatják a kisebbségi önkormányzat pénzügyi alapját.

Külön kiemeli a törvény az anyaországgal (nyelvországgal) való széleskörű kapcsolat-tartás lehetőségét, melyet az államnak – lehetőségeihez mérten – támogatnia kell.

A KMKSZ 1991. április 28-án lezajló közgyűlésén határozatot fogadott el, amelyben megerősítette szándékát a területi autonómia felállítására. „A KMKSZ II. évi rendes közgyűlésének küldöttei (...) elhatározták, hogy (...) felhatalmazzák az Elnökséget, hogy a Kárpátaljai Autonómia és a szabad gazdasági övezet létrehozásának érdekében alkotmánymódosító javaslattal forduljon Ukrajna kormányához.”¹⁴

2.6. Nyilatkozat Kárpátalja autonóm státusáról

1991. július 14-én Tiszaújlakon a KMKSZ megrendezte a hagyományos II. Rákóczi Ferenc emlékünnepséget, mely egyben tizezer főt megmozgató nagygyűlés is volt. Itt felolvasták és egyhangúlag elfogadták a **Nyilatkozat Kárpátalja autonóm státusáról** című dokumentumot.¹⁵

Ez kimondta: „Mi, a nagygyűlés résztvevői (...), rámutatva a vidék évszázadok során és a II. világháború után kialakult soknemzetiségű összetételének sajátosságára, a vidék népeinek önrendelkezési örök törekvésére; (...) támogatva a Népképviselők Kárpátaljai Területi Tanácsának a szabad vállalkozási övezet vidékünkön való megteremtéséről hozott döntését; (...) figyelembe véve, hogy Kárpátalja jelenlegi státusa korlátozza a vidék őslakosságához tartozó népek és más nemzetiségek kollektív jogait; (...) számításba véve, hogy csak az autonómia státusának elnyerése (visszaállítása) teremti meg a feltételeket ahhoz, hogy a vidék teljes jogú szubjektumként foglalja el méltó helyét a megújuló, szuverén, demokratikus, föderatív Ukrajnában; (...) arra a megegyezésre jutottunk, hogy (a hivatalos szovjet, ukrán és területi szervekhez felé) törvényjavaslattal fordulunk:

- I. Ukrajna összetételében Kárpátaljának adják meg az autonóm köztársaság státusát,
- II. Az őslakosság és más nemzetiségek képviselői kapjanak jogot arra, hogy okmányaikban eredeti nemzetiségük szerepeljen,
- III. Kárpátalja autonóm státusának keretében alkotmányosan rögzítsék:
 - a ruszinok, ukránok, magyarok, oroszok, románok, szlovákok, németek, cigányok kulturális-nemzeti autonómiájának jogait, területi-polgári és nemzeti-területi önigazgatással egyesítve,
 - a garanciákat arra, hogy valamennyi nemzetiséghez tartozó állampolgárok, a Szovjetunió és az USZSZK alkotmányos jogszabályai keretében tevékenykedő politikai és társadalmi szervezetek számára egyenlő lehetőségeket biztosítsanak az állami és közügyek igazgatásában való részvételre.”¹⁶

2.7. Népszavazás a Magyar Autonóm Körzet létrehozásáról

A Beregszászi Járási Tanács 1991. szeptember 14-i ülésén elfogadta azt a határozatot, amely alapján 1991. december 1-jére népszavazást tűz ki a Magyar Autonóm Körzet létrehozásának ügyében. A területi tanács október 31-én szintén határozott a népszavazás megtartásáról. Az ukrán nacionalisták egy része tiltakozott e döntés ellen és beadvánnyal fordultak Leonyid Kravcsukhoz, az Ukrán Legfelső Tanács elnökéhez, amelyben a kárpátaljai autonómiával kapcsolatos népszavazás megvívótását kérték, arra hivatkozva, hogy az törvényellenes és Ukrajna területi egysége ellen irányul.

A népszavazáson két kérdésre kellett válaszolniuk a választópolgároknak. Az első kérdés Kárpátalja *alkotmányban rögzítendő különleges önkormányzati státusának* (az 'autonómia' szót kerülték ki ezzel a kifejezéssel) megteremtéséről, a második kérdés a beregszászi nemzetiségi körzet létrehozásáról faggatta Kárpátalja lakosságának véleményét. A feltett kérdés így hangzott: „Kívánja-e Ön Magyar Autonóm Körzet létrehozását a Beregszászi járás területén?”¹⁷

Az eredmény egyértelmű volt, a népszavazáson a beregszászi járásban a szavazók 87,3 százaléka tartotta szükségesnek Kárpátalja autonómiájának megvalósítását, 81,4 százaléka a Beregszász központú magyar autonóm körzet létrehozását, ugyanakkor Kárpátalja teljes lakosságának 78%-a kívánta a megye különleges önkormányzati státusát.

A területi tanács 1992. január 24-i ülése jóváhagyta azt a dokumentumot, amellyel Ukrajna Legfelsőbb Tanácsához fordult a népszavazás eredményének elfogadását kérve. Egyúttal javasolta, hogy egészítsék ki az ukrán alkotmányt a következőkkel: „Ukrajna kebelében Kárpátalja területe különleges önkormányzati közigazgatási egység, ezen belül Beregszász székhellyel a Beregszászi járás Magyar Autonóm Körzet. Másrészt Kárpátalja Ukrajna szerves része, de az ott élő népek önállóan döntenek életükről.”¹⁸ A helyi magyarság számára a tervezett alkotmánymódosítás legfontosabb része a harmadik és a negyedik alapelv, amely: „a nemzetiségi területi és kulturális önkormányzat, illetve a gazdasági önállóság, s annak megvalósulási formái megválasztásának joga, az önfinanszírozás.”¹⁹

Míg a kárpátaljai magyarok „bizalmat szavaztak” Ukrajnának és igen magas arányban megszavazták függetlenségét, addig a hasonló arányban megszavazott autonómia ügyét az ukrán parlament még napirendre tűzni sem volt hajlandó. Hozott azonban törvényt arról, hogy az Ukrajna területi integritásának megsértésére vonatkozó cselekedetek büntethetők. A területi autonómia később nem szerepelt sem a nemzetiségi törvényben, sem az ukrán-magyar alapszerződésben, és Ukrajna új Alkotmányában sem.²⁰

2.8. Ukrajna törvénye a Magyar Autonóm Körzetről

A beregszászi járási tanács – a végrehajtó bizottság mellett létrehozott munkacsoport szövegtervezetét többször módosítva és kiegészítve – 1992. április 28-án vitatta meg és fogadta el. A Magyar Autonóm Körzet létrehozásáról intézkedő törvénytervezetet 1992 májusában tette közzé, melyet tudomásulvétel és a Legfelső Tanács felé való továbbítás céljából a Területi Tanács elé terjesztett.²¹

A dokumentum 1992. május 8-án jelent meg, Ukrajna törvénye a Magyar Autonóm Körzetről²² címmel. A törvény első részének első cikke kimondja: „A Magyar Autonóm Körzet Ukrajna közigazgatási-területi berendezkedésének szubjektuma territoriális önkormányzat formájában Kárpátalja beregszászi járásának közigazgatási határain belül, melynek státusát a jelen törvény határozza meg.” (1. cikkely). A MAK hatalmi szervei a Körzeti Tanács, amely törvényhozói kezdeményezés jogával van felruházva, és a hozzá-

tartozó városi, nagyközségi, községi tanácsok, valamint a „végrehajtó és a rendelkező hatalmi szervek” (8. cikkely). Feladataik széleskörűek: a körzet költségvetésének kialakítása, a körzeten belüli területi egységek létrehozása és módosítása, helyi rendőrség kialakítása, saját jogszabályok alkotása, gazdasági tevékenység koordinálása, a betelepedés kvótájának meghatározása és az autonóm körzet alapszabályának elfogadása tartozik hozzájuk. A körzet saját jelképekkel rendelkezik, közigazgatási központja pedig Beregszász.

2.9. A kárpátaljai különleges önkormányzat és a beregszászi Magyar Autonómia esélyei az ukrán törvényhozásban

1992 nyarán, Budapesten, a Határon Túli Magyarok Hivatalában több feljegyzést készítettek, melyekben a kárpátaljai helyzetet boncolgatták. Az írásokban utaltak az erősen megosztott ukrán politikára – a területiális autonómiák, illetve Ukrajna föderatív átalakítása tekintetében –, amely már az 1991. december 1-jei referendumot megelőzően jelen volt.

Az elkészült hivatalos törvényjavaslat a KMKSZ autonómia bizottsága által kidolgozott koncepciót vette alapul, komolyabb változtatás nem ismerhető fel. Ennek ellenére a törvénytervezet sorsa hasonlóan végződött, mint a kisebbségi magyar régiók többségében, az ukrán parlament a népszavazás eredménye ellenére sem fogadta el. A jobboldali erők nyomására törölték belőle azokat a cikkelyeket, amelyek alapján a nemzeti kisebbségek területi autonómiához juthattak volna. Az elfogadott törvény nagy csalódást okozott Kárpátalján, mivel megakadályozta a választások során Kravcsuk elnök által támogatott Magyar Autonóm Körzet megalakítását. Az 1992. július 25-től hatályba lépett törvény mindössze a kisebbségek kulturális autonómiához való jogát ismeri el, az emberi és nemzetiségi jogok elválaszthatatlanságának alapján.²³

1993. január elsejei újévi sajtónyilatkozatában Fodó Sándor a KMKSZ akkori elnöke politikai célkitűzésként fogalmazta meg, hogy a KMKSZ „továbbra is ragaszkodik a különleges önkormányzati státus megadásához és a magyar autonóm körzet kialakításához”.

Ezzel szemben 1993 februárjában, Kijevben, a kisebbségi kérdésekkel foglalkozó ukrán–magyar vegyes bizottság ülésén már a kulturális autonómiáról beszéltek, valamint ez év áprilisában az ukrán elnök, Leonyid Kravcsuk,²⁴ és a magyar miniszterelnök, Antall József, államfő hivatalos találkozásán szintén a kulturális autonómia ügye volt napirenden. A két ország vezetője a kulturális autonómia biztosította jogok gyakorlatának kiszélesítésében látta a helyi magyarság problémáinak a megoldását. A találkozó után Fodó Sándor, a KMKSZ elnöke elmondta: az ukrán elnök ígéretet tett arra, hogy messzemenően támogatja a magyarság kulturális és személyi elvű autonómiájára irányuló törekvéseit, valamint a többségükben magyarlakta vidékek önkormányzatának létrehozását.

1993 áprilisában a Kárpáti Igaz Szóban megjelent Ukrajna Miniszteri Kabinetjének dekrétuma a kárpátaljai különleges (szabad) gazdasági övezetről,²⁵ mely azokat a reményeket erősítette, hogy az ukrán vezetés Kárpátalja megye egész területén Európa-Központ névvel egy különleges vám-, valuta-, pénzügyi-, adófeltételek mellett működő komplex zónát létesít. Az övezet ötven évre jönne létre. A tervből hosszú ideig nem lett semmi, majd 1998-ban mindössze egy jóval kisebb területen, a csapi határátkelőhely körzetében jött létre, elnöki rendelettel.

1994 márciusában a KMKSZ választási programjában Ukrajna föderatív államberendezkedése mellett tette le voksát, kijelentve: „A föderatív államberendezkedés számunkra sokkal többet ígér, különösen, ha az a nemzetiségi autonómiák rendszerével párosul. Sokkal szélesebb jogokat kell adni a helyi önkormányzatoknak, s ami ezzel együtt jár: nagyobb felelősséget! [...] A nemzetiségi szervezeteknek jelöltállítási jogot, a nemzetisé-

geknek garantált képviselést kell kapniuk. Létre kell hozni a nemzetiségi jogok országgyűlési biztosának intézményét.”²⁶

Nagyon hasonlóan fogalmazott választási programjában Tóth Mihály képviselőjelölt is, akinek később sikerült győznie a KMKSZ elnökével szemben. „A szövetségi államszerkezet keretében Kárpátaljának meg kell adni a különleges önkormányzati és gazdasági övezet státusát. Kárpátalja adminisztratív felépítésében létre kell hozni a nemzetiségi területi önkormányzatokat. A nemzetiségi körzeti, városi, községi és nagyközségi önkormányzatok területén maximálisan szavatolni kell a viszonylagos belső kisebbségek jogait. Megvalósítani a teljes kulturális autonómiát minden kárpátaljai kisebbség számára.”²⁷

2.10. Nemzetiségi kulturális autonómia

1994 nyarán jelent meg Gulácsi Géza cikke „A nemzetiségi kulturális autonómia”²⁸ címmel, amelyben a nemzetiségi kulturális öngazgatásnak három szintjét különíti el:

1. a legalacsonyabb szint az anyanyelv használatának, a saját vallás gyakorlásának szintje;
2. a középső szint önálló nemzetiségi intézmények létrehozását és működését feltételezi;
3. a legfejlettebb forma pedig a nemzetiségi intézményrendszerek és az ezeket működtető, irányító nemzetiségi testületek létrehozását jelenti.

A szerző véleménye szerint csak a legfelsőbb szintű kulturális öngazgatás képes az adott kultúra továbbélésének, fejlődésének biztosítására, mert saját értékrendje van, amely mentes lehet a többségi értékrend befolyásoló hatásától.

Nála a kulturális autonómia több intézményrendszert foglal magába, ezek közül a legfontosabb az oktatási és a közművelődési rendszer önálló léte, emellett a nemzetiségi nyelvhasználat, illetve a nemzetiségi jogok felügyeletével foglalkozó intézmények is elengedhetetlenül fontosak. Ezek működését „egy testületnek össze kell hangolnia, melynek a nemzetiségi kulturális öngazgatással kapcsolatos kérdésekben meg kell hoznia az elvi döntéseket.”²⁹ Ezt a tanácsot nemzetiségi tanácsnak nevezi, amely létrejöhet minden helyi tanács mellett, majd ezek létrehozzák a központi nemzetiségi tanácsot.

A kulturális autonómia intézményi alrendszerait a nemzetiségi tanács alá rendelt osztályok irányítják. A nemzetiségi tanács hatáskörébe tartozó ügyek közül a legfontosabbak a nemzetiségi oktatási rendszer, a közművelődési intézményhálózat, a nemzetiségi közműdiumok, a műemlékvédelem, a nyelvhasználat, a nemzetiséget érintő jogalkotás figyelése és a megfelelő javaslatok megtétele.

1995 folyamán a KMKSZ szorgalmazta egy nemzetiségi tanácsadó testület felállítását,³⁰ melynek célja a nemzetiségek elképzeléseinek közös megjelenítése és képviselete a hivatalos állami szervek előtt. A KMKSZ politikusai azonban úgy vélekedtek, hogy minden elérhető eredmény csak szívós, kitartó munka révén képzelhető el, mert a hatalmi szervek minden strukturális reformot igyekeznek meggátolni.

2.11. Tisza melléki járás

Az érvényben lévő ukrán törvények 1996 óta nem teszik lehetővé az autonóm egységek kialakítását. Következésképpen valamiféle újszerű megoldást, más utat kellett választani. Így kristályosodott ki végül is a megannyi elképzelés közül az előrehaladást jelentő lépés, amely szerint több magyar vidéknek egy adminisztratív egységben való összefogásával célt lehetne érni.³¹ Az 1990-es évek végén megfogalmazott ukrán közigazgatási re-

form, amely magában rejtette a nemzetiségi öngazgatás lehetőségét, egy újabb lehetőség lehetett volna a kárpátaljai magyarság számára.

A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség 1999-ben politikai célként fogalmazta meg és dolgozta ki a Tisza melléki járás tervezetét, amely egy olyan közigazgatási egység lenne, amely magába foglalná a Kárpátalján élő tömbmagyarságot. *„A kárpátaljai magyarság jogainak teljes körű érvényesítése csupán a megfelelő kollektív státusz birtokában lehetséges, amely létrehozna a magyar kisebbség döntéshozó és végrehajtó szerveit, s amely egy, a magyarlakta településeket magába foglaló adminisztratív egység területi bázisán nyugodna.”*³²

A magyar öngazgatáshoz való jog, a Tisza melléki járás tevének megvalósítása a KMKSZ 2002-es választási programjába is bekerült: „El kell érni, hogy Ukrajnában végrehajtandó adminisztrációs reform keretein belül létrehozzák a Tisza melléki járást, amelybe a kárpátaljai magyar települések túlnyomó többsége beletartozna.”³³

A választópolgárok többsége közömbösen viszonyult a témához. A vegyes lakosságú településeken sem a ruszinok, sem az ukránok nem támogatták Kovács Miklós *„csak magyar ügyként kezelt”* programját. Ugyanakkor a Tisza-melléki járás ügye a magyarok körében sem vált közös üggyé, nem kovácsolta egységbe a kárpátaljai magyarságot, inkább elmélyítette az ellentéteket a vezető értelmiség, a magyar és nem magyar lakosság körében is. Többek közt ez a körülmény is hozzájárult Kovács Miklós választási vereségéhez Gajdos Istvánval szemben.³⁴

A 2004-es ukrán elnökválasztás során a KMKSZ közelebb került a Tiszamelléki járásra vonatkozó tervének megvalósításához. A szövetség a nyugatbarátként elkönyvelt Viktor Juscsenkó mellett állt ki, felhívva a magyar lakosság támogatását az elnökjelölt mellett. A felek szerződést kötöttek, melyben rögzítették, hogy a KMKSZ részt vesz a választások második fordulójában támogatva Viktor Juscsenkó elnökjelölését, aki megválasztása esetén többek között elősegíti a tömbmagyar vidéket magába foglaló Tisza melléki járás létrehozását.³⁵ A szerződés azonban csak papíron maradt meg, végrehajtása – mely a területi és kulturális autonómia irányába való elmozdulást jelenthette volna – elmaradt, így a Tisza melléki járás létrehozása is elakadt.

3.Az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség (UMDSZ) szerepe az autonómia mozgalomban

3.1.Az UMDSZ megalakulása

Az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetséget 1991. október 5-én három szervezet: a KMKSZ, a Magyarok Kijevi Egyesülete és a Lembergi Magyarok Kulturális Szövetsége hozta létre a kárpátaljai magyarság országos szinten való megjelenítésének céljából.

3.2. Az UMDSZ céljai, törekvései

Az UMDSZ tevékenységét több egymással egyenrangú, szorosan összefüggő feladatsort megvalósítása köré építeti. Ezek a következők: az ukrajnai, ezen belül a kárpátaljai magyarság érdekeinek megjelenítése, az UMDSZ által delegált képviselőkön keresztül a különböző tanácsokban, helyi önkormányzatokban; a kárpátaljai magyarságnak az anyaországgal való kapcsolatainak bővítése, elmélyítése. A magyar–ukrán államközi együttműködés elősegítése, a kárpátaljai magyarság életét befolyásoló problémákra való odafigyelés, azok megoldása.³⁶

3.3. Az UMDSZ tevékenysége

A szervezeten belül hamar érdekellentétek merültek fel, a tömbmagyarság nem tudta kellően érvényesíteni érdekeit a szervezeten belül. A tömörülés sokáig csak elméletben létezett, semmilyen tevékenységet nem folytatott, gyakorlati eredményeket nem sikerült elérnie.³⁷ Az UMDSZ életében lényeges változást hozott az 1996. évi közgyűlés, amelyet azzal a céllal hívtak össze, hogy az addig tapasztalt passzivitást félredobva az UMDSZ átszervezésének további kérdéseiről, valamint a Szövetség jövőbeni tevékenységéről határozzanak. Megtörtént a váltás, az ezt követő években a szövetség aktívan fejtette ki tevékenységét a kárpátaljai magyarság életében.

A szervezet elsődleges feladatnak tartja a nemzeti kisebbségek jogainak védelmében végzett törvényalkotói munkában való részvételt, a nemzeti-kulturális autonómiáról szóló törvénytervezet kidolgozását, törvényerőre való emeltetését, az 1944-ben meghurcolt magyar és német nemzetiségű személyek, valamint a politikai megtorlások áldozatainak törvényben kimondott rehabilitálását, az áldozatok emlékének megőrkötését, a Szolyvai Emlékpark, a magyar katonai temetők, a településeken felállított emlékjelek törvényes védelmét.

2002 decemberében a szervezet közgyűlésén Gajdos Istvánt választották meg az UMDSZ új elnökévé, aki a 2002-es parlamenti választások során az ukrán törvényhozás tagja lett. Képviselőként kezdeményezője volt az ukrainai nemzeti kisebbségekről szóló újszerkesztésű törvénytervezet megalkotásának. Ugyancsak nevéhez fűződik a nemzeti kulturális autonómiáról szóló törvénytervezet, valamint az 1944-es magyar és németellenes megtorlásokkal az áldozatok rehabilitálásával kapcsolatos törvénytervezet elkészítése.

2003. július 12-én az UMDSZ Beregszászban megtartotta I. kongresszusát, ahol elfogadták az UMDSZ Programját és a szervezetnek az egyéni tagságra épülő új alapszabályát.³⁸

3.4. A nemzetiségi kisebbségek kulturális autonómiájáról szóló törvénytervezet. A megalkotásának körülményei

2002-es ukrainai parlamenti választásokon a kárpátaljai 72-es számú körzetben Gajdos István az Ukrainai Magyar Demokrata Szövetség jelöltje szerezte meg a szavazatok többségét, ezzel jogosult lett arra, hogy 2002–2006 között ő képviselje a kárpátaljai magyarságot az ukrán törvényhozásban. 2004. december elejére elkészült a Gajdos István parlamenti képviselő által kidolgozott törvénytervezet ***Ukraina törvénye az ukrainai nemzeti kisebbségek nemzetiségi kulturális autonómiájáról*** címmel.

A Statútum preambulummal kezdődik, mely szerint a törvénytervezet az Ukrajnában élő nemzeti kisebbségekről alkotott törvény továbbfejlesztett változata. A tervezet szabályozza az ukrainai nemzeti kisebbségek nemzetiségi kulturális önkormányzati szervei megalakításának, működésének, valamint megszüntetésének rendjét. A dokumentum megalkotásának célja a nemzeti kisebbségek kollektív jogainak biztosítása, kulturális, nyelvi és vallási identitásuk megőrzése és fejlesztése.

A nemzetiségi kulturális autonómia szervezése a törvénytervezetben

A törvénytervezet kulturális autonómiára vonatkozó szabályozások fontosabb jellemzői a következők:

A törvénytervezet értelmében az autonómiához való jog egyértelmű alanya azon nemzeti közösség,

- akik állandó jelleggel Ukrajna területén élnek,
- régi, erős és állandó kapcsolataik vannak Ukrajnával,
- etnikai hovatartozásukkal, kultúrájuk, vallásuk vagy nyelvük sajátosságával különböznek az ukránoktól,
- lélekszámuk az autonómia létrehozásának idején legalább 3000 (három ezer) fő,
- amely élni kíván azon törvényes jogával, hogy önazonosságának megőrzéséhez, kifejezéséhez és fejlesztéséhez szükséges döntéseket és intézkedéseket hozzon a közösség által választott közjogi testület révén.

A nemzetiségi kulturális autonómia létrehozásához szükség van egy névjegyzék létrehozására, amely a közösség tagjainak adatait tartalmazza. A jegyzéket a hatályos jogszabályoknak megfelelően legalizált nemzeti kisebbségi kezdeményező célcsoportok állítanák össze.

Külön cikkelyben rendelkezik a tervezet az autonómia megszűnésével kapcsolatban: A nemzetiségi kulturális autonómia megszűnik: ha az adott nemzeti kisebbség lélekszáma a népszámlálás adatai szerint csökkent és nem éri el a 3000 (három ezer) főt; ha a nemzetiségi kulturális autonómiák szerveibe történő egymás utáni két választáson a nemzetiségi közösség tagjainak névjegyzékében felvett állampolgárok kevesebb mint 20%-a (húsz százaléka) vett részt; a nemzetiségi közgyűlés határozata alapján.

Az autonómia gyakorlásával kapcsolatos hatáskörök gyakorlása többféle módon lehetséges.

Ha az adott közösség a törvény által biztosított hatáskörök teljességét kívánja gyakorolni nemzetiségi közgyűlést és nemzetiségi tanácsot hozhat létre, melyek jellegüknél, jogi természetüknél fogva közjogi testületek.

Nemzetiségi közgyűlés mandátuma öt évre szól, maga választja meg elnökét. Taglétszáma a nemzetiségi közösség lélekszámától, valamint a helyi szintű nemzetiségi tanácsok számától függ, és minimum 15 (tizenöt) főből áll. A Közgyűlés munkálatait, a maga által meghatározott ülésszakokon végzi.

Nemzetiségi tanács. A hatásköröknek helyi szintű körét a nemzetiségi tanácsok gyakorolják, akik a nemzetiségi kulturális autonómia képviselői szervei. Közvetlen, egyenlő, titkos szavazással választandók meg 4 (négy) éves időtartamra. Taglétszáma a területi közigazgatási egységekben a lakosság lélekszámától függően alakul: A tervezetben külön cikkely foglalkozik a nemzetiségi tanácsok választásával.

A hatásköröknek egy szűkebb körét a legitim helyi tanácsai képvisellel rendelkező *kisebbségi képviselő* gyakorolhatja. Őt a csekély létszámú nemzetiségi közösség érdekeinek képviseletére választanak meg, ha annak létszáma nem elegendő a nemzetiségi tanács megalakításához az adott területi-közigazgatási egységben. Ez esetben is az autonómia jogalanya az adott nemzeti közösség.

Összegzés a törvénytervezettel kapcsolatban

A törvénytervezet fő célja a társadalmi viszonyok szabályozása, az ukrainai nemzeti kisebbségek nemzetiségi kulturális autonómiájának biztosítása, jogaik védelme, és azoknak az intézkedéseknek a megjelölése, amelyek a nemzeti kisebbségek kultúrájának megőrzése és fejlesztéséhez járulnak hozzá, valamint a nemzeti törvények összehangolása a nemzetközi normákkal a nemzeti kisebbségek jogvédelmének területén. A dokumentum szeretne hozzájárulni az Ukrajna területén élő nemzetiségek közötti egyenlőséghez.

A törvény elfogadásának célja az is, hogy meghatározza és létrehozza azokat a feltételeket, amelyek lehetővé tennék a kisebbségek, azon belül a magyarság asszimilációs folyamatának megállítását.

Az Ukrainai Magyar Demokrata Szövetségbe tömörült szervezetek a kulturális és a

személyi elvű autonómia megvalósulásában látják a kárpátaljai magyar kisebbség egyenjogúságának biztosítását.

2002 szeptemberében Gajdos István parlamenti képviselő elnökletével létrejött a *nemzetiségi kulturális autonómia törvénytervezetét előkészítő bizottság*. 2002 decemberétől az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség vette át az autonómia-törekvések stafétabotját. A 2003. július 12-én lezajlott első kongresszuson fogadták el az UMDSZ Programját, amely a nemzetiségi kulturális autonómia jogi megfogalmazását és törvényhozás útján történő érvényesítését alapvető stratégiai feladatai közt jelölte ki.

Gajdos István Tóth Mihály szakmai támogatásával újszerű megközelítésben, az ukrajnai nemzeti kisebbségek érdekeivel összehangoltan vetette fel a nemzetiségi kulturális autonómia kérdését.

4. Mi történt 2006 után

A termékeny időszak után 2006-ot követően a magyar szervezetek kismértékben eltávolodtak az autonómiától. Újabb törvényjavaslatok, konkrét elképzelések nem kerültek megfogalmazásra.

Ennek ellenére mind a KMKSZ, mind az UMDSZ nem adta fel autonómiatörekvéseit. Brenzovics László a KMKSZ vezető politikusa többször nyilatkozott arról, hogy, reméli, eljön az idő, amikor adminisztratív reform keretében sikerül létrehozni a Tisza melléki járást, amihez a szövetség várja a magyar kormányzat és minden ukrajnai egészséges politikai erő támogatását.

2010-et követően a magyar kormányzat nyíltan támogatni kezdte a kárpátaljai magyar autonómia törekvéseket. Ennek következtében az ukrán sajtóban magyarellenés cikkek sorozata jelent meg, amelyben a szerzők felsorakoztatják ellenérveiket az autonómiával szemben.

Többen nem hisznek az ukrán alkotmány által nem tiltott autonómiában. Úgy vélik, hogy sem a magyarok, sem más Kárpátalján élő nemzetiség nem tarthat igényt ilyen önállósodásra sem regionális, sem megyei szinten. A kárpátaljai magyar autonómiának nincs értelme, ugyanis a Krím-félsziget autonómiája sem járt sok pozitívummal.

A magyar állampolgárságról szóló törvény elfogadása után Ukrajnában többször elsza-
badultak az indulatok. Internetes hírportálok olyan írásokat közölnek, amelyek fokozzák a negatív közhangulatot a magyarsággal szemben. Ennek következtében szűkítik a kárpátaljai magyarság mozgásterét, ellehetetlenítik autonómiatörekvéseiket, megkérdőjelezzik szándékaik tisztaságát. „*Afféle ötödik hadoszlopként festenek le bennünket, amely az ukrán állam vesztén munkálkodik, pedig csak jogainkat követeljük, amelyek ukrán állampolgárokként megilletnének bennünket, de amelyeknek valahogy mindig híja van.*”³⁹

2012 után egyre gyakrabban foglalkozik az országos ukrán sajtó a kárpátaljai magyarok kettős állampolgárságának kérdéskörével, az ebből kifolyólag adódható autonómiakövetelésekkel, a Budapest részéről megnyilvánuló esetleges területi igényekkel. Azt a kérdést boncolgatják, reális – e a magyar autonómia Kárpátalján?

5. Konklúzió

Ukrajnában ma leginkább csak elméletben beszélhetünk az autonómia kérdéséről, a megvalósítás reálpolitikai esélyei elenyészők. Miközben a többségi nemzet a kisebbségek integrációjáról beszél, a valóságban a beolvasztásuk folyik. A nemzetiségek számára változatlanul a kollektív jogok biztosítása jelentheti az egyetlen esélyt a közösségként való

megmaradásra, ezt azonban a kisebbség önerejéből nem érheti el, nélkülözhetetlen a külső támogatás, amit az anyaország biztosíthat.

A kárpátaljai magyarság autonómiatörekvései a helyi kisebbségi szervezetek megalakulása óta a közbeszéd részei. Számos tervezet, koncepció és törvénytervezet született, amelyekben az illető szövetségek, illetve szakemberek a helyi magyar kisebbség számára leginkább megfelelő autonómia-koncepciókat dolgozták ki. Sajnos a tervezetek sokszor idealisztikusak, és feltételezhető, hogy szerzőik már a terv elkészülésekor tudták, hogy kevés a realitása az autonómia adott formában történő megvalósulásának. Véleményem szerint mégis a kárpátaljai magyarok számára az autonómia nem pusztán elvont jogi fogalmat jelent, hanem olyan jövőképet, amely érdemessé teszi a szülőföldön való maradást, lehetőséget nyújthat hosszú évtizedek teljes mellőzöttsége után, távlatokat nyithat a teljes esélyegyenlőséghez.

A sikeres nyugati autonómiák mind egyfajta kompromisszumon alapulnak a nemzeti kisebbség és az állam között. Kérdés, hogy Ukrajnában hogyan lehet egy ilyen megegyezéshez eljutni. A kérdés az, hogy miként lehet a többséget érzékennyé tenni az autonómia iránt, ami a kisebbség integrációjának egyik feltétele lehet. Salat Levente megfogalmazása szerint, „a többségnek azt kellene belátnia, hogy az autonómia, lényegét tekintve az integráció egyik formája, és az esetek többségében stabilizáló következményei vannak, következőképpen érdemes vállalni a vele járó erőfeszítéseket.

Köztudott, hogy a mindenkori ukrán kormányok szívesebben elkerülték ezt a kérdést, mintsem, hogy a szabályozásra szánnák el magukat. Az autonómia ügye eddig kevés eséllyel talált egyértelműen kedvező fogadtatásra Kijevben. A kijevi központi vezetés minden autonómiára vonatkozó törekvést szeparatizmusnak, az ország területi épsége elleni támadásnak tekint.

A KMKSZ elnöke szerint a Kárpátalján élő magyarok végveszélyben vannak, utolsó reménységük az autonómia lehetne, amely megerősítené őket. A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség elnöke szerint a Tisza melléki járás létrehozása lenne ennek az alapja. A magyar kormányoktól azt várja, hogy az ukrán euroatlanti csatlakozáskor feltételül szabja Kijevnek, hogy a magyar kisebbség számára tegyék lehetővé az autonómiát.⁴⁰

A Kárpátalján élő magyarok végveszélyben vannak, utolsó reménységük az autonómia lehetne, amely megerősítené őket. A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség elnöke szerint a Tisza melléki járás létrehozása lenne ennek az alapja. A magyar kormányoktól azt várja, hogy az ukrán euroatlanti csatlakozáskor feltételül szabja Kijevnek, hogy a magyar kisebbség számára tegyék lehetővé az autonómiát.

Jegyzetek

1. „A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg”.
2. Jelen voltak a beregszászi Illyés Gyula, az ungvári Drávai Gizella, a munkácsi II. Rákóczi Ferenc, a técsői Hollóssy Simon, a nagyszőlősi Bartók Béla, valamint a gát-derceni Kovács Vilmos Kör, illetve klub képviselői.
3. A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség Alapítólevele. In: A KMKSZ történetéből. Dokumentumok, tények, adatok. 1989–1993. Dupka György összeállításában. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1993. 90–91. p.
4. A KMKSZ választmányának állásfoglalása a kárpátaljai magyarság autonóm jogaival kapcsolatosan Szolyva, 1990. november 24.

5. A kárpátaljai különleges önkormányzatú terület státútumának alapelvei I. Általános elvek TLA-KEI Könyvtára K -1574/96.
6. Uo. I. Általános elvek.
7. Uo. 1. Általános rendelkezések (1.2.).
8. Uo. 2. A Kárpátaljai Különleges Önkormányzatú Terület szervei (2.3.).
9. A javaslattervezet teljes szövegét lásd a 4.számú mellékletben. Közli Bárdi Nándor és Éger György. Útkeresés és integráció. Válogatás a határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek dokumentumaiból 1989–1999. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2000.
10. Uo. Bevezetés (1/a).
11. Uo. Egyéb kérdések (8/6.).
12. Javaslat az USZSZK nemzetiségi kisebbségeiről szóló törvénytervezettel kapcsolatban In. Kárpátalja 1991. 7. szám. 4. p., Bárdi–Éger (2000): i. m. 489–193. p.
13. Uo. 5. Kisebbségi önkormányzat (7.).
14. Kárpátalja 1991. 9. szám 8. p.
15. Kárpáti Igaz Szó 1991. augusztus 3. Bárdi–Éger (2000): i. m. 498–500. p.
http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:rj_YTNE_il4J:adatbank.transindex.ro/inchtm.php%3Fakod%3D161+Nyilatkozat+K%C3%A1rp%C3%A1lja+auton%C3%B3m+st%C3%A1tus%C3%A1r%C3%B3l&cd=12&hl=hu&ct=clnk
16. Kárpáti Igaz Szó 1991. augusztus 3.
http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:rj_YTNE_il4J:adatbank.transindex.ro/inchtm.php%3Fakod%3D161+Nyilatkozat+K%C3%A1rp%C3%A1lja+auton%C3%B3m+st%C3%A1tus%C3%A1r%C3%B3l&cd=12&hl=hu&ct=clnk
17. A népképviselők Beregszászi Járási Tanácsa 1991. szeptember 14-i XXI. összehívású IX. ülés-szakának határozata – Népszavazás a Magyar Autonóm Körzet létrehozásáról a beregszászi járás területén Kárpátalja 1991. 18. szám 5. p.
18. Dupka 2004: i. m. 61. p.
19. Dupka 2004: i. m. 61. p.
20. Balla D. Károly: Kisebbségi áramszünet a schengeni fal tövében avagy a kárpátaljai magyarság létesélyei az ezredforduló küszöbén. <http://mek.niif.hu/02200/02234/html/aramszun.htm> Letöltve: 2010. 04. 26.
21. Feljegyzés a kárpátaljai különleges önkormányzatú terület és a beregszászi magyar autonómia helyzetéről. Határon Túli Magyarok Hivatala, Budapest, 1992.
22. Kárpáti Igaz Szó 1992. május 8.
23. Dupka György: Autonómia törekvések Kárpátalján. (Monográfia-részlet).
24. Leonyid Kucsma választási kampánykörútja során azzal biztatja a kárpátaljai magyarokat, hogy amennyiben rá szavaznak, támogatni fogja autonómia-törekvésüket. Az elnökválasztás után, 2001-ben elfogadott törvény szabad gazdasági övezet létrehozásáról rendelkezik Kárpátalja területén.
25. Kárpáti Igaz Szó 1993. április 22.
26. Kárpátaljai Szemle 1994. március. Választási különszám.
27. Tóth Mihály választási programja Kárpátalja, 1994. április 6. Választási különszám.
28. Kárpátaljai Szemle 1994. július, 6. szám 18–22. p.
29. Gulácsi Géza: A nemzetiségi kulturális autonómia Kárpátaljai Szemle 18. o. II. Struktúra.
30. Kárpátaljai Szemle 1995. 1–2. szám 4. o.
31. Túri László: Kárpátalja 15 év múlva, avagy esélylatolgatások az autonómia-törekvések tükrében. In: Megmaradás – Magyar jelen és jövő Kárpátalján! c. kárpátaljai magyarságról szóló konferencia kiadványa Ungvár, 2011. szeptember 23-25. Kiadó: Magyar Fiatalok Határok Nélkül Alapítvány, 2011. szeptember. 115–123.p.
32. A KMKSZ választmányának nyilatkozata, amelyet 1999 decemberében fogalmaztak meg.
33. 20 esztendő a kárpátaljai magyarság szolgálatában. Ungvár, Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2009. 170. p.
34. Dupka György: Autonómia törekvések Kárpátalján. (Monográfia, befejező rész). In. Együtt, 2003 8/4. szám. 80-88.p.

35. Kovács Miklós: Ukrajnai választások és a magyar érdekvédelem 1989-2008 között. Ungvár, Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség. 2008.
36. <http://karpatinfo.net/hasznosinformaciok/ukrajnai-magyar-demokrata-szovetseg>
37. Orosz Ildikó: A függetlenségtől a narancsos forradalomig. A kárpátaljai magyarság helyzete a független Ukrajnában (1991–2005). PoliPrint Kiadó, Ungvár, 2007. 205–213. p.
38. Az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség Programja. Beregszász, 2005.
http://www.umsz.uz.ua/book/01_01.html
39. <http://www.karpatalja.ma/karpatalja/nezopont/17624-ellensegkeresok> Letöltve: 2013. 10. 10.
40. <http://mno.hu/lanchidradiokulfold/az-autonomia-lehet-a-karpataljai-magyarok-remenysege-1189082> Letöltve: 2013. 10. 10.

Felhasznált irodalom

- A KMKSZ történetéből. Dokumentumok, tények, adatok. 1989–1993. Dupka György összeállításában. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1993.
- Az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség Programja. Beregszász, 2005.
- Bárdi Nándor és Éger György (2000): Utkeresés és integráció. Válogatás a határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek dokumentumaiból 1989–1999. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Bayerné Sipos Mónika (2010): Kupa László (szerk.): Kisebbségi autonómia-törekvések Közép-Európában – A múltban és a jelenben. (Recenzió). Tér és társadalom, 2010. (24. évf.) 2. sz. 161. p.
- Bayerné Sipos Mónika (2010): Kárpátaljai magyar autonómia-törekvések az ukrán területi közigazgatási reformtervezet jegyében. E-tudomány, 2010. (8. évf.) 4. sz.
- Bayerné Sipos Mónika (2011): Konszenzus és konfliktus a mai kárpátaljai társadalomban. Görbe háttal. Interetnikus konfliktusok Közép-Európában a múltban és a jelenben. Tanulmánykötet. Kupa László (szerk.) Pécs, Virágmandula Kft., 2011, 194–203. p.
- Darcsi Karolina: „Az ukrán közigazgatás reformjának lehetséges hatásai a kárpátaljai magyar érdekképviselőre.” c. kutatásról. Záró beszámoló. www.htmtpop.mtaki.hu/palyamunka_pdf_2010/Darcsi_Karolina.pdf
- Dupka György (2003): Autonómia törekvések Kárpátalján. (Monográfia-részlet). Együtt, 2003. 8/4. szám, 80–88. p.
- Gulácsi Géza (1994): A nemzetiségi kulturális autonómia. Kárpátaljai Szemle, 1994/6. szám. 187–22. p.
- Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség: Húsz esztendő a kárpátaljai magyarság szolgálatában. Ungvár, 2009.
- Kovács Miklós (2008): Ukrajnai választások és a magyar érdekvédelem 1989–2008 között. Ungvár, Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2008.
- Salat Levente (2004): Autonómiák évadja Erdélyben. Krónika, VI. évf., 6. szám. 2004. január 10–11. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf532.pdf
- Túri László (2011): Kárpátalja 15 év múlva, avagy esélylatolgatások az autonómia-törekvések tükrében. In: Megmaradás – Magyar jelen és jövő Kárpátalján! c. kárpátaljai magyarságról szóló konferencia kiadványa Ungvár, 2011. szeptember 23–25. Kiadó: Magyar Fiatalok Határok Nélkül Alapítvány.

Dokumentumok

- A KMKSZ választmányának állásfoglalása a kárpátaljai magyarság autonóm jogaival kapcsolatban. Szolyva, 1990. november 24.
- A kárpátaljai különleges önkormányzatú terület statútumának alapelvei.
- A népképviselők Beregszászi Járási Tanácsa 1991. szeptember 14-i XXI. összehívású IX. ülészakának határozata – Népszavazás a Magyar Autonóm Körzet létrehozásáról a beregszászi járás területén.
- Ukrajna törvénye az ukrajnai nemzeti kisebbségek nemzetiségi kulturális autonómiájáról.

Folyóiratok

- Kárpátalja, Kárpáti Igaz Szó, Kárpátaljai Szemle.
<http://www.karpatalja.ma/karpatalja/nezopont/17624-ellensegkeresok> Letöltve: 2013.10.10.
<http://mno.hu/lanchidradiokulfold/az-autonomia-lehet-a-karpataljai-magyarok-remenysege-1189082> Letöltve: 2013.10.10.

VESZÉLYZÓNA, AVAGY GEOPOLITIKAI PUFFER?
(KÖZTES-EURÓPA TÖRTÉNETI, POLITIKAI FÖLDRAJZI KÉRDÉSEI)

*DANGER ZONE OR GEOPOLITICAL BUFFER – ISSUES OF HISTORY AND
POLITICAL GEOGRAPHY IN CENTRAL EUROPE*

**DR. NAGY MIKLÓS MIHÁLY, a hadtudomány kandidátusa,
címzetes egyetemi docens, doktorjelölt**
Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar

Abstract

In the academic geopolitical and political geography literature between the two World Wars, Central Europe has been represented as a sort of danger zone, which also had a geographical role as a buffer zone. In latter decades, Central Europe registered in European culture primarily as a geopolitical buffer. The roots of these two schools of thought reach back to World War I, when the idea of Central Europe as “In-Between-Europe” first appeared as a category of natural geography. Starting in 1917, a comprehensive debate developed in the German academic literature about the use of this geographical term, and due to this discussion, a new understanding of the term developed in the following decades. The history of the 20th century followed by the events at the turn of the millennium have confirmed that the essence of “In-Between-Europe” and its position within the European geographical relations system can only be captured on the basis of both above-mentioned academic points of view. “In-Between-Europe” as an element of spatial structure is primarily a category of history and historical geography. It represents certain areas of territories, regions of historical geography, as well as state areas of various time periods. From a standpoint of natural geography, its particular regions reach over to Central Europe, while some of its areas belong to Eastern Europe. This means that “In-Between-Europe” is a transitional zone, whose most significant feature is its complexity of natural and human geography. Its multifaceted relations system is also due to the fact that it encompasses a number of regions and territories riddled with conflicts, such as the Carpathian-Balkan region, the Balkan Peninsula and the Baltic region. Throughout history, this geographical entity has generally been shifting eastward, while several power centers, such as the Anjou Empire, the Habsburg Empire, later the Austro-Hungarian Empire, and the Polish-Lithuanian state, also arose in the area. In certain periods, this region had even greatly influenced the politics of Europe and their age. “In-Between-Europe” has become a region of quite small fractured states by now, which has lost its previous political significance and whose geographical functions have greatly changed. Still, it has managed to retain its main functions of natural and political geography. Even though “In-Between-Europe” is looking for its place in the changing world, it still remains an element of spatial structure.

Keywords: Central Europe, “In-Between-Europe”, regionalism, states, power center

1. Bevezetés

Az európai kultúrkör emberének kifejezésrendszerében Köztes-Európa kifejezése az első világháború éveiben jelent meg. A már születésekor a tudományos körökben szemantikai vitát keltett terminus technicus mind a geográfiai, mind pedig a történeti szakirodalomban gyorsan terjedt. Ám 1945 után, a szovjet–oroszlás megszállás évtizedeiben – egyéb politikai földrajzi kategóriákhoz hasonlóan – mintha eltűnt volna a magyar társadalom tudatából, geográfiai és történelmi ismerethalmazából. A hazai szocializmus kultúrpolitikája nem kedvelte az államhatárok kérdését bármi módon is érintő, azokra pusztán csak utaló kifejezéseket, mint ahogyan gyanús tekintett az ilyen jellegű tudományokra, tudományterületekre is. Ez pedig jelentősen torzította a magyar társadalom tudományos és szellemi életét, ebből eredően súlyosan károsította világképét, a természeti lakóhelyéhez, a Földhöz, valamint a tájhoz történő viszonyulását is. A szellemi élet deformálódása tükröződött abban, hogy geográfiánkban, valamint földrajztudományunkban a kultúrpolitika szinte teljes egészében száműzte az ember vagy a politikai szféra kérdéskörét. A marxizmus-leninizmus eszmerendszerébe sokkal inkább illő gazdaságföldrajzzal helyettesítette azt, ami természetesen ez utóbbi túlsúlyához vezetett a magyar geográfiában. Hasonló folyamat zajlott a történelmi szakmában és a történelemoktatásban is. A nemzeti, etnikai, valamint a határkérdések kissé szégyenlős kerülése, az osztályharc, mint történelmi kategória előtérbe tolása, a munkásmozgalom hamis romantikus képének ábrázolása nem hagyott teret a nemzet számára valóban fontos kérdések kifejtésére. E helyett a történetírásban, valamint a történelemoktatásban is a gazdasági kérdések, a gazdaságtörténet került előtérbe: a marxizmus-leninizmus eszmerendszere minden történelmi jelenséget gazdasági okokkal magyarázott, ezekre vezette vissza az osztályharcokat. Mindebből egyenesen adódik, hogy ez a gazdasági kérdésekre fókuszáló tudományos élet és közoktatás teljesen figyelmen kívül hagyta a történelmi, kulturális regionalitás kérdéseit, s már amennyiben ilyenről egyáltalán beszélt, azt leginkább természetföldrajzi jelenségekre egyszerűsítette le. Csak a múlt század nyolcvanas éveiben, amikor a társadalom mélyrétegeiben már láthatóan megindult a szocialista rendszer erjedése, s valóban fokozódó méreteket öltött a kommunista eszmerendszerbe vetett hit megrendülése, csak akkor jelenhetett meg Szűcs Jenő híres történelmi esszéje, az európai kontinens térbeli fejlődéséről.¹ Néhány évvel később a magyar geográfiában Beluszky Pál jelentetett meg egy – azóta méltán sokat emlegetett – alaptanulmányt, amely már egyértelműen harcos kiállás volt a hazai földrajztudomány átalakítása, pontosabban fogalmazva az antropogeográfia vagy társadalomföldrajz visszaállítása mellett, régi helyére.² Jóllehet e tanulmány kisebb vitát váltott ki³ a magyar geográfusi közéletben, de mindenképpen hasonló fontosságú írásnak tartandó, mint Szűcs Jenőé. A közép- és köztes-európai rendszerváltás folyamatában olykor öntudatlanul résztvevő és az egyre gyorsuló hatalmi átrendeződéssel együtt sodródó magyar társadalom fokozódó érdeklődéssel fordult a korábbi évtizedekben tiltott kérdések felé. Így a kilencvenes évek elejétől kezdve egyre többször lehet hallani, olvasni Közép-, valamint Köztes-Európáról, ami egyértelműen összekapcsolódik nemzetünknek az elmúlt negyed évszázadban megválaszolatlanul hagyott, ám gondolkodásán keresztül egyéni sorsát is meghatározó kérdéssel: hol s milyen helye van a világban, ezen belül pedig hova, mely térségbe helyezi magát. Az elmúlt két és fél évtized – a rendszerváltáshoz kötődő minden társadalmi, politikai csatlódásával – bebizonyította, hogy a válasz megfogalmazása, a magyar nemzet egészét tekintve, inkább érzelmi, mintsem a tudományok által megalapozott ismeretek alapján történik. Hangsúlyoznunk kell, hogy történik és véletlenül sem történt, sőt megtörtént volna. A mai magyar emberek többsége inkább csak érzi, mintsem tárgyi ismeretei alapján mondaná,

hogy hazánk Európának valamiféle átmeneti zónájában fekszik. Ezt az érzést erősítik az egyént naponta érő hatások is. Hazánk lakói egyfelől látják, hogy az állam jogi berendezkedése, a közigazgatási, oktatási, egészségügyi rendszer egyértelműen nyugati mintákat követ, miközben tapasztalják azt is, hogy e társadalmi intézmények nehézkesen, akadozva működnek. Ez az utóbbi, a mindennapok életét erősen megkeserítő jelenség a magyar társadalom tudatában az elmaradottként élő Kelethez való tartozásra utal. E kettős társadalmi érzés azonban nemcsak Magyarországra jellemző, hanem – hol erősebb, hol gyengébb mértékben – tetten érhető Köztes-Európa egyéb tájain is. Ilyen társadalmi hangulatban nyilván lehetetlen mindenki számára egyöntetűen, de főleg emocionálisan is elfogadható módon meghatározni nemzetünk helyét és szerepét az európai kontinensen. Ez az állapot, a nemzet fentiekben említett egyértelműen megválaszolhatatlan alapkérdése eredményezheti – véleményünk szerint –, hogy a rendszerváltás óta egyre divatosabb kifejezés lett Köztes-Európa, amely mára olykor Közép-Európa szinonimájaként szerepel. Jóllehet a közelmúltban a már említett Beluszky Pál újabb jelentős tanulmányában⁴ egyfelől igyekezett hazánkat történeti földrajzi szempontból is elhelyezni a kontinens térképén, másfelől pedig bizonyította, hogy Közép- (Köztes-) Európa kiterjedése és elhelyezkedése földrészünkön történelmi koronként változott, ám még mindig nem sikerült egyértelműen választ találnunk kérdésünkre. Ez rövid tanulmányunknak sem lehet célja, így csak arra szorítkozhatunk, hogy – a társadalomban uralkodó, már említett kettős érzet tudomásul vételével – néhány, általunk fontosnak vélt jelenség rögzítésével hozzájáruljunk társadalmi vitánk tisztázásához.

2. Közép-Európa határán

Köztes-Európa földrajzi meghatározását, valamint főbb, történelmi és politikai folyamatait befolyásoló geográfiai viszonyrendszerének feldolgozását nem pusztán az nehezíti, hogy esetében egy kevésbé földrajzi, mint inkább történelmi jelenségről van szó, hanem az is, hogy a viszonyítási alap, Közép-Európa határainak rögzítésében sem egységes a tudomány. Térképeink, atlaszaink és geográfiai műveink eltérően határozzák meg Közép-Európát, és ez magában rejtje azt is: Kelet-Európa nyugati határának megállapítása sem egyértelmű.⁵ S a geográfiai képlet pontos, szabatos leírását csak nehezíti – sőt, egyéni véleményünk szerint olykor egyenesen akadályozza –, hogy a mai magyar történetírásban éppúgy, mint az egyetemes történetírásban is, valamint politikai földrajzban ugyanarra az átmeneti térségre, esetenként Közép-Európára is eltérő, sőt nagyon nehezen értelmezhető fogalmakat használnak: Belső-Európa, Kelet-Európa, Kelet-Közép-Európa, Délkelet-Európa, Köztes-Európa.⁶ Tanulmányunk terjedelmi kereteit meghaladja e fogalmak geográfiai, valamint történeti földrajzi és tudománytörténeti értelmezése, így kénytelenek vagyunk a mai magyar geográfiában sokak által elfogadott, elsősorban neves kortárs geográfusunk, Rétvári László nevéhez kötődő Közép-Európa fogalmát alapul venni.⁷ Rétvári László értelmezésében Közép-Európa határát északon az Északi-, valamint a Balti-tenger partvonala (a határ itt metszi a Jylland-félszigetet), nyugaton a Rajna völgye, míg délen az Alpok déli nyúlványai, a Száva-folyó, valamint a Déli-Kárpátok láncát alkotja. Ezek – mint látható – markáns természetföldrajzi elemekhez köthetők. Ám Közép-Európa keleti határa már nem vonható meg ilyen egyértelműen. Nagy általánosságban a Keleti-Kárpátok és a Rigai-öböl közötti képzeletbeli vonallal lehet meghatározni, amelynek alapja kevésbé természetföldrajzi, mint inkább kultúrgeográfiai. Rétvári László megfogalmazásában: „...ott ér véget Közép-Európa és kezdődik el Kelet-Európa, ahol – ha kezdetben keverten is (például a Nyugat-Ukrajnában, a Baltikumban) – a katolikus-protestáns kultúrát és sors-

közösséget a pravoszláv vallás, a bizánci kultúra váltja fel. Ez erősíti Lengyelország egészének, illetve a Lvov környéki katolikus, vagy görög katolikus Nyugat-Ukrajnának Közép-Európához való tartozását, s a Keleti-Kárpátok hegygerincén belüli – Ukrajnához átcsatolt – Kárpátalja és a Romániához ragasztott Erdély, Párcium, Bánság idetartozását...⁸

A fentiekből látható, hogy míg Közép-Európa nyugati határát zömében markáns természetföldrajzi tényezők – a Jura-hegység, majd a Rajna-völgy – jelentik, s ezeket követően, ahol a folyó a Német-középhegységet elhagyva kilép a Germán-alföldre egy rövid szakaszon alkotja a német államteret a Benelux államoktól elválasztó politikai vonal, addig ilyen tényezőkről Kelet- és Közép-Európa között nem beszélhetünk. A kontinens e két része között egy olyan átmeneti zóna alakult ki, amely elsősorban a történetírás módszereivel ragadható meg. Ez az átmeneti térség, amely Finnországtól Görögorszáig húzódik, s magában foglalja a balti államokat, Fehéroroszországot és Ukrajna nyugati területeit, Lengyelországot, Csehországot, Szlovákiát, Magyarországot, Romániát, Moldovát, a jugoszláv utódállamokat, Albániát, valamint Bulgáriát, természetföldrajzi szempontból nehezen megfogalmazható: túl sok és túl sok fajtájú nagytáj-csoportot, valamint történelmi régiót fog át. A mai értelmezését, valamint területi, térbeli folyamatait terjedelmes atlaszban feldolgozó Pándi Lajos is elsősorban történelmi régióként tárgyalja, jóllehet – rövid terjedelemben ugyan, de – kitér természetföldrajzi összetettségére is.⁹ Ezt az átmeneti zónát, pontosabban annak létezését Albrecht Penck német geográfus ismerte fel és illette az első világháború közepén a Köztes-Európa fogalmával, amiről hamarosan éles szemantikai vita bontakozott ki.¹⁰ Hangsúlyozzunk kell, hogy az első világháború térbeli vonatkozásainak hatására a geográfusok egyre nagyobb figyelemmel fordultak Európa térszerkezeti problémái felé, és a vita tulajdonképpen nem arról szólt, hogy létezik-e Kelet- és Közép-Európa között egy átmeneti, mindkét térség területére átnyúló, elsősorban antropogeográfiai, históriai eszközökkel megragadható zóna. Ezzel szemben – jelenlegi ismereteink szerint – a polémia valóban pusztán a Penck-féle fogalom helyessége körül zajlott, s a terminus technicus tartalmi eleme mint földrajzi jelenség a magyar geográfiában is feltűnt.¹¹ Már ekkor csakúgy, mint a két világháború közötti évtizedekben és Pándi Lajos feldolgozásában bizonyos fokig ma is Köztes-Európa zónája kevert, bonyolult etnikai, vallási, kulturális, valamint kulturális antropológiai viszonyai miatt a kontinens veszélyzónájaként, a különböző kultúrák, valamint eltérő politikai rendszerek ütközőzónájaként jelent és jelenik meg.¹² Ennek – miként majd látjuk – elsődleges földrajzi oka a Köztes-Európa kategóriája alatt értett zóna bonyolult természetföldrajzi viszonyrendszerében rejlik.

Feltétlenül utalnunk kell azonban arra a politikai és történeti földrajzi tényre is, hogy Közép-Európa nyugati határai mentén a korábbi századokban ugyanilyen köztes térség létezett, a maga sajátos térszerkezeti elemeivel és államtereivel. E konfliktussáv mai maradványát a Benelux államok jelentik, ahol egyfelől a Germán-alföld jelentős természeti akadály nélkül nyúlik át Flandriába, s ahol az ahhoz kapcsolódó peremi hegyvidéken kedvező politikai földrajzi feltételek jöttek létre egy mini állam, Luxemburg fennmaradásához. E térség éppen a felszíni függőleges tagoltság hiányában válhatott a 19. és 20. században a német-francia katonai konfliktusok egyik fő térségévé. Még ha természetföldrajzi értelemben nem is teljes egészében, ám antropogeográfiai szempontból a német és a francia államtér közötti határvidék ugyanolyan történeti földrajzi képletet mutat, mint Köztes-Európáé. Jóllehet a korábbi századok széles ütközőzónája, a valamikori főleg burgundiai és lotaringiai államtere mára a Benelux államok területére zsugorodott, s a kései középkori, szintén a Német-római Birodalomhoz tartozó Savoya darabolt államtere, mint az átmeneti zóna déli része mára a Nyugati-Alpok gerincén futó, olasz-francia vonalszerű

határrá vált.¹³ Vagyis Köztes-Európa kialakulása és szerepének betöltése kontinensünk térszerkezetében egyáltalán nem egyedi jelenség, jóllehet ennek az átmeneti zónának lehetnek sajátos vonásai.

3. Köztes-Európa csak geopolitikai puffer?

Napjaink történetírásának Köztes-Európával kapcsolatos egyik kedvenc, szinte az una-lomig ismételtetett közhelye, hogy e térség folyamatosan a külső nagyhatalmak befolyása alatt állt, s ebből ered, miként Pándi Lajos fogalmazza az itt élő nemzetekről: „...Modern kori nemzettudatuk közös vonása a birodalomellenesség, a nemzetállam idealizálása (kis nemzeti nacionalizmus), az állandó fenyegetettség (sőt nemzethalál) víziója, a »Nyugat« (európai értékrend) védőjének képe (ezért »Európa adósunk«), a hídszerep »Nyugat« és »Kelet« között...”¹⁴ Véleményünk szerint azon túl, hogy e fenti sorok Köztes-Európa népeinek történelmét túlságosan merev sablonokká egyszerűsíti le, s a mai társadalmak gondolkodásbeli sztereotípiáit vetíti ki a korábbi időszakokra is, geográfiai szempontból nem igazolhatók, magyarázatra szorulnak. Köztes-Európa történeti földrajzi folyamatainak és mai antropogeográfiai, valamint társadalmi állapotainak megértése és értelmezése megoldhatatlan az újkori világtörténelmi folyamatok nélkül.¹⁵ Ennek hiányában Köztes-Európa csakis átmeneti zónaként fogható fel, amolyan geopolitikai puffernek, amelynek egyetlen földrajzi funkciója – erősen leegyszerűsítve – a mindenkori orosz államtér elszigetelése Közép- és Nyugat-Európa egyéb területeitől. Véleményünk szerint azonban Köztes-Európa sokkal bonyolultabb képlet a fent ábrázoltnál. Ami pedig az olyan sommás megállapításokat illeti, mint amilyen az itt élő népek birodalomellenessége mint a térség egyik fő jellemzője, az ily módon feltüntetve egyszerűen nem felel meg a valóságnak. Ez csak akkor lenne igaz, ha a kontinens egyéb tájain élő nemzeteket nem jellemezné. Ezzel szemben a valóság úgy fest – és erre az Európai Unió éppen korunkban jellemző alacsony fokú támogatottsága a bizonyíték Nyugat-Európában is –, hogy a birodalomellenesség valószínűleg minden európai nemzet sajátja mindaddig, amíg nem saját birodalomépítéséről van szó. Vagyis nem a birodalomellenesség teszi Köztes-Európát azzá, ami.

Köztes-Európa esetében véleményünk szerint feltétlenül kiemelendő, hogy e zóna egyes területei átnyúlnak Közép-, valamint Kelet-Európába; egyszerű földrajzi átfedések is megfigyelhetők. Ugyanakkor Köztes-Európa nem csak az aprózódott államterek mai képét mutathatja, hanem – s ez feltétlenül hangsúlyozandó – hatalmi erőcentrumot is alkothat, sőt a történelemből ismerünk kimondottan köztes-európai nagyhatalmat is. A 19. században mindenképpen ilyennek kell tekintenünk az Osztrák–Magyar Monarchiát, amely megalakulásakor területi elhelyezkedését tekintve nagyobb részt Köztes-Európában foglalt helyet, és csak az örökös tartományok egy része fedte le Közép-Európa délkeleti vidékeit. Ráadásul a Habsburg-birodalom mint államtér fejlődéstörténetében egyértelműen kettős tendencia érvényesül. Egyfelől jellemzője, hogy a birtokolt területek egyre inkább tömörödnek és a Kárpát-medence köré szerveződnek. Másfelől pedig kimutatható, hogy a 18. század elejétől, a spanyol örökösödési háborútól kezdve a Habsburg-birodalom egyre inkább kelet felé tolódik, és ezzel párhuzamosan egy dunai államtér képét ölti. Az első világháború végét jelentő összeomlás a keletre tolódás és a köztes-európaivá válás szerves, térbeli folyamatát szakítja meg.¹⁶ Ebben a tekintetben a Duna Közép-, de főleg Köztes-Európában erősebb államalkotó tényezővé emelkedett, mint nyugaton a Rajna.¹⁷

Az Osztrák–Magyar Monarchiának mint köztes-európai hatalomnak a korábbi századokban már voltak előzményei. Az itt létrejött hatalmi centrumok közös jellemzője, hogy

területi kiterjedésükben átnyúltak vagy Kelet-, vagy Közép-Európába. Ilyen sajátos államteret alkotott a 16–17. századi lengyel–litván közös birodalom, amely a Balti-tengertől a Fekete-tenger partjainál fekvő török tartományig és vazallus államig – Jediszánig és a Krími Tatár Kánságig – terjedt.¹⁸ E hatalmas államtér létrejöttének kedvező természetföldrajzi feltétele volt, hogy a Lengyel-alföld minden jelentős természetföldrajzi elválasztó elem nélkül folytatódik a Kelet-Európai-síkságban. A másik kedvező feltétel pedig politikai földrajzi volt, amennyiben Lengyelországtól nyugatra a Német-római Birodalom erősen darabolódott államtere helyezkedett el, amelyen belül sem Brandenburg, sem a Porosz Hercegség, sem pedig a Habsburg-birodalom még nem tudott hegemoniára szert tenni. Tőle keletre pedig a szerveződő orosz állam csak fokozatosan töltötte ki természetföldrajzi keretét, s csak amikor ez nyugat felé megtörtént, akkor volt képes fellépni a Lengyel Királyság ellen. Természetföldrajzi szempontból Kárpát-medencei központú, köztes-európai hatalmi centrumnak kell tekintenünk a 14. század végi Anjou-birodalmat, valamint Hunyadi Mátyás birodalomépítésre irányuló hódításait is.¹⁹ E fenti példák említésével pusztán csak arra akartunk utalni, hogy Köztes-Európa egyáltalán nem pusztán a kontinens két jelentős részét elválasztó geopolitikai puffer. Jóllehet a huszadik században e funkciója – a világhatalmi rendszer átalakulása miatt – egyre jelentősebbé vált, ám – miként láttuk – a korábbi századokban hatalmi centrumok is kialakulhattak benne. A geopolitikai ütközőtérségek létrejöttének minden történelmi korban megvannak a sajátos feltételei, mind földrajzi, mind politikai szempontból.²⁰ Amikor ezek együttesen érvényesültek, és mikor az első világháborút követően Európában a nagy államterek korát felváltotta az aprózódott államterek időszaka, Köztes-Európa csak akkor vált valódi geopolitikai pufferré.²¹

Amennyiben vetünk egy pillantást Európa térképére, akkor azt látjuk, hogy Köztes-Európa három nagy, egymástól jellegében élesen elkülönülő természetföldrajzi részre bontható. Ennek az átmeneti zónának az északi területeit – a Finn-tóvidék, Kelet-Európai-síkság, Lengyel-alföld – zömében alföldi térszínek töltik ki, és csak a Kárpátokhoz közeledve válik uralkodóvá a dombvidék. A zóna közepét az Alpok, a Kárpátok és a Dinaridák által alkotott medencesor, a Kárpát-medence tölti ki. Tőle délre pedig a harmadik, túlnyomórészt hegyvidékek uralta Balkán-félszigetet találjuk. Már az első világháborút követő helyi háborúk sorozatában e zónán belül több nagy háborús térség alakult ki: a balti államok és Finnország térségében, a lengyel államtérben, valamint a Kárpát-medencén belül és a görög-török határvidéken. A huszadik század későbbi évtizedeiben, főleg a század végén ehhez társult egy negyedik, helyi konfliktusokkal és etnikai, vallási feszültségekkel terhelt térség, maga a Balkán-félsziget. Ezzel párhuzamosan viszont az ezredfordulóra a Kárpát-medencében és attól északra ugyan belső társadalmi feszültségekkel teli, ám mégis békés évtizedek köszöntettek be. Ám ennek ellenére mégsem mondhatjuk, hogy Köztes-Európa teljesen veszélytelen, békés vidék lenne Európában. Valójában politikai földrajzi szempontból nagyon sajátos képletet alkot, amennyiben a világ és a kontinens hatalmi erőviszonyaiból eredően még mindig őrzi a múlt századból örökölt geopolitikai puffer szerepét, ám ez az ütközőzóna belülről a fentiekben már említett, az első világháborút követően kialakult konfliktuszónákból tevődik össze.²² Azok a társadalmi, etnikai, vallási feszültségek, amelyek Finnország és a balti államok, valamint Lengyelország függetlenségéhez vezettek, és amelyek szétvetették a Kárpát-medencét kitöltő magyar államteret, a Balkánt pedig napjainkra ismét feloldhatatlannak tűnő ellentétek vidékévé tették, ma, az első világháború után immár közel száz évvel is léteznek, hatnak.²³ S ha a dolgozatunk előbbi részeiben elmondottakat összevetve válaszolni akarunk a munkánk címében feltett kérdésre, akkor annyit mondhatunk: Európa térszerkezeti rendszerében továbbra is fennáll Köztes-Európa. Elválasztó funkcióját megőrizte, még mindig ütközőzónát alkot kontinen-

sünk keleti perifériája, valamint fejlettebb területei között. Azonban az az egységes geopolitikai puffer jellege, amelyet a hidegháború évtizedeiben a kétpólusú hatalmi rendszer kikényszerített, immár közel negyed évszázada eltűnt. Helyette egy konfliktus-térségek sorából álló átmeneti jellegű zóna formálódott, amelyben felerősödtek az 1945 előtti ellentétek. Ebben a tekintetben Köztes-Európa ismét világrészünk veszélyzónájává vált. Történeti földrajzi fejlődése azonban arra int, hogy e térség magában rejtje valamely új hatalmi erőcentrum kialakulásának lehetőségét is. Úgy látjuk, Köztes-Európa előtt két út áll. Vagy megőrzi belső konfliktusait, vagy azokon túllépve – még a múlt felé fordulás ódiumát is vállalva – helyet ad egy új politikai központ kialakulásának, de már a 21. század elvárásainak megfelelően.

Jegyzetek

1. Szűcs Jenő (1983): Vázlat Európa három történeti régiójáról. Magvető Kiadó. Budapest.
2. Beluszky Pál (1989): Magánjelentés a (társadalom)földrajzról. *Tér és Társadalom*. 1989/1. szám. 49–64. old.
3. Csatári Bálint (1989): Részjelentés a földrajzról (Hozzászólás Beluszky Pál magánjelentéséhez.) *Tér és Társadalom*. 1989/1. szám. 64–66. old.
4. Beluszky Pál (1996): Változó helyünk Európában. In: Frisnyák Sándor (szerk.): *A Kárpát-medence történeti földrajza*. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza. 77–96. old.
5. Tanulmányunk elkészítése során kontinensünk természetföldrajzi viszonyait tekintve elsősorban az alábbi két műre támaszkodtunk: Prinz Gyula (1923): *Európa természeti földrajza*. „Világirodalom” Könyvkiadóvállalat. Budapest; Marosi Sándor–Sárfalvi Béla (szerk.) (1968): *Európa I–II*. Gondolat Kiadó. Budapest. A térképek tekintetében, a természetföldrajzi viszonyokra vonatkozóan lásd: Papp-Váry Árpád (főszerk.) (1996): *Cartographia világatlasz*. Cartographia Kft. Budapest. A történeti folyamatok geográfiai értelmezése és megjelenítése vonatkozásában elsősorban a következő két művet használtuk: Dudar Tibor (főszerk.) (1991): *Történelmi világatlasz*. Kartográfiai Vállalat. Budapest; Schmidt, Max Georg–Haack, Hermann (1929): *Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik*. Justus Perthes in Gotha. Közép-Európa fogalmi értelmezéséről, valamint ennek kultúrtörténetéről jó összefoglalást ad: Mező Ferenc (2001): Közép-Európa fogalmi változása térben és időben. *Tér és Társadalom*. 2001/3–4. szám. 81–103. old., valamint Probáld Ferenc – Szabó Pál (2005): Európa térszerkezeti modelljei. In: Dövényi Zoltán – Schweitzer Ferenc (szerk.): *A földrajz dimenziói*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest. 159–170. old.
6. A különböző elnevezések és a mögöttük rejlő értelmezések alapján elkészített feldolgozások sorából íme néhány: Maull, Otto (1956): *Politische Geographie*. Safari-Verlag. Berlin; Niederhauser Emil (1976): *Nemzetek születése Kelet-Európában*. Kossuth Könyvkiadó. Budapest; Uő. (2001): *Kelet-Európa története*. História – MTA Történettudományi Intézete. Budapest; Pándi Lajos (1995): *Köztes-Európa 1763–1993 (Térképgyűjtemény)*. Osiris – Századvég. Budapest; Halecki, Oscar (2000): *A nyugati civilizáció peremén, Kelet-Közép-Európa története*. Osiris – Századvég. Budapest; Romsics Ignác (2004): *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép és Délkelet-Európában a 19. és 20. században [Második, változatlan kiadás]*. Napvilág Kiadó. Budapest.
7. Rétvári László (1996): Hol is élünk? Egy geográfus töprengései Közép-Európa értelmezéséről. In: Uő.: *Hozott anyagból, A szerző számadása az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetben végzett dolgairól, élete 60. évének elérése okán*. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet. Budapest. 107–115. old. Az itteni értelmezés szerinti Közép-Európa térbeli folyamatairól jó összefoglalást nyújt: Miletics Péter–Pál Viktor (1998): A közép-európai tér fejlődésének kérdései. *Földrajzi Értesítő*. 1998/2. szám. 217–233. old.
8. Rétvári László (1996): id. m. 111. old. Közép-Európa térképi ábrázolását közli: Rétvári László (1996): id. m. 110. old., Miletics Péter – Pál Viktor (1998): id. m. 219. old., valamint Miletics

- Péter (1997): Közép-Európa politikai földrajza. In: Pap Norbert–Tóth József (szerk.): Európa politikai földrajza. JPTE TTK Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék – JPTE TK Kiadó Iroda – University Press. Pécs. 110. old.
9. Pándi Lajos (1995): id. m. 32–33. old.
 10. A vita lényegére jól rávilágít a Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin 1916. évi 3. számában (177–180. old.) egyazon cím alatt – Zwischeneuropa? – publikált két vélemény: egyfelől a Köztes-Európa kifejezését bíráló geográfus, Robert Sieger szemantikai eszmefuttatása, amely a földrajzi elnevezésekkel kapcsolatos szellemes megjegyzéseket és analógiákat sem nélkülözi, másfelől pedig a vitatott geográfiai fogalom megalkotója, Albrecht Penck hasonlóan könnyed válasza.
 11. Bátky Zsigmond (1917): Nyugat és Kelet-Európa küzdelme. In: Uő. (szerk.): Zsebatlasz naptárral és statisztikai adatokkal az 1918. évre. Magyar Földrajzi Intézet R.-T. Budapest. 79–85. old.
 12. Passarge, Siegfried (1936): Die große geopolitische Gefahrenzone Europas und ihre Raumbedingtheit. Zeitschrift für Geopolitik. 1936/3. szám. 137–145. old.
 13. Az itt szereplő történeti földrajzi tájegységek és államterek értelmezésében lásd: Veresegyházi Béla (1994): Történelmi-topográfiai kislexikon. Aqua Kiadó. Budapest. 34., 97–98. és 147. old. A francia, valamint német határtérség történelméről, történeti földrajzáról, valamint a francia államter földrajzi alapjairól jó eligazodást nyújt Bartz, Karl (1927): Die Entwicklung des französischen Staates und seine geographischen Grundlagen im Osten. Zeitschrift für Geopolitik. 1927/1. szám. 44–52. old.; Crämer, Ulrich (1935): Der lotharingische Raum. Zeitschrift für Geopolitik. 1935/4. szám. 205–222. old.; Bauer, Helmut (1940): Die Geschichte der deutschen Westgrenze. Zeitschrift für Geopolitik. 1940/6. szám. 249–259. old. A közelmúlt szakirodalmából elsősorban az alábbi két műre hívjuk fel az olvasó figyelmét: Paravicini, Werner (1989): Merész Károly. Akadémiai Kiadó. Budapest; Kamp, Hermann (2007): Burgund, Geschichte und Kultur. Verlag C. H. Beck. München. A Német-római Birodalom területi változása térképi ábrázolását tekintve a témakörben jó eligazodást nyújt: Rudolf, Hans Ulrich–Oswalt, Vadim (2006): TaschenAtlas Deutsche Geschichte. Klett-Perthes Verlag. Gotha–Stuttgart.
 14. Pándi Lajos (1995): id. m. 28. old.
 15. Kontinensünk újkori történelmi eseményeinek és térbeli folyamatainak értelmezésével kapcsolatban az alábbi összefoglaló műveket használtuk tanulmányunk elkészítéséhez: Kennedy, Paul (1992): A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági válságok és katonai konfliktusok 1500–2000. Akadémiai Kiadó. Budapest; Diószegi István (1994): A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939. História – MTA Történettudományi Intézete. Budapest; Galántai József (1980): Az első világháború. Gondolat Kiadó. Budapest; Fischer Ferenc (2005): A kétpólusú világ 1945–1989, Tankönyv és atlasz. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs.
 16. Gulyás László (2005/a): A versailles-i békerendszer hatása a Kárpát-Medence régióira. In: Glück Róbert, Gyimesi Gergely (szerk.): Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának évkönyve. Pécs, 2005. 17–25. old.
 17. Maull, Otto (1956): Politische Geographie. Safari-Verlag. Berlin. 346–365. old.; Steinacker, Harold (1963): Auswirkungen des Raumes in der österreichischen Geschichte. In: Uő.: Austro-Hungarica, Ausgewählte Aufsätze und Vorträge zur Geschichte Ungarns und der österreichisch-ungarischen Monarchie, Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission Band 8. Verlag R. Oldenbourg. München. 176–185. old.; Nagy Miklós Mihály (2011): Viribus unitis Közép-Európában, Miért nem válhatott világhatalommá az Osztrák–Magyar Monarchia? Nagy Magyarország. 2011/3. szám. 4–13. old.; Csüllög Gábor (2012): A közép-európai Duna-völgy történeti földrajzi jellemzői. Közép-Európai Közlemények. 2012/3–4. szám. 137–146. old.; Vogel, Walther (1924): Rhein und Donau als Staatenbilder I–II. Zeitschrift für Geopolitik. 1924/2. szám. 63–73. old., 1924/3. szám. 135–147. old.
 18. Topolski, Jerzy (1989): Lengyelország története. Gondolat Kiadó. Budapest. 97–168. old.
 19. Dümmerth Dezső (1982): Az Anjou-ház nyomában. Panoráma. Budapest. 420–483. old.; Teke Zsuzsa (1990): Mátyás, a győzhetetlen király. Helikon Kiadó. Budapest. 94–212. old.
 20. Nagy Miklós Mihály (2010): Geopolitikai pufferek Európában. In: Bokor László et al. (szerk.): Földrajzi tanulmányok a pécsi doktoriskolából. Pécsi Tudományegyetem. Pécs. 99–110. old.

21. Gulyás László (2003): A csehszlovák állam első felbomlásának (1938–1939) regionális vonatkozásai. *Tér és társadalom* 2003/3. szám. 129–145. old.
22. Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa, *Az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig*. Hazai Térségfejlesztő Rt. s. l.; Uő. (2012): *Küzdelem a Kárpát-medencéért, Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914*. Kárpátia Stúdió. Budapest; Tóth Sándor (2013): *A román földrajzi gondolat, Geopolitika, biztonság, földrajzoktatás*. Zrínyi Kiadó. Budapest; Kocsis Károly (1991): *A Kárpát-Balkán régió változó etnikai-vallási arculata*. Földrajzi Közlemények. 1991/3–4. szám. 165–189. old.; Nagy Miklós Mihály (2009): *A Balkán-félsziget geopolitikai formakincse*. In: M. Császár Zsuzsa (szerk.): *Magyarország és a Balkán, Balkán Füzetek Különszám I. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja*. Pécs. 48–56. old.
23. Gulyás László (2010): *Regionalizáció, területi reformok és közigazgatási térfelosztás Közép-Európában. Második rész: Délszláv tanulságok*. Közép-Európai Közlemények 2010/1. szám (No. 8.) 108–116. old.

Felhasznált irodalom

- Beluszky Pál (1989): *Magánjelentés a (társadalom)földrajzról*. *Tér és Társadalom*. 1989/1. szám. 49–64. old.
- Beluszky Pál (1996): *Változó helyünk Európában*. In: Frisnyák Sándor (szerk.): *A Kárpát-medence történeti földrajza*. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza. 77–96. old.
- Csüllög Gábor (2012): *A közép-európai Duna-völgy történeti földrajzi jellemzői*. Közép-Európai Közlemények. 2012/3–4. szám. 137–146. old.
- Diószegi István (1994): *A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939*. História – MTA Történettudományi Intézete. Budapest. 477 p.
- Dudar Tibor (főszerk.) (1991): *Történelmi világtalasz*. Kartográfiai Vállalat. Budapest. VI + 237 p.
- Dümmerth Dezső (1982): *Az Anjou-ház nyomában*. Panoráma. Budapest. 542 p. + 1 mell.
- Fischer Ferenc (2005): *A kétpólusú világ 1945–1989*, Tankönyv és atlasz. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 396 p. + 56 t.
- Galántai József (1980): *Az első világháború*. Gondolat Kiadó. Budapest. 547 p.
- Gulyás László (2003): *A csehszlovák állam első felbomlásának (1938–1939) regionális vonatkozásai*. *Tér és társadalom* 2003/3. szám. 129–145. old.
- Gulyás László (2005/a): *A versailles-i békerendszer hatása a Kárpát-Medence régióira*. In: Glück Róbert, Gyimesi Gergely (szerk.): *Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának évkönyve*. Pécs, 2005. 17–25. old.
- Gulyás László (2005/b): *Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa*. *Az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig*. Hazai Térségfejlesztő Rt. s. l. 233 p.
- Gulyás László (2010): *Regionalizáció, területi reformok és közigazgatási térfelosztás Közép-Európában. Második rész: Délszláv tanulságok*. Közép-Európai Közlemények 2010/1. szám (No. 8.) 108–116. old.
- Gulyás László (2012): *Küzdelem a Kárpát-medencéért, Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914*. Kárpátia Stúdió. Budapest. 283 p.
- Halecki, Oscar (2000): *A nyugati civilizáció peremén, Kelet-Közép-Európa története*. Osiris – Századvég. Budapest. 352 p.
- Kennedy, Paul (1992): *A nagyhatalmak tündöklése és bukása, Gazdasági válságok és katonai konfliktusok 1500–2000*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 638 p.
- Kocsis Károly (1991): *A Kárpát-Balkán régió változó etnikai-vallási arculata*. Földrajzi Közlemények. 1991/3–4. szám. 165–189. old.
- Marosi Sándor–Sárfalvi Béla (szerk.) (1968): *Európa I–II*. Gondolat Kiadó. Budapest. I. köt. 575 p. + 104 t. + 6 mell., II. köt. 564 p. + 104 t.

- Maull, Otto (1956): Politische Geographie. Safari-Verlag. Berlin. 624 p. + 1 t.
- Nagy Miklós Mihály (2009): A Balkán-félsziget geopolitikai formakincse. In: M. Császár Zsuzsa (szerk.): Magyarország és a Balkán, Balkán Füzetek Különszám I. PTE TTK FI Kelet-Mediterán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs. 48–56. old.
- Nagy Miklós Mihály (2010): Geopolitikai pufferek Európában. In: Bokor László et al. (szerk.): Földrajzi tanulmányok a pécsi doktoriskolából. Pécsi Tudományegyetem. Pécs. 99–110. old.
- Niederhauser Emil (1976): Nemzetek születése Kelet-Európában. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 244 p.
- Niederhauser Emil (2001): Kelet-Európa története. História – MTA Történettudományi Intézete. Budapest. 360 p.
- Pándi Lajos (1995): Köztes-Európa 1763–1993 (Térképgyűjtemény). Osiris – Századvég. Budapest. 793 p.
- Passarge, Siegfried (1936): Die große geopolitische Gefahrenzone Europas und ihre Raumbedingtheit. Zeitschrift für Geopolitik. 1936/3. szám. 137–145. old.
- Prinz Gyula (1923): Európa természeti földrajza. „Világirodalom” Könyvkiadóvállalat. Budapest. 199 p. + 8 t.
- Rétvári László (1996): Hol is élünk? Egy geográfus töprengései Közép-Európa értelmezéséről. In: Uő.: Hozott anyagból, A szerző számadása az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetben végzett dolgairól, élete 60. évének elérése okán. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet. Budapest. 107–115. old.
- Romsics Ignác (2004): Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században [Második, változatlan kiadás]. Napvilág Kiadó. Budapest. 419 p.
- Schmidt, Max Georg–Haack, Hermann (1929): Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik. Justus Perthes in Gotha. 62 p. + 30 t.
- Szűcs Jenő (1983): Vázlat Európa három történeti régiójáról. Magvető Kiadó. Budapest. 137 p.
- Topolski, Jerzy (1989): Lengyelország története. Gondolat Kiadó. Budapest. 418 p. + 32 t.
- Tóth Sándor (2013): A román földrajzi gondolat, Geopolitika, biztonság, földrajzoktatás. Zrínyi Kiadó. Budapest. 254 p.

FIUMEI TANÁROK ÉS DIÁKOK EMLÉKIRATAI

MEMOIRS OF TEACHERS AND STUDENTS IN FIUME

TAKÁCS ZSUZSANNA MÁRIA egyetemi tanársegéd

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet,
Nevelés- és művelődéstörténeti Tanszék

Abstract

Fiume, today's Rijeka, lives in many ways in the Hungarian historical memory. During the past centuries a picture developed that is connected to the „Hungarian” port. However, it is questionable how Fiume and the education there were „Hungarian”, what the everyday life, the schooling were in a community where most of the inhabitants spoke not the official language of the state, and belonged to another culture. On the basis of three totally different primary written sources, the study attempts to introduce how differently those people saw Fiume and the last „Hungarian” months that lived as teachers, students and at the same time as members of different nationalities for longer or shorter periods in the seaside town. The centre of our research was the sources from the 1910s. Following the comparative analysis of works connected to Fiume by Agliceriu Remus and Samu Szabó, school directors in Fiume and Olga Koós, teacher, we can get a picture different from the general about the town before 1918. By analysing their works we got an insight into an interesting, but so far unknown part of Fiume's school history.

Fiume a magyar emlékezetben

„A történelemben élünk – olvasható mottóként Lénard Jenőné visszaemlékezésében – de nem tudunk semmit.”¹ A „történelemben éltek” azok az emberek is, akik az egykori Fiume utcáit rótták és különböző nyelveken beszéltek, különféle nemzetekhez tartoztak. Ismerték egymás hagyományait, melyek nagyon is különböztek egymástól, mégis valamennyien összetartoztak, mert mindannyian fiumeikké váltak, fiumeiek voltak.

„...majd jönnek a történészek...” – folytatódik az idézet. A történészek nem húsz, de jó száz év elmúltával sem ismerték meg igazán a 19. és 20. század fordulójának Fiuméjét, azt a várost, mely oly különleges helyet foglal el a magyar történelemben. Fiume a mai napig elevenen él a magyar emberek emlékezetében, ami azért is érdekes, mert már eltűnt az a nemzedék, akik számára Fiume nem a külföldet jelentette, hanem az ország egyik városát. „Bárki, aki kijárta az általános iskolát – olvasható Lénard Sándor írásában –, Fiumét magyar városnak ismerte. Nem indultunk tehát külföldre, sőt, az volt az érzésünk, hogy a magyar kormányok által kedvelt helyre kerültünk...”² Ez a város még annyi év múltán is úgy maradt meg a közös emlékezetben, mint magyar város. Nem lett olasz, jugoszláv, majd horvát Rijeka, hanem megmaradt magyar Fiumének, annak ellenére, hogy a magyarok mindenkoron kisebbségben voltak az olaszok és horvátok mellett.

Ez a tanulmány nem a város történetét kívánja bemutatni, megtették azt már sokan. Két fiumei iskolaigazgató, Agliceriu Remus feljegyzését, Szabó Samu visszaemlékezését, valamint Koós Olga tanítónő gyermekkorára visszatekintő írását közli egy olyan korszakról, mely sorsfordító volt az európai történelemben, és új kezdetet jelentett Fiume és a fiu-

meiek életében (is). Egy korabeli igazgatói jelentés és két jóval később, már idősebb korban íródott visszaemlékezés. Mindegyik írásban megjelennek személyes élmények és szubjektív vélemények is, így olyan képet kap az olvasó a város mindennapjairól, az iskolák működéséről, melyet a későbbi korok emberének emlékezetéből már kitörlődött.

Mindenkinek volt (s van) egy képe Fiuméről, a magyar tengeri kikötőről. Ez a kép lehetett színezett vagy fekete-fehér, lehetett olyanoké, akik valamilyen módon kötődtek Fiuméhez, s lehetett olyanoké, akik csak átutaztak a városon. Megint más kép alakult ki azokban, akik olasznak vagy horvátnak születtek a tengerparti városban, és más képet őriztek azok, akik ugyan sosem laktak, de még csak nem is jártak ott, mégis, mivel a Magyar Korona területén éltek, magukénak érezték a város. Mások elbeszélése révén, az újságokban megjelenő írások alapján kialakult bennük egy kép a magyar kikötővárosról. Azok az emberek pedig, akik innen indultak új hazát keresni, és akik az első világháború kitöréséig folyamatosan érkeztek a városba, nekik Fiume, bár csak néhány napot töltöttek el ott, mégis meghatározó emléket jelentett, mert az volt az utolsó magyar város, amit szemükkel láttak, mielőtt elhagyták szülőföldjüket.³ Fiume az Osztrák–Magyar Monarchia a világhírű fürdőéletének kapujává vált, miután megépült a Budapest–Fiume vasútvonal (1873). Ezt követően az Isztrián található kis halászfalvakból – Lovrana, Volosca és a máig híres Abbázia – néhány év alatt első számú tengeri fürdőhelyekké lettek. Létrehozták az olasz–francia Riviéra mását az Adriai-tenger partján.⁴ Ebből is adódik, hogy az akkori ország területén élők egy részének voltak emlékei Fiuméről, és sok családban, idősebb generációhoz tartozókat kérdezve, előbukkanhatnak a városhoz kapcsolódó történetek. A magyar köztudatban azonban a Fiume-kép, az emlékek nagyon pozitívak, illuzórikusak, és ebből is adódóan nem vagy csak nagyon nehezen tudják elfogadni azt, hogy az ott élt (és ma ott élé) különböző nemzetiségűek számára teljesen mást jelentett a magyar jelenlét.

A nyelvkérdés, a Magyarországon hozott törvények, rendeletek, amelyek nem igazodtak Fiume sajátos viszonyaihoz, komoly nehézségeket okoztak, konfliktusokat generáltak minden területen, így az oktatásban is. Agliceriu Remus feljegyzése rávilágít azokra a gondokra és konfliktusforrásokra, melyek elvezettek ahhoz, hogy az első világháború után az addigi „ellenséges erőket” felszabadítóként fogadják a városban.

Fiumei oktatásügy

Az állami iskolákban az oktatás nyelve hivatalosan a magyar volt, ám az olasz anyanyelvű tanulók magas aránya miatt segédnyelvként (sőt tanítási nyelvként) használniuk kellett az olasz nyelvet. A városi iskolákban, melyek fölött a város képviselőtestülete és a három évre választott Iskolatanács gyakorolta a felügyeletet, a tanítás nyelvének az olaszt, a külvárosokban pedig az olasz és a horvát nyelvet tették meg.⁵ Ez az Iskolatanács közvetlen kapcsolatban állt a képviselőtestülettel és a minisztériummal, melyeknek évente jelentést is tett működéséről.⁶ Az 1868. évi népoktatási törvény (XXXVIII. tc.) kötelezővé tette a 6–12 éves korú gyermekek oktatását, így az analfabetizmus aránya Magyarország területén 1890-re 47, 1910-re pedig 33%-ra csökkent, de még így is nagy volt a lemaradás Nyugat- és Észak-Európa országaival szemben, ahol ez az arány már 10% alatt volt.⁷ Fiumében ez az arány sokkal jobban hasonlított a nyugati és északi országokéhoz, hisz az itt élők, kereskedők, tengerészek, iparosok számára nélkülözhetetlen volt az, hogy írni és olvasni tudjanak. A századfordulóra a hat éven felüli lakosságot tekintve a férfiak 88,1, a nők 78,6%-a tudott írni és olvasni, ami átlagban 83,2%-ot jelent.⁸ Az Eötvös-féle népoktatási törvény az egyéni szabadságjogok tekintetében nagy előrelépést jelentett, mivel kodi-

fikálta az anyanyelvi népoktatáshoz való jogot és ezen a ponton lényegesen eltért a századfordulóra kialakuló erősen nacionalista, asszimilációra törekvő magyar politikától. A 19. század utolsó évtizedeiben azonban az egyre keményedő magyar nacionalizmus Fiumében találkozott az egyre markánsabban megjelenő olasz irredentizmussal és az erősödő horvát nemzeti eszmével is. A magyarok, akik Fiumében a magyar állam megtestesítői voltak, egyre többször konfrontálódtak a többségi lakossággal. Az államnyelv széles körben való használatát – így az oktatásban is – ekkor kezdték szorgalmazni a városban.

Agliceriu Remus jelentése 1919-ből

A Torrettai Állami Elemi Iskola igazgatója, a valószínűsíthetően román származású Agliceriu Remus így írt erről: „A nem magyar vidékeken felállított magyar tannyelvű iskolák legnagyobb bűne nem az, hogy a tanulók zöme által nem teljesen megértett nyelven tanítanak és így csak felületes ismereteket nyújtanak, hanem leginkább az, hogy főcéljuk a magyar nyelv tanítása és terjesztése és végcéljuk a magyarosítás.”⁹ Véleményét még ennél élesebben is megfogalmazta, amikor kijelentette, hogy amennyiben később még lesznek magyar tannyelvű iskolák, akkor „végrelegesen szakítsanak azzal a bűnös rendszerrel, amely a múltban egyetlen célt tartott szem előtt: minél előbb és minél gyorsabban kiirtani a nem magyar anyanyelvűek kebléből a más fajhoz, más nemzethez való hozzátartozás érzetét”¹⁰

A torrettai elemi iskola helyzetéből adódóan is felkeltette a magyar politikusok érdeklődését. Torretta, azaz horvát néven Turnić önálló település volt (alközség) és koedukált iskolájában főleg az ipari negyedben dolgozók gyermekei tanultak. Az iskola fontossá vált abból a szempontból, hogy versenyképes társává váljon a belvárosban lévő iskoláknak.¹¹ A lakosság nemzetiségek számarányai megmutatkoztak az iskolákban is. A magyar nyelv, mint tanítási nyelv erőltetése ezért teljesen érthetetlen. Egy iskola, a Fiume-Belvárosi Magyar Királyi Állami Elemi Fiúiskolát példáján jól illusztrálható, milyen arányban voltak jelen a különböző nemzetiségű gyermekek az oktatási intézményekben: olaszok 44,86%, magyarok 26,97%, horvátok 15,96% és németek 11,65%-os arányban.¹² A diákok 54%-a beszélt legalább két nyelvet, azonban a legtöbbet az olaszt használták, mint beszélt nyelvet. Azonban meg kell jegyezni, hogy a városi és a magániskolák ellenálltak a magyar nyelv bevezetésének, a legtöbb iskolában még választható tantárgyként sem szerepelt az oktatott tantárgyak között. 1875-ben ugyan a középtanodában bevezették a magyar nyelv és irodalom magyar nyelven történő oktatást. Azonban, ha figyelembe vesszük, hogy egy-egy osztály látogatása igen gyér volt, akkor ennek a döntésnek a hatása elenyésző volt. A német nyelv oktatásának meghagyása az addig németül, a német nyelvet tanuló diákok érdekét szolgálta. 1881-től, a főgimnázium megalakulásával jelentek meg egyre nagyobb számban a magyar származású tanárok, akkor vezették be a magyar tananyagok szerinti oktatást.¹³ A főgimnázium tanárai „tanítani képes szinten” beszélték az olasz nyelvet, hiszen fiumei alkalmazásuk előtt olaszországi egyetemeken fejlesztették, erősítették az otthonról hozott nyelvismeretüket.

A Fiumébe került tanárok között is nagy volt a fluktuáció. Sokszor betegség, de leginkább a munkakörülmények miatt (több nyelven történő tanítás, szakmai kudarcok, személyes élethelyzetek) kérték áthelyezésüket. Előfordult, hogy már vissza sem tértek a betegállományból, a szabadságról, ismeretlen helyre távoztak, ahogyan a torrettai iskola egyik tanítónője is tette. „Donáth Mária orvosi bizonyítvány alapján 4 heti szabadságot kért a kormányzóságtól – írta az igazgató –, majd folytatólagosan újabb 2 hetet. Szabadságának lejártá után azonban minden bejelentés nélkül eltávozott és mai napig nem tért vissza. Tartózkodási helyét nem jelentette be.”¹⁴

Az első világháború utolsó évében a város életében hatalmas fordulat következett be. A világháború végére az az ország, melyhez tartozott, darabjaira hullott szét. „Az olasz hadsereg feltartóztatlan rohamai alatt az osztrák–magyar armádia acél falanxa megrepedezik (...) majd pozdorjává és ronccsá válik. (...) egy elcsigázott, uniformisos emberáradat özönlík át a városon gyalog, lóháton, fejvesztetten, vezető nélkül. Az osztrák–magyar armádia felbomlott. Nincsenek már hadtestek (...) honvédek megindító, zavaros összevisszaságban tolonganak a vasútállomás körül. (...) A hadsereg összeomlásával összeomlott, szétmállott a Bábel torony: Ausztria-Magyarország, a bitófák birodalma” – olvashatjuk a jelentésben, melyben egyáltalán nem a keringőt táncoló, békebeli Monarchia képe rajzolódik ki elénk.¹⁵ „A nagy temetéssel egyidejűleg – folytatta Remus – sajátos esemény játszódik le Fiumében. A kormányzói palota ormán lengő magyar zászló sárba hull és letiportatik.”¹⁶ Agliceriu Remusról ezen kívül csak annyit tudunk, hogy az iskola igazgatójaként még a második fiúosztályt tanította, de arról már nincs tudomásunk, mi lett vele, miután Gabriele D’Annunzio elfoglalta a várost, majd 1924-ben Mussolini vezette Olaszországhoz csatolták. Az igazgatói jelentésből azonban nyilvánvalóvá válik, hogy elszántan küzdött a magyarosítás politikája ellen és szólalt fel többször tanítói gyűléseken, a Vallás- és Közoktatási Minisztériumban, de még a Néptanítók Lapjában is jelent meg ezzel kapcsolatban írása.

Szabó Samu emlékei

Ugyancsak az 1918-as eseményekről írt részletesebben visszaemlékezésében bártfai Szabó Samu (Sámuel, 1860, Bártfa–1945, Budapest), aki az 1883/1884-es tanévben került a fiumei Magyar Királyi Állami Főgimnáziumba, mint a klasszika filológia tanára és az ifjúsági könyvtár vezetője, később pedig az intézmény igazgatóhelyettesévé nevezték ki.¹⁷ „Az összeomlás után egy marhaszállító kocsiban menekültem el családommal együtt Fiuméből. – írta az idős igazgató – ...a Fiumében eltöltött 36 esztendőre vonatkozó feljegyzéseimet ott kellett hagynom. Még csak egyetlen egy Értesítőt sem hozhattam magammal (...) Így tehát jelen feljegyzéseimnél minden forrás hiányában, kizárólag az emlékezőtehetségemre vagyok utalva. Már pedig egy 85 éves embert könnyen cserben hagyja a memóriája! Ezen okoknál fogva már előre kijelentem, hogy az itt következő visszaemlékezés még arra sem akar igényt tartani, hogy a Tengerészeti Akadémia történetének csak vázlatául is tekintessék. Egyszerű adatgyűjtés akar ez lenni, itt-ott nagy hézagokkal, hiányokkal, esetleg időrendbeli tévedésekkel...”¹⁸ Figyelemreméltó Szabó Samu megjegyzése, amit a memoárirók (és a kutatók is) sokszor figyelmen kívül hagynak: az emberi emlékezet nem tökéletes. A visszaemlékezések, az emlékezet a (vissza)emlékezők saját igazságait mutatják be, nem pedig a valóságot, mivel azt olvashatjuk ezen írásokban, hogyan is látták a rögzítés pillanatában azokat az eseményeket, melyeket papírra vetettek.¹⁹

Szabó Samu 1895 augusztusában lett a Nautica, vagyis a Magyar Királyi Állami Tengerészeti Akadémia történelem és magyar tanára, valamint igazgatóhelyettese Kotán Dezső,²⁰ az Akadémia igazgatójának meghívására. Fiumében már a 18. század végén folyt tengerészképzés, ami kisebb szüneteket követve az 1850-es évek elején indult újra. A századfordulón fennálló intézmény az 1871-ben összevont két tengerészeti iskolából alakult ki és 1872-től a Királyi Tengerészeti Főtanoda nevet viselte.²¹ Kotán Dezső sorhajóhadnagy 1894-ben lett az akadémiai rangra emelt iskola igazgatója és kezdte meg reformtevékenységét. Szabó Samu emlékiratának nagyobb része ehhez az időszakhoz kapcsolódik, melyből ezen tanulmány csak az utolsó hónapokra vonatkozó feljegyzéseket használja fel, mivel ezek ugyanarról az időszakról szólnak, mint a másik igazgató, Agliceriu Remus jelentése.

Az idős tanítónő emlékei

Koós Olga (1904–1982) visszaemlékezése még a háború előtti időszakra vonatkozik, egy kisgyermek szemszögéből írja le a tengerparti városhoz kötődő élményeit. „1904-ben születtem Fiumében, a mai Rijekában. Ott éltek szüleim. Édesapám az ottani dohánygyár főtisztviselője volt. Szüleim nyolc évig éltek együtt, utána elváltak. (...) Nagyon szép asszony volt édesanyám, én gyermekfejjel a legszebbnek tartottam.” – olvashatjuk az első mondatokat az idős tanítónő 1970-es években született visszaemlékezésében.²² A szülők 1908-ban történt különválása után édesanyjával visszatért Siklóbodonyba, a Pécestől kb. 20 km-re, az Ormán-ság határán fekvő kis dél-baranyai településre, ahol az anyai nagyszülők éltek.

Koós Olga memoárjában nem említi, hogyan fogadták a falu lakói az egyedülálló anyaként hazatérő fiatalasszonyt, de életük nem lehetett a könnyű, hiszen egy év sem telt el, Olga anyai nagynénjével, aki magához vette és vállalta taníttatását, visszatért Fiumébe, ahol annak férje vasúti tisztviselőként dolgozott. „Itt kezdődik az én külön életem. – olvashatjuk – Öt éves voltam. Nagynénénk, az áldott jó Mamuska elvitt magával Fiumébe. Neki több gyermeke nem lehetett, egy fia volt, de az már kész ember volt, jogot végzett. Emlékszem vissza, amikor édesanyám felemelt, és nagyon sírva csókolgatott és mondta, el ne felejsél kislányom. Én nem tudtam, mi az, örültem az utazásnak.”²³ Az utazásról, mely a századfordulón még a felnőttek számára sem jelentett mindennapi eseményt, még idős korában is a legnagyobb rajongással írt: „A vonat előttem van, mintha látnám. Hosszú, nagy szerelvény. Nem egyedül mentünk Mamuskával, velünk jött rokonunk, Márkus Mariska és Náci bácsi, Mariska nagyapja. Mariska szép nagylány volt, 16 éves. Én a kis csöppség élveztem az utat, milyen élmény, milyen gyönyörűség az egy öt éves gyermeknek.”²⁴ Koós Olga kezdetben valószínűleg egy állami oktatási intézményben kezdte meg tanulmányait, de nem ismert, hogy melyikben, viszont hamar iskolát váltott. Erre az eseményre így emlékezett vissza: „A régebbi lakóhelyünkről egy újabb, modernebb lakásba költöztünk, a nagybátyám vasutas volt és a vasút épített egy új házat. Az új iskola az teljesen olasz nyelvű volt.”²⁵ Nagy valószínűség szerint városi iskolába íratták be nevelőszülei, mivel azokban volt a tanítás nyelv teljesen az olasz. Feltehetjük a kérdést, vajon hogyan és mit tanult kisgyermekként a fiumei iskolákban, ahol elemi iskolai tanulmányait kezdte. Az emlékiratban tett rövid utalásából csak azt tudhatjuk meg, hogy nagyon gyorsan megtanult olaszul. Későbbi életében és munkája során soha többet nem használta az olasz nyelvet, és írásában sem említi, hogy valaha segítségére vagy hasznára lett volna. Otthon, mint a legtöbb fiumei magyar családban az anyanyelvét használta.

A világháború idején tért haza édesanyjához és nagyszüleihez: „Unokabátyámat elvítették a frontra, Galíciába, ott szíven lőtték és meghalt. Mindenki szomorú volt és sírt, nagynénim szörnyű bánatában meghabarodott. Egyik reggel felkelt az ágyból és nekem esett. (...) Édesanyám megérkezett, akkor már én egy ismerős családnál laktam, azok jó anyámnak azt hagyták, hogy legyen náluk és év végén hazavisznek.”²⁶ A kis Olga Fiuméhez kötődő emlékei közt egyaránt megtaláljuk a boldog, mindenre fogékony, tanulni vágyó gyermek képét és az első világháború szörnyű eseményeit, következményeit, amelyek életében ott és akkor meghatározóak voltak.

Összegzés

Agliceriu Remus, egy nagy valószínűséggel román származású, magyar tanítóképzőben végzett, az olasz nyelvet jól ismerő iskolaigazgató jelentéséből sok érdekes kép villan fel Fiume eddig még el nem mondott történetéből Szabó Samuhoz, a Nautica igazgatójához hasonlóan, aki egy másik szemszögéből látta és élte át az eseményeket. Kettejük írása

arra példa, hogy a soknemzetiségű város lakosai mennyire eltérően látták és élték meg egyazon időszak eseményeit. Koós Olga tanítónő emlékei eltérnek a két másik írástól, egy idős tanítónő emlékei a Fiumében kisgyermekként átélt eseményekről.

A fiumei levéltárban fellelhető iratok, a családi archívumokban megbúvó írások sorában a fentebb közölt emlékiratok, jelentések csak néhány azon források közül, melyek arról vallanak, hogy ott és abban a korban milyen volt a Fiumében együtt élő emberek egymáshoz való viszonya, hogyan élték meg azt a tragikus időszakot. Megismerésük révén közelebb kerülhetünk ahhoz a Fiuméhez, amely a századfordulón és az első világháború előestéjén létezett, és amilyenné az első világháború utáni zavaros időkben vált. Talán egyszer elérkezik az idő arra, hogy a csaknem száz éve elfekvő iratokból megismerhessük Fiume igazi arcát, hangulatát, melyet a boldog békeidők mosolygós, napsütötte, felhőtlen magyar városaként őrzött meg a magyar emlékezet.

Jegyzetek

1. Lénard Sándor (1972): Apám. 20. <http://mek.niif.hu/01500/01553/01553.pdf> [2010. 04.30.]
2. Uo. 13.
3. Ladányi (2004): Fiume a magyar népi emlékezetben. In: Kiss Gy. Csaba (szerk.): Fiume és a magyar kultúra. Művelődéstörténeti tanulmányok, ELTE Művelődéstörténeti Tanszék – Kortárs Könyvkiadó. Budapest. 51. old.
4. Kósa (2004): Az Észak-Adria mint üdülőhely az Osztrák–Magyar Monarchiában. In: Kiss Gy. Csaba (szerk.): Fiume és a magyar kultúra. Művelődéstörténeti tanulmányok, ELTE Művelődéstörténeti Tanszék – Kortárs Könyvkiadó. Budapest. 45. old.
5. Simonné Pallós Piroska (2003): Fiume tanügyének szabályozása a provizórium korában. In: Kiss Vendel (szerk.): Az oktatási rendszer jogi szabályozása Magyarországon a 19–20. században. Országos törvényektől a helyi szabályozásig, Tudományos konferencia. Tatabánya, 2002. október 11. Tatabányai Múzeum. 126. old.
6. Uo.
7. Romsics Ignác (2003): Magyarország története a XX. században, Harmadik, javított és bővített kiadás. Osiris Kiadó. Budapest. 42. old.
8. Fried Ilona (2001): Emlékek városa Fiume. Ponte Alapítvány. Budapest. 72. old.
9. Agliceriu Remus (1919): Igazgatói jelentés az 1918–1919-ik tanévről, Scuola Elementare Torretta. Torrettai Áll. Elemi Iskola, Fiume. Rijekai Állami Levéltár. Državni Arhiv u Rijeci. DAR. JU-5. Kormányzósági iratok. 1919. év. 607. sz. Ad. 84/919. 16. old.
10. Uo. 15.
11. Fried Ilona (2004): Fiume. Enciklopédia Kiadó. Budapest. 135. old.
12. Az adatok százalékos arányait Fried Ilona számszerű adatai alapján a tanulmány szerzője számította ki. Fried, 2001: 72. old.
13. Fried, 2001: 73., 137. old.
14. Agliceriu, 1919: 1. old.
15. Uo. 11. old.
16. Uo.
17. A fiumei m. kir. Állami főgimnázium értesítője az 1884/85 tanévről, Közli: dr. Erődi Béla igazgató. Stabilimento Tipo-Litografico di E. Mohovich, Fiume, 1885. 32.; Horváth József (1999): A „Nautica”. A fiumei Magyar királyi állami Tengerészeti Akadémia története, Ha-jós Bt. Budapest. 103. old.
18. Szabó Samu: Adatok a Magyar Tengerészeti Akadémia történetéhez. Visszaemlékezés. A kézirat Petneházy Zsolt tulajdonában. A másolatot köszönöm Simonné Pallós Piroskának.
19. Golnhofér Erzsébet–Szabolcs Éva (2009): Múltidézés egy megtalált forrás segítségével. In: Golnhofér Erzsébet–Szabolcs Éva (szerk.): Iskola és történeti emlékezet. Felmérés 1947–48-ból. Egy 1947–48-ban született iskolai ankét, Gondolat Kiadó. Budapest. 21. old.

20. Kotán Dezső (1861, Jászberény–1935, Budapest) iskoláit szülőhelyén, Pécsen, Budapesten és a fiumei haditengerészeti Akadémián végezte. 1880-tól tényleges haditengerésztiszt, 1891-től sorhajóhadnagy. 1894. július 29-én nevezte ki a kereskedelmi miniszter a fiumei tengerészeti főiskola igazgatójává, ahol a légtunettan, a tengerrajz, majd a hajózástan tanára is volt (Horváth 1999 97. o.).
21. Horváth, 1999: 17. old., 27. old.
22. Koós Olga (1970-es évek): Emlékeim, Kéziratának másolata a tanulmány szerzőjének tulajdonában.
23. Uo.
24. Uo
25. Uo.
26. Uo.

Felhasznált irodalom

- A fiumei m. kir. Állami főgimnázium értesítője az 1884/85 tanévről, Közli: dr. Erődi Béla igazgató. Stabilimento Tipo-Litografico di E. Mohovich, Fiume, 1885.
- Agliceriu, Remus (1919): Igazgatói jelentés az 1918–1919-ik tanévről, Scuola Elementare Torretta. Torrettai Áll. Elemi Iskola, Fiume. Rijekai Állami Levéltár. Državni Arhiv u Rijeci. DAR. JU-5. Kormányzósági iratok. 1919. év. 607. sz. Ad. 84/919.
- Fried Ilona (2001): Emlékek városa Fiume. Ponte Alapítvány. Budapest.
- Fried Ilona (2004): Fiume. Enciklopédia Kiadó. Budapest.
- Golnhofer Erzsébet–Szabolcs Éva (2009): Múltidézés egy megtalált forrás segítségével. In: Golnhofer Erzsébet–Szabolcs Éva (szerk.): Iskola és történeti emlékezet. Felmérés 1947–48-ból. Egy 1947–48-ban született iskolai ankét, Gondolat Kiadó. Budapest. 9–32. old.
- Horváth József (1999): A „Nautica”. A fiumei Magyar királyi állami Tengerészeti Akadémia története, Ha-jós Bt. Budapest.
- Horváth József (2003): A magyar Fiume végnapjai 1914–24, Hadtörténeti Közlemények 2003/1. <http://epa.oszk.hu/00000/00018/00023/13.htm> [2010.10.20.]
- Koós Olga (1970-es évek): Emlékeim, Kéziratának másolata a tanulmány szerzőjének tulajdonában.
- Kósa László (2004): Az Észak-Adria mint üdülöhely az Osztrák-Magyar Monarchiában. In: Kiss Gy. Csaba (szerk.): Fiume és a magyar kultúra. Művelődéstörténeti tanulmányok, ELTE Művelődéstörténeti Tanszék – Kortárs Könyvkiadó. Budapest. 43–50. old.
- Ladányi István (2004): Fiume a magyar népi emlékezetben. In: Kiss Gy. Csaba (szerk.): Fiume és a magyar kultúra. Művelődéstörténeti tanulmányok, ELTE Művelődéstörténeti Tanszék – Kortárs Könyvkiadó. Budapest. 51–59. old.
- Lénard Sándor (1972): Apám. <http://mek.niif.hu/01500/01553/01553.pdf> [2010. 04.30.]
- Magyar kereskedelmi tengerhajózás Fiumében, http://www.mult-kor.hu/20080711_magyar_kereskedelmi_tengerhajozas_fiumeben?print=1 [2010. 05. 07.]
- Romsics Ignác (2003): Magyarország története a XX. században, Harmadik, javított és bővített kiadás. Osiris Kiadó. Budapest.
- Simonné Pallós Piroska (2003): Fiume tanügyének szabályozása a provizórium korában. In: Kiss Vendel (szerk.): Az oktatási rendszer jogi szabályozása Magyarországon a 19–20. században. Országos törvényektől a helyi szabályozásig, Tudományos konferencia. Tatabánya, 2002. október 11. Tatabányai Múzeum. 125–135. old.
- Szabó Samu. Adatok a Magyar Tengerészeti Akadémia történetéhez. Visszaemlékezés. A kézirat Petneházy Zsolt tulajdonában. A másolatot köszönöm Simonné Pallós Piroskának.

COMMERCIAL VOCATIONAL TRAINING IN FIUME AT THE TURN OF 19–20TH CENTURY

NAGY ADRIENN egyetemi tanársegéd

PTE BTK Neveléstudományi Intézet, Nevelés- és Művelődéstörténeti Tanszék

Abstract

The aim of this study is to introduce the operation of secondary-level commercial schools in the second half of the 19th century in Rijeka (Fiume), which was one of the fastest-developing, multinational ports of the Austro–Hungarian Monarchy. The relevant research has sought an answer, in one respect, to the question whether commercial schools could achieve the goal set by themselves to turn out merchants well-trained in international commerce; in another respect, to the question what consequences the “aggressive” Magyarisation attempts of the Hungarian government had for the operation of such schools, where the majority of the students were native speakers of Italian (70.59%), Croatian (17.65%), or German (5.88%). Last but not least, the research focused on what job opportunities in the Monarchy and other countries were given by the qualifications students could earn through finishing a secondary commercial school.

1. Bevezetés

A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy bemutassa, miként alakult a dualizmus kori Magyarország elfeledett, ám a korszak gazdasági életében fontos szerepet betöltő, sajátos helyzetű Fiume város kereskedelmi iskoláinak sorsa. Kutatásaink során arra kerestünk választ, vajon sikerült-e a középfokú kereskedelmi iskoláknak az általa és az állam által kitűzött azon célnak megfelelni, hogy a nemzetközi kereskedelem számára jól képzett kereskedőket bocsássanak ki? Továbbiakban a kutatás azt vizsgálta, hogy mely társadalmi rétegek küldték gyermekeiket a kereskedelmi iskolába és a végzett diákok az iskola elvégzése után ténylegesen a gyakorlati kereskedelemben helyezkedtek-e el?

A 1868-ban létrejött horvát–magyar kiegyezés során Fiume státusát illetően nem sikerült a két félnek közös megegyezésre jutni, így végül a várost Magyarország közigazgatása alá helyezték. A sikertelen tárgyalások után 1870. július 28-án bevezették a fiumei provizóriumot, amely a dualizmus egész tartama alatt közel ötven évig fennállt. Fiume vármegyét Buccari város kiváltságos kerületével együtt Horvátországhoz csatolták, maga Fiume városa viszont „a magyar koronához csatolt külön testként”¹ a magyar kormány fennhatósága alá tartozó fiumei kormányzó igazgatása alá került.² Az elkövetkező évtizedekben Fiume a nem csekély magyarországi gazdasági, pénzügyi és infrastrukturális beruházásoknak köszönhetően rohamos fejlődésen ment keresztül, és amellett, hogy kikötője fontos tengeri kereskedelmi központtá alakult, Budapest után Magyarország második leggyorsabban fejlődő városává vált. Ám a fejlődés nemcsak a gazdaság terén mutatkozott meg, hanem a népessége is gyors növekedésnek indult. Amíg lakosainak száma 1850-ben 10 568 fő volt, addig 1869-re 17 888 főre, 1914-re pedig már közel háromszorosára,

49 806 főre emelkedett.³ A lakosság nemzetiségi összetételét tekintve 1880–1918 között a magyarok számaránya ugyan folyamatosan nőtt (aminek érdekében a magyar kormány mindent meg is tett), ám az összlakosságnak mindvégig csak csekély részét képviselték (1880-ban 1,8%-át, 1910-ben 13%-át, majd 1918-ban 9,6%-át).⁴

Fiume az Osztrák–Magyar Monarchián belül a hatalom központjától igen távol fekvő (Magyarországtól közel 300 km-re) soknemzetiségű városként élte mindennapjait a XIX–XX. század fordulóján. A városban a lakosság többsége által beszélt olasz (mely mindvégig megőrizte vezető szerepét) mellett a horvát és a német nyelv volt még használatos. A város Magyarországhoz történő visszacsatolása után, a fent említett nyelvek kiegészültek a magyarral, amit a magyar kormány a magyarosítás és egyszersmind az általa vágyott asszimiláció eszközének tekintett. A magyarosítás egyik elsődleges eszköze és színtere az iskola volt. Az 1876-os tanügyi szabályzat értelmében a fiumei törvényhatóság feladata és hatásköre volt az elemi, polgári és szakiskolák megszervezése. A város által felállított iskolákat a város tartotta fenn és a képviselőtestület felügyelte alá tartoztak. Mindez azt jelentette, hogy a városi iskolák felett a kormányzati felügyelet nem érvényesült.⁵

2. A középfokú kereskedelmi szakoktatás megszervezése

Fiumében, amely a XIX. század második felére a térség egyik legjelentősebb központi kikötőjének és ezzel együtt a kereskedelmi élet központjának számított, igen csekély számú alsó fokú kereskedelmi iskola működött, az első középfokú kereskedelmi iskola azonban viszonylag korán, már 1881-ben – az olasz tannyelvű középiskola átszervezését követően⁶ – megnyitotta kapuit a kereskedelmi ismereteket tanulni vágyó fiatalok előtt. A középfokú kereskedelmi iskola létrehozásának kérdése 1879-ben merült fel, amikor a fiumei kormányzó a VKM-hez intézett jelentésében (1879/1056. sz.) részletesen kifejtette a város által anyagilag támogatott, úgynevezett felső középtanoda azon tarthatatlan állapotát, hogy mindössze csak 124 tanuló iratkozott be az említett esztendőben. Az iskola rendkívül alacsony népszerűsége és a megfelelő tanulólétszám hiánya miatt a kormányzó az intézmény helyébe egy főgimnázium és egy kereskedelmi iskola felállítását javasolta, ez utóbbit egyesítve a tengerészeti iskolával.⁷ Trefort Ágoston 1880 őszén tett fiumei látogatása során támogatta a kereskedelmi iskola felállítását.⁸ A középtanoda sorsáról végül 1881 júniusában született döntés, melynek értelmében a felső középtanoda (középiskola) megszűnt, és a július 12-én kiadott 20047. sz. rendelettel létrejött egy állami főgimnázium és egy önálló középfokú kereskedelmi iskola, mivel Trefort Ágoston nem támogatta annak tengerészeti iskolával való összevonását. A három évfolyamos olasz tannyelvű Magyar Királyi Állami Kereskedelmi Akadémia a középtanoda reáliskolájának osztályaiból jött létre. A kereskedelmi akadémia legfőbb célja egyrészt az volt, hogy olyan ismereteket nyújtson kereskedőknek, iparosoknak amelyekkel a gyakorlati életben jó üzletemberekké válhatnak, másrészt olyan ifjakat nevelni, akik mágnások gazdasági hivatalaiban, az állami közigazgatásban, vagy egyéb hivatalokban alkalmazhatók.⁹ A hazai középfokú kereskedelmi iskolákat hivatalosan először a Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter által 1872. október 10-én kiadott rendelet szabályozta. A közép-kereskedelmi iskolákra vonatkozó szabályzat rendtartása a következőket tartalmazta: „a három osztályú kereskedelmi tanintézet nyilvánossági joggal ruháztatik fel: ez intézet e mellett főgimnázium vagy a főreáltanodával egyenlő rangba helyeztetik, s mindazon kedvezményekben részesül, melyek ezen intézeteket törvény szerint megilletik: például, hogy az itt végzett növendékek katonai kötelezettségük kitöltésében az egy évi önkéntességre jogosítva vannak”.¹⁰ A

közép-kereskedelmi iskolába azok a tanulók jelentkezhettek, akik elvégezték a gimnázium, a reál vagy a polgári iskola negyedik osztályát, illetve azok a fiúk, akik betöltötték a 14. életévüket és a felvételi vizsgán megfelelték. A középfokú kereskedelmi iskolát választó diákok száma az 1880-as években folyamatosan nőtt. Ellentétben a reáliskolával, a kereskedelmi iskolában egy évvel korábban fejezhették be tanulmányaikat, ráadásul az egy éves önkéntességi jog – azaz az úriemberré válás egyik alapvető kritériuma – így is biztosítva volt a diákoknak. Még inkább megnövekedett ezen iskolatípus népszerűsége, amikor 1883-ban elfogadták a köztisztviselők minősítéséről szóló törvényt, amely a kereskedelmi iskolát végzett tanulóknak a középiskolát végzettekkel megegyező jogokat biztosított. Mindez azt jelentette, hogy a polgári iskolai végzettség a köztisztviselői alkalmazás szempontjából egyenértékű volt a négy középiskolai végzettséggel, valamint (az általában polgárra épülő) közép- (majd felső-) kereskedelmi iskolai végzettség a gimnáziumban/reáliskolában szerzett nyolc középiskolai végzettséggel.¹¹ A VKM a fiumei kereskedelmi akadémiát 1883. november 13-án kelt, 37584. számú rendeletével a többi kereskedelmi középiskolával és reáliskolával egyenrangúnak ismerte el.¹² Az iskola tanterve 1885-től szinte teljes mértékben megegyezett a magyarországi közép-kereskedelmi iskolákéval. A tanítás nyelve az olasz volt. Riegler Sándor 1889-ben kinevezett új igazgató kérelmezte egy előkészítő osztály indítását, amit azzal indokolt, hogy az osztrák, horvát és magyar iskolákból érkező diákoknak komoly nyelvi nehézségeik vannak. „Tanítás nyelve olasz. Ez így van az intézet fennállása óta és ezen változtatni nem is lehet, nem is kell, nemcsak azért mert Fiume autonómiáját a törvény biztosítja, hanem főképpen azért nem, mert ezen intézetből kikerülő ifjak legnagyobb része ezen a vidéken nyer alkalmazást, itt pedig úgy a kereskedelem, mint a tenger nyelve is kizárólag az olasz”.¹³ Az előkészítő osztály indítását 1891-ben engedélyezték. Az iskolában a kötelezően tanulandó magyar nyelv mellett választhattak a tanulók az angol, a német, a francia és a horvát nyelv közül. Az iskolában tanított általános műveltségi tárgyak a következők voltak: magyar, olasz, német, kereskedelmi földrajz, történelem, mennyiségtan, vegytan, természettan, szépírás; szaktárgyak: kereskedelmi számtan, könyvvitel, kereskedelmi ismeretek és levelezés, áruismeret, jogismeret, nemzetgazdaságtan, nem kötelező tárgyak: francia, angol, torna. Az első osztályban heti 27, a másodikban és harmadikban heti 30 órában folyt az oktatás.¹⁴

Az 1895-ös esztendő jelentős változást hozott a kereskedelmi szakiskolák életében, ugyanis ekkor lépett életbe az a Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter által kibocsátott (44.001. számú) rendelet, amelynek értelmében az addig használt elnevezéseket, mint közép-kereskedelmi, kereskedelmi akadémia, felsőbb kereskedelmi iskola megszüntették, és egységesen a felső kereskedelmi elnevezést vezették be. A szintén állami fenntartású soproni kereskedelmi akadémia mellett a fiumei volt az az akadémia, amely a rendelet értelmében azonnal elvesztette akadémiai címét, és Magyar Királyi Állami Felső Kereskedelmi Iskola néven működött tovább. A felügyelet tekintetében is változás történt, ugyanis 1895-től már nem a tanfelügyelő, hanem közvetlenül a kormányzó ellenőrzése alá tartozott.¹⁵ A fiumei felső kereskedelmi iskolában a továbbra is fennálló nyelvi nehézségek miatt 1898-ban elrendelték – VKM 2150. sz. – a magyar nyelvű kereskedelmi szaktankönyvek olasz nyelvre való lefordítását. A gyakorlati képzésben az 1901/02-es tanévben jelentős előrelépés történt, ugyanis az iskola minta(gyakorló)-irodával egészült ki, ahol a felső osztályos tanulók heti hét órában gyakorlati képzésben vehettek részt. Az 1903/04-es tanévtől a magyar nyelvet két csoportra bontva tanították, illetve ettől a tanévtől mindazok, akik a nyelvet megfelelő szinten beszélték a történelmet és a földrajzot magyarul tanulták, míg a vegytan, áruismeret, kereskedelem tárgyak esetében fokozatosan tértek át a magyar nyelvre. Egy évvel később az olasz nyelv óraszámát – alsó osztályban

négyre, felsőben háromra – megemelték. Az 1906/07-es tanévtől – a magyar kormány hosszas harcának eredményeképpen – a VKM 15.933. sz. rendelet értelmében a tanítás nyelve az összes osztályban a magyar lett. A fiumeiek hevesen tiltakoztak a magyar tan nyelv ellen és az igazgató kezdeményezésére 1911 májusában összehívtak a kormányzó-ság hivatalában egy megbeszélést, melyen a VKM részéről a felső kereskedelmi iskolák királyi főigazgatója, a miniszteri tanácsos, a városi tanfelügyelő, kereskedelmi iskola tanárai, kereskedelmi kamara tagjai és a helyi kereskedelmi vállalatok képviselői is részt vettek. Az igazgató azzal érvelt a magyar tannyelv mellett, hogy a tanulók 45%-a magyar és csak 30%-a olasz. Míg mások azt hangsúlyozták, hogy a radikális színvonal csökkenés oka abban keresendő, hogy „a fiumei tanuló nem érti meg a tanárok előadását, nem látják okát az olasz nyelv mellőzésének, amikor a helyi kereskedelmi nyelv az olasz.”¹⁶ A magyar nyelvű tanítás bevezetését követően kialakult színvonalalesést megállítandó olasz-magyar két tannyelvű oktatással próbálkoztak, azonban külön osztályok indításához nem volt elég jelentkező, ezért végül nyelvi csoportokba bontva tanítottak, ám a színvonal csökkenését ez sem tudta megállítani.

3. A felső kereskedelmi iskola tanulóinak társadalmi összetétele

A fiumei felső kereskedelmi iskolába 1881–1918 között 3134 tanuló iratkozott be, ám közülük mindössze 450-en szereztek érettségit. Nagyon magas volt a lemorzsolódás aránya, a tanulóknak csupán 15%-a jutott el az érettségiig, és a harmadik osztályt is csupán 20–25%-uk fejezte be. A tanulók többsége (73%-a) 1896–1918 között valamely fiumei polgári iskolából, 15% gimnáziumból, míg további 12% a Monarchiából és egyéb környező országokból érkezett.

1. táblázat. A fiumei felső kereskedelmi iskola tanulóinak létszáma 1881–1918 között
Table 1. The number of students of the upper commercial school in Rijeka between 1881 and 1918

	1881/82–1895/96 tanév	1896/97–1905/06 tanév	1906/07–1917/18 tanév
Tanulók létszáma	723	991	1420
Érettségizettek száma	96	173	181

Forrás: Az iskola évente kiadott értesítői és anyakönyvei¹⁷

A kereskedelmi iskola tanulóinak 1881–1895 között mindössze 15%-a volt magyar anyanyelvű (70% olasz, 9% horvát, 5% német, 1% egyéb). Ezt az arányt nagy erőfeszítések árán az 1917/18-as tanévre is csak 49%-ra sikerült növelni.

2. táblázat. A felső kereskedelmi iskola tanulóinak anyanyelv szerint megoszlása
Table 2. Distribution of the students of the upper commercial school by their native languages

Anyanyelv	1881/82–1895/96 tanév (%)	1896/97–1905/06 tanév (%)	1906/07–1917/18 tanév (%)
Magyar	14,92	25,35	41,84
Olasz	70,18	52,13	31,03
Horvát	8,91	10,38	14,45
Német	4,86	10,81	11,46
Egyéb	1,13	1,33	1,22

Forrás: Az iskola évente kiadott értesítői és anyakönyvei

3. táblázat. A felső kereskedelmi iskola tanulóinak lakhely szerinti megoszlása**Table 3. Distribution of the students of the upper commercial school by their permanent residence**

Lakhely	1881–1895 (%)	1896–1906 (%)	1907–1918 (%)
Fiume	57,21	58,92	31,32
Magyarország/Monarchia*	14,59	23,68	61,16
Horvát-Szlavón o.	7,29	8,16	5,18
Külföld	20,91	9,24	1,98

*1896-tól nincs külön adat a magyarországi lakhellyel rendelkezőkről

A tanulók döntő többsége, 74%-a római katolikus, 20%-a izraelita volt, 6%-a pedig egyéb felekezethez tartozott. A korszakban a katolikusok aránya 26%-kal csökkent, míg az izraelitáké háromszorosára nőtt. A zsidó diákoknak a felső kereskedelmiben és az akadémián való felülreprezentáltsága nem meglepő, ha arra gondolunk egyrészt, hogy a korszak a középiskoláiban is 23%-ban, a felső kereskedelmi iskolákban pedig 47%-ban képviseltették magukat, másrészt a kereskedelemben is jelentős szerepet töltöttek be. A felső kereskedelmi iskolában való magas részvételüket tekintve számuk a magyarok arányával párhuzamosan növekedett, az utolsó időszakban meghaladva a 30%-ot. A zsidó családok iskolaválasztási stratégiáját a racionalitás jellemezte, azaz lehetőleg olyan iskolába írták gyermekeiket, amely nemcsak társadalmi presztízsüket emelte, hanem szakmát is adott a kezükbe.

4. táblázat. A felső kereskedelmi iskola tanulóinak felekezeti összetétele 1881–1918 között**Table 4. Denominational distribution of the students between 1881 and 1918**

Vallás	1881–1895%	1896–1906%	1907–1918%
Római katolikus	86,22	76,60	59,58
Izraelita	10,53	18,04	31,49
Evangélikus	1,83	2,21	3,00
Református	1,42	1,63	4,02
Egyéb (görög keleti)	–	1,52	1,91

Forrás: Az iskola évente kiadott értesítői és anyakönyvei

A tanulók szüleinek foglalkozási megoszlását vizsgálva látható, hogy amíg az 1890-es években az önálló (kereskedő, iparos), illetve az értelmiségi réteg gyermekei képviselték magukat nagyobb számban, addig az 1910-es években már a magán- és közalkalmazotti réteg került többségbe. A legjelentősebben az őstermelők aránya csökkent (14%-ról 1%-ra).

5. táblázat. A tanulók szüleinek foglalkozási megoszlása**Table 5. Professional distribution of the parents of the students**

Foglalkozás	1881–1895 %	1896–1906 %	1907–1918 %
Őstermelő	14,42	3,35	0,87
Önálló (kereskedő, iparos)	41,17	35,86	25,29
Értelmiségi	27,06	15,91	19,47
Alkalmazott	11,67	22,73	19,28
Magánzó	5,68	14,47	8,24
Egyéb	–	7,68	26,85*

* egyéb = köz- és magántisztviselő

Forrás: Az iskola évente kiadott értesítői

3.1. A végzett diákok pályaválasztása

A fiumei felső kereskedelmi iskolát végzett tanulók pályaválasztásáról viszonylag teljes képet kaphatunk az 1910-ben az iskola által készített – az évkönyvhöz külön csatolt – adatsorból, amely az 1884–1909 között érettségizett tanulóknak a tanulmányok után választott foglalkozását igyekezett összesíteni. Az említett időszakban összesen 337 diák érettségizett, ebből hétnek nem ismert a foglalkozása és tartózkodási helye, 29 fő pedig meghalt.¹⁸ A pályaválasztást tekintve további – ha nem is név szerinti – információkkal szolgálnak az iskolai értesítők (1910–1915).

6. táblázat. A felső kereskedelmi iskola végzett tanulóinak pályaválasztási megoszlása 1884–1910 között
Table 6. Choice of career of the graduates of the upper commercial school between 1884 and 1910

Foglalkozás/Pozíció	1884/85–1895/96 tanévben végzettek (%)	1896/97–1909/10 tanévben végzettek (%)
Önálló kereskedő	17,51	8,15
Bankár, banktisztviselő, bankhivatalnok,	20,39	17,12
Vállalkozó, cégtulajdonos	12,62	3,80
Kereskedelmi tisztviselő	5,82	11,41
Máv, vám, posta tisztviselő	17,47	20,65
Városi tisztviselő	4,85	1,08
Vállalati tisztviselő (tengerészeti...stb)	7,76	13,41
Hivatalnok	3,88	10,50
Értelmiségi	4,85	1,63
Felsőfokú tanulmányok	0,97	10,87
Egyéb	3,88	1,38
Összesen	100%	100%

Forrás: Riegler Sándor (1911): A fiumei állami felső kereskedelmi iskola érettségi vizsgát tett növendékeinek foglalkozása 1910. év végén. In: A fiumei állami felső kereskedelmi iskola és vele kapcsolatos államszámviteli tanfolyam XXX. Értesítője 1910–11. tanévről. Fiume. 41–51.

Az 1884–1910 között végzett tanulók többsége (48%) tisztviselőként (elsősorban vállalatoknál pénzügyi, kereskedelmi területen, illetve máv- és vámtisztviselőként) helyezkedett el. Számuk 1910–15 között már 50% fölé emelkedett. Nőtt a hivatalnokok aránya 4–10%-ról 14%-ra, illetve azoké is, akik az iskola után felsőfokú tanulmányokat folytattak (1–10%-ról 12%-ra). A tanulók döntő többsége a budapesti kereskedelmi és fiumei kiviteli akadémián tanult tovább. Az önálló kereskedők aránya 20%-ról (1884–1895) 8–5%-ra (1896–1915), míg a banki területen elhelyezkedőké 20–17%-ról 11%-ra (1910–15) csökkent. Mindössze a tanulók 3%-a választott olyan pályát, ahol a megszerzett gazdasági, kereskedelmi ismereteit minden valószínűség szerint nem, vagy csak kevésbé hasznosította. A felső kereskedelmiben végzett diákoknak 1884–1895 között 14%-a, míg 1896–1909 között 7%-a töltött be saját vagy egyéb cégnél vezető pozíciót. Mindössze 5, illetve 3% lett társ- vagy saját tulajdonosa egy cégnek (általában a családi céget vitték tovább, és nem önállóan alapították azt). Azaz mind a cégtulajdonosok, mind pedig a vezető beosztásúak aránya csökkent.

A tanulók 61%-a Fiumében, 18%-a Magyarországon (10% Budapesten), 8%-a Horvát-Szlavónországban, 6%-a Monarchia egyéb területén és 7% más országokban (2% Amerikában, 2% Olaszországban, 2% Németországban, 1% egyéb helyen: Anglia, Kairó) vállalt munkát. Miközben a fiumei lakhellyel rendelkezők száma ugyan csökkent az 1910-es évekre, ám a Fiumében elhelyezkedők száma – ha nem is sokkal, de – növekedett (57%-ról 63%-ra). A Monarchia területéről Fiumébe tanulni érkezők egy jelentős része nem tért vissza hazájába, hanem döntően a városban – vagy más országban – helyezkedett el.

4. Összegzés

Az 1880-as évek elején Magyarország és egyben a Monarchia egyik legjelentősebb kereskedelmi központjában, Fiumében – a magyar állam felügyelete alatt – kapuit megnyitó közép fokú kereskedelmi akadémián (majd felső kereskedelmi iskolában) egy országos szinten is magas színvonalú képzés indult el. Ám a századfordulót követő években egyre inkább felerősödő magyarosítási törekvéseknek köszönhetően az iskola színvonala jelentősen csökkent, ugyanis a magyar nyelvű oktatás bevezetése komoly nehézséget jelentett a többségében olasz anyanyelvű tanulóknak. Összességében elmondható, hogy többségében önálló (kereskedő, iparos) szülők küldték gyermekeiket kereskedelmi iskolába, akik az ott megszerzett tudásukat kamatoztatva – az intézmények által kitűzött célokkal ellentétben – elsősorban tisztviselői pályára léptek, általában nem folytatták a családi vállalkozást, és a végzettek közül csak kevesen választották a „gyakorlati” kereskedői foglalkozást.

Jegyzetek

1. Az 1868: XXX. tc. „Magyarország, s Horvát-, Szlavon és Dalmátországok közt fenforgott közjogi kérdések kiegyenlítése iránt létrejött egyezmény becikkelyezéséről” 66. §. Magyar Törvénytár, 1836–1868. évi törvények 1896. 422. old.
2. Fiumének, mint törvényhatóságnak különleges municipiális jogállása volt: önálló választókerület, Magyarország és Horvátország mellett a „magyar birodalom” harmadik közjogi egysége. Katus László–Kovács Endre (szerk.) 1979: Magyarország története 1848–1890. Akadémiai Kiadó. Budapest. 803. old.
3. Pelles Tamás (2006): A magyar–olasz két tanítási nyelvű oktatás. PTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, Pécs. 29. old.
4. A korszakban (1880–1918) az olasz lakosság száma 44%-ról 62%-ra nőtt, a horvátoké 38%-ról 20%-ra csökkent, csakúgy, mint a szlovénoké 10%-ról 4%-ra, míg a németeké nem változott jelentősen (4% körül stagnált). A város lakosságának 1890-ben csak 50%-a volt fiumei, 32%-a Monarchia területéről, 12% Horvát-Szlavón és 6% egyéb országokból érkezett és telepedett le. Statisztikai adatok Fiume városról és forgalmáról. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Athenaeum, Budapest. 1901. 4. old.
5. Simonné Pallós Piroska (2003): Fiume tanügyének szabályozása a provizórium korában. In: Kiss Vendel (szerk.): Az oktatási rendszer jogi szabályozása Magyarországon a 19–20. században. Tatabánya. 127. old.
6. Fiume gimnáziuma a horvátokkal kötött megállapodás értelmében 1868 után is megőrizte horvát jellegét, a városnak ezért új gimnáziumot kellett alapítania, hogy a többségében olasz lakosság gyermekeinek biztosítsa a közép fokú képzést. A községi alreáliskolát 1871-ben Állami Felső Középtanodává alakították. A középtanoda négy alsó és négy felső gimnáziumból, illetve négy felső reálosztályból állt (mivel az alsó négy osztályt együttesen látogatták). A három iskola 1881-ben olasz–magyar két tannyelvű Magyar Királyi Állami Főgimnáziumként egyesült. Pelles, 2006. 44.
7. Riegler Sándor (1896): A fiumei m. kir. állami felső kereskedelmi iskola értesítője az 1895–96. tanévről. Tipografia P. Battaria, Fiume. 3. old.
8. S. Pallós Piroska (2012): Leghőbb vágyam Fiuméba kerülni. Magyar iskolák Fiumében. David Kiadó, Kaposvár. 215. old.
9. Mohovich, Pál (1885): Programma degli Studii Notizie Scolastiche della Rig. Accademia di Commercio in Fiume. Pubblicato alla fine dell’anno scolastico 1884-85. Tipo-Litografia di Petro Battaria. Fiume. 45. old.
10. Schack Béla–Vincze Frigyes (1930): Kereskedelmi oktatásügy fejlődése és mai állapota Magyarországon. Franklin-Társulat, Budapest. 259. old.
11. Nagy Péter Tibor (2000): A húszas évek középiskola-politikájának kialakulása. Századok, 2000/6. szám 1314.

12. Habár az egyéves önkéntességi jog csak az érettségi megszerzését követően járt volna, Fiumében azonban 1885-től figyelembe vették a hatóságok, hogy az osztrák középiskolákban nincsen érettségi, ezért a harmadik osztály végbizonyítványát is elfogadták ennek igazolására. Mohovich, 1885. 70.
13. Riegler, 1896. 18.
14. Mohovich, 1885. 46.
15. Magyarországon ekkor összesen 32 középfokú kereskedelmi iskola működött, ezek közül 9 viselte az akadémiai címet (a brassói, fiumei, soproni, budapesti, aradi, debreceni, kolozsvári, pozsonyi és a székesfehérvári). Főiskolai tagozat indítására végül a budapesti (1900/01), a keleti (1899/1900), a kolozsvári (1902) és fiumei kiviteli akadémia (1912) vállalkozott. Schack-Vincze, 1930. 251.
16. A tannyelv kérdéséhez 12 fő (tanár, kereskedő, bankigazgató, gyártulajdonos) szólt hozzá, közülük 8 fő az olasz tannyelv mellett foglalt állást. Deržavni Archiv u Rijeci (DAR) DAR DS-10. 1. cs. 69331/1912.
17. Anyakönyvek adatait Zsidi Vilmos (2006) összesítette. Zsidi Vilmos (2006): Kereskedelmi akadémiák hallgatói a dualizmus korában 1891–1918. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.
18. Riegler Sándor (1911): A fiumei állami felső kereskedelmi iskola érettségi vizsgát tett növendékeinek foglalkozása 1910. év végén. In: A fiumei állami felső kereskedelmi iskola és vele kapcsolatos államszámviteli tanfolyam XXX. Értesítője 1910–11. tanévről. 41–51. old.

Felhasznált irodalom

- Fiumei Állami Felső Kereskedelmi Iskola anyakönyvei 1881–1919. Deržavni Archiv u Rijeci DAR-141.
- Jegyzőkönyv a fiumei állami felső kereskedelmi iskola újjászervezése tárgyában. Deržavni Archiv u Rijeci, DS-10. Társasági iratok, 1. cs. 69331/1912.
- Katus László–Kovács Endre (szerk.) 1979: Magyarország története 1848–1890. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Mohovich, Pál (1885): Programma degli Studie Notizie Scolastiche della Rig. Accademia di Commercio in Fiume. Pubblicato alla fine dell'anno scolastico 1884–85. Tipo-Litografia di Petro Battaria. Fiume.
- Nagy Péter Tibor (2000): A húszas évek középiskola-politikájának kialakulása. Századok, 2000/6. szám 1313–1334. old.
- Pelles Tamás (2006): A magyar–olasz két tanítási nyelvű oktatás. PTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, Pécs.
- Riegler Sándor (1896): A fiumei m. kir. állami felső kereskedelmi iskola értesítője az 1895–96. tanévről. Tipografia P. Battaria, Fiume.
- Riegler Sándor (1911): A fiumei állami felső kereskedelmi iskola érettségi vizsgát tett növendékeinek foglalkozása 1910. év végén. In: A fiumei állami felső kereskedelmi iskola és vele kapcsolatos államszámviteli tanfolyam XXX. Értesítője 1910–11. tanévről. Fiume.
- Schack Béla–Vincze Frigyes (1930): Kereskedelmi oktatásügy fejlődése és mai állapota Magyarországon. Franklin-Társulat, Budapest.
- S. Pallós Piroska (2012): Leghőbb vágyam Fiuméba kerülni. Magyar iskolák Fiumében. David Kiadó, Kaposvár.
- Simonné Pallós Piroska (2003): Fiume tanügyének szabályozása a provizórium korában. In: Kiss Vendel (szerk.): Az oktatási rendszer jogi szabályozása Magyarországon a 19–20. században. Tatabánya. 125–134. old.
- Zsidi Vilmos (2006): Kereskedelmi akadémiák hallgatói a dualizmus korában 1891–1918. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.

TANÁROK A MAGYAR KERESKEDELMİ TENGERÉSZTISZT-KÉPZÉS SZOLGÁLATÁBAN

TEACHERS IN THE SERVICE OF THE HUNGARIAN MERCHANT SEAMEN TRAINING

DR. BELOVÁRI ANITA egyetemi adjunktus
Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar

Abstract

Between the end of the 18th century and 1918 the histories of Fiume and Hungary were intertwined. With its semi-autonomous status as 'corpus separatum' the city enabled the contemporaries with responsible thinking to find new dimensions within renewing the Hungarian economy and commerce. Ideas of this kind were first born in the Reform Era.

The culmination and the implementation of these plans took place during the period of dualism. This was the period when the Hungarian Royal and State Merchant Marine Academy, the subject of my presentation, was flourishing, which, as opposed to the Military Navy Academy, is rarely talked about. The goal of this institution was to meet the personnel demands of the newly forming Hungarian merchant ambitions. The primary aim of my presentation is to map the backgrounds, the motivations, the circumstances and the competences of the teachers working there and highlight the differences between them and the teachers working in the more conventional forms of education.

My work is primarily based on archive resource.

Előadásomban a dualizmus kori oktatás egy érdekes részletével, a magyar kereskedelmi tengerésztisztek képzésével foglalkozom. A 19. századi Magyar Királyság alattvalója számára a „magyar tengerpart” és az ehhez kapcsolódó kereskedelmi tevékenység magától értetődő és a korban büszkeségre okot adó tevékenység volt. Épp ezért e témakör vizsgálata a korabeli társadalom mentalitásába, illetve a „magyar birodalmi gondolatba” vetett hit történetébe, valamint a Monarchia korának szocializációs jellemzőibe enged bepillantást.

Fiumét Mária Terézia 1779-es „corpus separatum” rendelete helyezte magyar fennhatóság alá, ez az esemény tette lehetővé, hogy az elkövetkező másfélszáz évben a tengeri kereskedelem, mint realizálható valóság jelenjen meg a magyar közgondolkodás számára. A reformkorban már felismerték a lehetőséget, a kezdeti lelkesedést azonban megtörte a kényszerű szünet – hiszen 1849-ben a Tenger melléket Horvátországhoz csatolták –, amelyet a horvát–magyar kiegyezés és a fiumei provizóriumot felállító 1870-es törvény zárt le, 1918-ig ismét kedvező helyzetbe hozva a magyar kormányzatot a térségben.

A 18. sz. végén már történetek kísérletek a kereskedelmi tengerészeti oktatás megteremtésére a városban, de – főleg az érdeklődés hiánya miatt – ezek hamar megszűntek. 1825-től azonban folyamatossá vált a tengerészeti tanoda működése, először a fiumei nemzeti főiskolához, majd a fiumei gimnáziumhoz csatolva. 1854-ben, immár horvát fennhatóság alatt Tengerészeti Főiskola státuszt kapott, de hamar hanyatlásnak indult.¹

A Tengerészeti Főiskolát 1870-ben a Tengerészeti Hatóság felügyelete alá helyezték, amely szakmai hozzáértésével nagyban elősegítette a fejlődését. Ekkor alakultak ki azok a

feltételek, amelyek 1918-ig meghatározták az intézmény oktatásának színvonalát. Az 1870–80-as években, a gőzhajózás egyre szélesebb körű elterjedésével megváltoztak a hajózás feltételei, nem véletlenül ez az időszak az iskola modernizálódásának kezdete is. A korábbi időszakról így ír Bártfai Szabó Samu, az Akadémia későbbi igazgatója: „Ezen időközben ... maguk ... a hajóparancsnokok avatták be a legszükségesebb ismeretekbe a parancsnoklásuk alatt ... szolgáló ifjú nemzedéket, kik legtöbbször a saját gyermekeik vagy rokonsága közül kerültek ki. Abban az időben ugyanis az egész fiumei vitorlás hajózás, s annak egész szervezete majdnem exclusive családi alapon állott ... a hajóknak parancsnokai és tisztjei túlnyomólag a ... családok gyermekei és rokonsága közül kerültek ki ... Így tartott ez mindaddig, amíg az egymás után alakuló gőzhajózási társaságok versenye a vitorlás hajózás jövedelmezhetőségét teljesen tönkre nem tette.”² A gőzhajózás elterjedésével megsokszorozódtak a tengerésztisztekkel szembeni követelmények, amelyek ráadásul kötelezően teljesítendő vizsgákban teljesedtek ki. Az új elvárások olyan tudásra irányultak, amelyet szervezett, iskolarendszerű tanulással, az egyre szélesedő tudományos és technikai tudásanyagot figyelembe vevő, azokat integráló tantervvel lehetett elsajátítani.

Az utolsó nagy átszervezésre 1894-ben került sor, amikor a kereskedelemügyi miniszter új működési szabályzattal és a változásokat szimbolizáló új névvel – Magyar Királyi és Állami Tengerészeti Akadémia – biztosította az oktatás helyes irányban történő további fejlődését. Ez az átszervezés adta meg az Akadémia igazi rangját a magyar oktatási struktúrában. „Az új szervezeti szabályzat szerint a Tengerészeti Akadémia célja a kereskedelmi tengerésztiszti pályára készülő ifjaknak szakszerű elméleti és gyakorlati oktatást, de egyszersmind az általános műveltségi tárgyakból is megfelelő továbbképzést nyújtani. E célnak megfelelően a tanintézet tantervébe felvételtek – a klasszikus tárgyak kivételével – az általános műveltség körébe tartozó tantárgyak is, melyek eddig a tantervben nem szerepeltek.” Ezt a folyamatot tetőzte be a belügyminiszter 1897. július 8-án megjelent körrendelete, amely kimondta: a tengerészeti „...akadémiától nyert zárvizsgálati bizonyítvány...a főgimnáziumi vagy főreáliskolai érettségi bizonyítvánnyal egyenértékű.”³

Az egykori tengerészeti akadémia mind szervezetében, mind az átadott tudásanyag tekintetében a magyar neveléstörténet egy olyan sajátos szegmensét képviseli, mely nevelési módszernek bevallott célja volt a „magyar birodalmi gondolat” átadása és erősítése egy, a 19. században minden nép számára a nemzet hatalmát prezentáló szakmában: a kereskedelmi tengerészetben.

Jelen tanulmányomban az Akadémia tanárainak helyzetét, háttérét és munkakörülményeit vizsgálom.

A fiumei kereskedelmi tengerészeti akadémia nem volt túl nagy létszámú intézmény. Átlagban 40–50 fős hallgatói létszámmal működött, amelyhez 15 fős tanári létszám járult. Önmagában a két „fél” egymáshoz viszonyított aránya impozáns – néhány év kivételével egyenesen irigylésre méltó. Az oktatás nehézségeit nem a magas osztálylétszámok, hanem a minőségi oktatás követelményei jelentették, mint a későbbiekben látni fogjuk.

Az intézmény rendes és óraadó tanárokat egyaránt foglalkoztatott. A Tengerészeti Hatóság, mint fenntartó, szempontjából nyilvánvalóan költséghatékonysági szempontok miatt kedvezőbbnek tűnt a rendes tanárok számának alacsony szinten tartása, és lehetőség szerint a feladatok óraadók segítségével történő ellátása. Ez mentesítette a Hatóságot a későbbiekben nyugdíjkifizetéssel járó státuszok megteremtésétől is. Kétségtől, az alacsony óraszámú tárgyak esetében ez roppant ésszerű megoldás volt. Tipikusan ilyen tárgyként értékelhető a tengeri-kereskedelmi- és váltójog, a hajóegészségügy, illetve a hittan, amelyet főállású jogászok, orvosok és teológusok oktattak. Az Akadémia nemzetközi hallgatóságának sokszínű vallási orientációja (katolikus, görög katolikus, görög-kele-

ti, evangélikus, izraelita, hébe-hóba kálvinista, illetve egy alkalommal még anglikán (!) is) a hittan amúgy is alacsony óraszámának még további aprózódását is eredményezte.

Az Akadémia érdeke ugyanakkor azt kívánta, hogy a lehető legtöbb tárgyat rendes tanárok lássanak el. 1915-ben Szabó Samu helyettes igazgató arra kényszerült, hogy az olasz nyelv oktatásának ügyében aprólékos alkudozásban bocsátkozzon a Tengerészeti Hatósággal. A háború, a bevonulások miatt ekkorra a tanári feladatok ellátása rendkívül nehézkesé vált, nem volt ez alól kivétel az olasz nyelv sem. Azonban az olasz tanítás különös nyomatékkal szerepelt a tanmenetben, már csak azért is, mert egyes tárgyakat olaszul oktattak, Fiume hivatalos nyelve is az olasz volt. Ez ügyben kifejtett argumentációjában Szabó Samu kitért a rendes tanárok fontosságára is: „Végre az is a rendes tanár alkalmazása mellett szól, mert az óraadó tanárra semmiféle mellékteendőt, osztályfőnökséget, jegyzőséget, könyvtáraknak, szertáraknak a kezelését, betegség vagy más ok által akadályozott tanároknak helyettesítését stb. nem lehet rábízni, illetőleg ő e teendők elvállalására nem is kötelezhetők.”⁴ A továbbiakban pedig a rendes tanárok súlyos leterheltségéről panaszodik. A teljes kép igényében azonban persze nem árt rámutatnunk, hogy – egy 1905-ben igazgatóváltás miatt aktuálissá vált leltárátadás jegyzőkönyve alapján – igazolható, miszerint 11 szertárból 5 állt óraadó tanár kezelése és felügyelete alatt, azaz majdnem a fele.⁵ Mindez azonban nem cáfolja Szabó Samu panaszait a tanárok leterheltségéről, ahogy azt később még látni fogjuk.

Rendes tanárrá válni egyébiránt nem volt kifejezetten könnyű, a magas követelmények miatt. Ezt 1893-ban szabályozta a kereskedelemügyi miniszter.⁶ Eszerint a megadott „vizsgálati tárgycsoportokból” komoly vizsga letétele várt a cím várományosára. „A vizsgálat 4 részre oszlik: I. a házi dolgozat; II. a zárt helyen végzett dolgozat; III. a szóbeli vizsgálat; IV. a próbaelőadás.” Az igazi nehézséget azonban nem ez jelentette, hanem az Akadémia profiljából adódó kötelezettség, azaz „...bizonyítvány arról, hogy a jelölt 8 hónapon keresztül hajózási szolgálatot teljesített, és ezen időnek legalább felét hosszújártú kereskedelmi vitorlás hajón töltötte.” Felmentést ez alól csupán a trieszti „felsőbb nautikai vagy ehhez hasonló tanfolyam” elvégzése, vagy a császári és királyi haditengerészet tiszti kötelékébe tartozás jelenthetett. Ez a feltétel időnként komoly akadály lehetett a tanárok előmenetelében. Ez okozhatta, hogy a közismereti tárgyakat oktató (magyar, történelem), tengerészeti gyakorlattal nem rendelkező Szabó Samu 1905 és 1915 között csupán helyettes igazgató lehetett. Mert – bár a rendes tanárok egy része kaphatott felmentést a tengerészeti gyakorlat alól –, az igazgatók esetében ez kimondottan kényes kérdésnek számított. Ezt bizonyítja, a Tengerészeti Hatóság és a Kereskedelemügyi Minisztérium levélváltása, amelyben az utóbbi – magas korára való tekintettel – felveti az éppen regnáló igazgató, Conte De Domini Vince leváltását. Az 1892-ből származó iratanyagban a Hatóság azzal az érveléssel veri vissza a kezdeményezést, hogy rámutat: a 75 éves igazgató kiváló állóképességnek örvend, olyannyira, hogy minden alkalommal maga irányítja a hallgatók hajózási gyakorlatát. Márpedig – mutat rá a Hatóság – ebben aktuálisan senki sem tudná helyettesíteni, hasonló kiképzés megszerzése pedig hónapok kérdése.⁷

Conte De Domini Vince – azaz Vicenso Domini gróf, velencei nemesi család sarja⁸ – az első igazgató, akit feltétlenül említenünk kell a tanoda történetében. Bár működése megelőzte az elsőrendűen tárgyalt időszakot, mégis nagy szerepet vállalt az iskola felkészítésében a modernizációra. Pedagógia szerepvállalása 1852-ben kezdődött, ekkor alapította tengerészeti profilú magániskoláját Fiumében, amely 1871-ben beolvadt a Tengerészeti Főiskolába, az Akadémia elődjébe. De Domini megtartotta az igazgatói posztot, és 1893-ig, az átszervezésig igazgatta az intézményt. Személye amúgy is emblematis az iskola történetében, hiszen fontos szerepet vállalt Kossuth Lajos rövid életű 1848-as hadi-

tengerészeti terveiben. A magyar kormány megbízásából 1848. augusztus 14-én került megvételre az Implabacile nevű brigg, amelynek parancsnokává De Dominit nyerték meg. A hajót Londonba küldték felfegyverzés céljából, ami azonban végül nem sikerült.⁹ Ezért később büntetést kellett elszenvednie, amely tény azonban nyilvánvalóan erősítette a későbbi magyar tengeremelléki hatalomgyakorlók bizalmát személye felé. A már említett levélváltásban, amely igazgatói pozíciójáról szólt, a Tengerészeti Hatóság képviselője igen méltató szavakkal emlékezett meg erről az epizódról. Haditengerészként ideális választás volt az Akadémia élére.

Az átszervezés után Kotán Dezső követte az igazgatói széken. 1894–1905-ig töltötte be a posztot, amikor is előadónak nevezték ki a Kereskedelmi Minisztériumba. A fiumei haditengerészeti akadémián végzett, és kinevezése idejére már igen komoly hajózási tapasztalatokkal bírt. Minden forrás egyet ért abban, hogy 1905-ben távozott az Akadémiáról, amelynek némileg ellentmond az Akadémia költségvetése, amely 1911-ben igazgatóként említi, tételesen kimutatva e forrásból nyert jövedelmeit. Ennek az ellentmondásnak a feloldása további kutatásokra vár.¹⁰

Kotán távozásakor Szabó Samunak, a magyar és történelem tárgyak tanárának, igazgatóhelyettesének adta át az intézményt. Ekkor igazolódott be, ami már De Domini esetében is említésre került, hogy nem olyan egyszerű megfelelő, tengerészeti gyakorlattal, ugyanakkor tanári ambíciókkal bíró személyt találni, aki az intézmény működtetésének nem kevésbé összetett feladatát el tudná látni. Szabó Samu nem léphetett automatikusan Kotán helyére, a hajózási tapasztalatok hiánya miatt. Ezért egy rövid, átmeneti időszakra Solyomásky E. Oszkár, a Tengerészeti Hatóság tengerészeti osztályának vezetője vállalta magára a feladatot.

Alig egy év múlva Szabó Samu végül megkapta a megtisztelő feladatot. A kinevezést nem, de a felelősséget igen. Hogy mennyire így volt, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy, az ő vezetésének ideje alatt nem is egészen világos, hogy ki is volt az igazgató. Az ügyintézés írott emlékei mindenesetre egyértelműen bizonyítják domináns szerepét. 1915-ben végül megkapta jól megérdemelt kinevezését, és pár év múlva neki jutott a hálátlan és szomorú feladat, bezárni a magyar irányítású Akadémiát.

E jeles igazgatók általában 5-6 rendes tanárral gazdálkodhattak. Szerencsés módon 1911-ből több egymást kiegészítő irat is fennmaradt, amelyek segítségével pontosabb képet alkothatunk e tanáremberek háttéréről. 1911 azért is jó év a vizsgálódásra, mivel eddigre már stabilizálódtak az iskola működésének keretei, ugyanakkor még nem kezdődtek meg a háborús esztendő, amelyek több szempontból is teljesen felborították az optimális működési rendet.

A már említett 1911-es költségvetés az igazgatón kívül (Kotán Dezső) 6 rendes tanárt említ. Közülük 5 törzslapja a rendelkezésünkre áll,¹¹ egy közülük: Pizzetti Rókus pedig még mélyebben megismerhető, mivel 1916-ban kitüntetésre terjesztették fel, amely apropójából részletes szakmai életrajz készült róla.¹²

Mindezen iratok áttekintése után az első, ami egyértelműen szembetűnik a rendkívüli nemzetiségi heterogenitás. Bár az Akadémia tanárai számára kötelezően előírták az írni-olvasni tudást magyar nyelven (ez alól felmentést is lehetett kapni), láthatóan nem szerepelt a törekvések között, hogy kizárólagosan magyar származású személyekkel töltsék fel a tanári kart (ahogy a növendékek esetében sem volt ez elvárás). Olyannyira nem, hogy, amikor 1892-ben felmerült De Domini Vince leváltásának gondolata, az egyetlen szóba jött jelölt, Gelcich Jenő, a lusinpiccolo-i tengerészeti tanoda igazgatója, kimondottan nem tudott magyarul.¹³ Ahogy az iskola, a város, vagy maga a tengerész szakma nemzetközi és multikulturális volt, úgy ezek a tanárok is hűen tükrözték közvetlen társadalmi és kulturá-

lis környezetük állapotait. Volt köztük magyar, olasz és osztrák, minimum 3, de volt köztük, aki 6 nyelven beszélt. Az alpműveltségnek számító – és ezeken többnyire tanítottak is – magyar, olasz és német nyelv mellett, majd mindannyian beszéltek horvátul és franciául, egy közülük angolul is. Olyan közegben éltek, ahol a többnyelvűség elvárás volt, ahogy ők, úgy a tanítványaik is számos nyelvet bírtak.

A tanárokkal szembeni minőségi követelmények az idő előrehaladtával sem csökkentek. Mindannyiuknak volt középiskolai, vagy tengerészeti akadémiai tanári vizsgájuk, s ketten (Kotán Dezsővel együtt 3-an) tengerésztisztek, egy pedig katonatiszt volt. Természetesen mindezen végzettségek behatárolták a tanítható tárgyak körét. Bár az Akadémia kiharcolta magának az érettségi adás jogát, mindvégig megmaradt szakmai orientáltságú középiskolának, magas szakirányú elvárásokkal. Így a tengerészeti tárgyak oktatásának terhe a gyakorlati tapasztalatokkal bíró tengerésztisztekre hárult, a többiek megmaradtak a közismereti tárgyak mellett. Kivétel volt Pizzetti Rókus, aki a bécsi egyetemen szerzett középiskolai tanári diplomát, ugyanakkor alapos tanári gyakorlatra tett szert olyan helyeken, mint a lusingpiccoli és a fiumei császári és királyi haditengerészeti akadémiák. A tengerészeti szaktárgyak oktatása az alacsony tanárszámmal karöltve néha nem kis terheket rótt a szakemberekre. Bugél Ödön például egy időben, egymagában vitte a hajóépítés-tan, hajófelszerelést, hajóművelet, hajójelzést, hajószámvitelt, légtűntan- és tengerrajz, illetve gőzgéptan tárgyakat, de még a gyakorlati oktatást is.

Mivel az Akadémia egyedülálló intézmény volt a magyar iskolarendszerben tanárai gyakran kényszerültek olyan feladatokra is, mint tankönyvek írása, vagy fordítása. Tevékenységük nem ért véget az iskola falain belül. Jellemző gyakorisággal vettek részt a hajóhadnagy, hosszújratú kapitányi, illetve hajógépészeti tanfolyamok vizsgáin, mint bizottsági tagok. Szintén jelen voltak ipari továbbképző tanfolyamokon és ritkábban ugyan, de előfordult, hogy sűrű tevékenységeik közepette óraadást vállaltak más intézményekben.¹⁴ Fentebb már említettem, hogy számos egyéb feladatot is vállaltak az intézmény működtetésében, amelyek közül a kiemelő a szertárak felügyelete. Ez már csak azért is említésre méltó, mert méretéhez képest az Akadémia figyelemre méltó felszereltséggel rendelkezett, a könyvtár mellett 12 szakszertárral.

A rendes tanárok alacsony létszáma sajátos problémát vetett fel a helyettesítések szempontjából. Ez a probléma a háborús években tetőzött, amikor – magától értetődő módon a haditengerészek és katonatisztek bevonultak. Előfordult az az eset is, amikor Szabó Samu arról panaszkodott, hogy az 1917/18-as tanévet egyetlen rendes tanár nélkül kellett megnyitnia. Az óraadó tanárok ugyanis sem kötelezhetőek nem voltak helyettesítésre, sem időben nem értek rá. Így – az érdemes igazgató számszerű kimutatása szerint – a 4 háborús év összesen 157 óra tényleges helyettesítéséből 151 órát, azaz 96%-ot egyedül látott el.¹⁵ Így paradox módon az Akadémia végóráira majdhogynem előállt ugyanaz a helyzet, amely 18. sz.-i őszintézményének kezdeteit is jellemezte: egyetlen tanár működtette, sorsa az ő elhivatottságától függött. Szabó Samu pedig jelesen megbirkózott a helyzettel.

A fiumei Magyar Királyi és Állami Tengerészeti Akadémiát az emelte ki az átlagos magyar középiskolák sorából, hogy egy nagyívű eszmét testesített meg, egy pár évtizedig, amikor a körülmények azt sugallták, hogy ez az eszme akár realitássá is válhat. Az eszme a birodalmiság gondolata volt, amelynek gyakorlatba való áthelyezését a 19. sz. második felében a gyarmatosítástól, a tengeri kereskedelem kiszélesítésétől várták. Ezért nem csoda, hogy amikor Magyarország tengeri kikötő birtokába jutott, itt is megszületett a gondolat, itt is létrejött a társadalomnak egy – ha nem is túl széles – rétege, amely talán eltúlzott igényekkel, de látta jövőjét a magyar tengeri kereskedelem fejlesztésének, a birodalmi eszme dédelgetésének. Ennek a jegyében született meg ez a kis iskola, ennek az eszmének ren-

delte magát alá a maroknyi tanár, a magyar kormányzat, illetve az azt képviselő Tengerészeti Hatóság hathatós támogatásával. Mert a pár évtizedes sikertörténet mögött ott van a támogató közeg.

Az iskola ugyanakkor híven tükrözi korának és szűkebb pátriájának társadalmi és kulturális mentalitását. Különleges multikulturális heterogenitása szintén kivételessé teszi korának tanintézetei között. Tanárainak és diákjainak nemzetiségi és vallási sokszínűsége részben magából a tengerészet jellegéből adódott, részben az identitásukat meghatározó Osztrák–Magyar birodalmi gondolatba vetett hitből.

Jegyzetek

1. Belovári Anita (2002): A Fiumei Magyar Királyi és Állami Tengerészeti Akadémia. In: Limes – (Magyarország és a Mediterráneum) 2002/5. 47–62. o.
2. Szabó Samu: Adatok a fiumei volt magyar királyi állami Tengerészeti Akadémia történetében – Kézirat Petneházy Zalán hosszújaratú tengerészkapitány gyűjteményéből.
3. A M. Kir. Belügyminiszter 1897. évi 64122. sz. rendelete
4. Szabó Samu levele a M. Kir. Tengerészeti Hatóságnak Fiumében. Drazni Archiv u Rijeci (továbbiakban DARI) Magyar Királyi Tengerészeti Hatóság iratai (továbbiakban: JU-9) DARI JU-9 XI- 1380/1915.
5. Átadási és átvételi jegyzőkönyv DARI JU-9 eln. IV-47/ 1905.
6. A M. Kir. Kereskedelemügyi Miniszter 1893. évi 64209. sz. rendelete.
7. DARI JU-9 eln. II-5/1894. 21/1892.
8. Horváth József (1999): A „Nautica”, HA-JÓS Bt. Róna 1999., 93. o.
9. Krámlí Mihály: Fiume 1848-ban. <http://www.kriegsmarine.hu/hk/km01001m.html> [2013-10-10].
10. DARI JU-9 eln. IV-53/1910.
11. A Magyar Királyi Állami Tengerészeti Akadémia alkalmaztatási kimutatása. DARI JU-9 eln. II/1912/II-44
12. Magyar Királyi Állami Tengerészeti Akadémia igazgatósága Pizzetti Rókus teng. akad. tanár kitüntetése tárgyában. DARI JU-9 eln. II-163/1916.
13. DARI JU-9 eln. II-5/1894. 21/1892.
14. Kimutatás a m. kir. tengerészeti hatóság valamint az alárendelt hivataloknál alkalmazott tisztviselők mellékletményeiről és mellékfoglalkozásairól az 1913. év folyamán. JU-9 eln. XI. 54/1914.
15. DARI JU-9 XI-105/4084/1918

Felhasznált irodalom

- A fiumei magyar királyi Tengerészeti Akadémia Értesítője 1896–97 – 1917–18. Felelős Kiadó: Kotán Dezső (1904-ig), majd Szabó Samu (1918-ig).
- Belovári Anita (2002): A Fiumei Magyar Királyi és Állami Tengerészeti Akadémia. In: Limes – (Magyarország és a Mediterráneum) 2002/5. 47–62. o.
- Horváth József (1999): A „Nautica”, HA-JÓS Bt., Róna 1999.
- Horváth Lajos (1999): Fiume és a magyar tengerpart 1848–49-ben. In.: Emlékezet, kultusz, történelem. Szerk.: Hudi József, Tóth G. Péter. VEAB, Veszprém 1999.
- Krámlí Mihály: Fiume 1848-ban. <http://www.kriegsmarine.hu/hk/km01001m.html> [2013-10-10].
- Magyar Királyi Tengerészeti Hatóság iratai 1870-1918. Szerk.: Bösze Sándor. Somogy Megyei Levéltár – Rijekai Állami Levéltár. Kaposvár–Rijeka 2011.
- Szabó Samu: Adatok a fiumei volt magyar királyi állami Tengerészeti Akadémia történetében – Kézirat Petneházy Zalán hosszújaratú tengerészkapitány gyűjteményéből.

EGY HAZAI IPARVÁLLALAT A MULTINACIONÁLIS KONSZERN ELLEN

A DOMESTIC INDUSTRIAL COMPANY AGAINST A MULTINATIONAL CONCERN

DR. KAPOSÍ ZOLTÁN DSc., egyetemi tanár
PTE KTK Közgazdasági- és Regionális Tudományok Intézete

Abstract

The study presents a case of the formation of the domestic manufacturing industry, particularly the history of the Patria Ersatz Coffee Factory in Nagykanizsa. In the Continental Europe the ersatz coffee production and trading was controlled by the German Franck Concern through a hundred years. But in the last thirty years of the 19th century the thought of development of the domestic industry strengthened in Hungary. This was used by the Nagykanizsa headquartered Schwartz and Tauber wholesale company, which built up his ersatz coffee factory in 1906. The company used his commercial network to distribute his products. The Patria gained a market share of 5–6% on the domestic market in two years. The investment came off with the support of the state and the city. The products of the Pátia represented high quality; this fact was proven by winning several fair awards. Market fight began among the two companies, yet the conditions were unequal. The subsistence of the Patria depended on whether he managed to gain orders from the state or large companies. After three years of successful operation the Patria was reorganised as a shareholder group, and later the shares were bought up by the Franck Concern.

A pótkávégyártás Európában: a Franck-konszern

Európában már a középkortól kezdve egyre erősödött a kávéfogyasztás szokása. A nyugati országokban főleg a 18. századtól erőteljesen nőtt a kereslet különböző kávétermékek iránt. Ebbe a folyamatba kapcsolódott be egy német kereskedő-vállalkozás, amely nemcsak a kávékereskedelemben, hanem a pótkávé gyártásában is jeleskedett. 1828-ban az Enz partján fekvő Vaihingenben hozta létre Johann Heinrich Franck (1792–1867) az első pótkávégyártó üzemet (Landkaffee-Manufaktur). Innen indult világhódító útjára a vállalkozás.¹ Francknak már életében több gyártelepe volt. Miután 1867-ben meghalt, fiai a cég központját áttették a nem messze lévő Ludwigsburgba, ahol a szállítási feltételek az időközben kiépült közvetlen vasút miatt lényegesen jobbak voltak.² Az örökösök 1871-ben megalapították a Franck Henrik Fiai társas céget. A családi vállalkozás gyorsan terjeszkedett: elsődlegesen a német, majd az osztrák területeken alapítottak újabb és újabb üzemeket. A Franck az Osztrák–Magyar Monarchia területén először 1879-ben Linzben jelent meg, ahol fölépítette azt a hatalmas pótkávégyárat, amellyel képes volt ellátni a Monarchia nagy részét. A biztosan növekvő kereslet tudatában 1888-ban Magyarországon, Kassán is létrehoztak egy üzemet,³ ahol 235 embert foglalkoztattak. A Monarchiában a harmadik üzemük Zágrábban jött létre 1892-ben.⁴ A Franck gyárainak nyersanyagellátását importból biztosították.

Nem véletlen a pótkávégyártás- és forgalmazás feljutása. A pótkávénak számos előnye volt a korabeliek számára. Egyrészt a tejjel való fogyasztása révén erős keresletet támasz-

tott a tejtermelés iránt, ami segítette a – sok helyen – leépülőben lévő állattartó kisüzemek fennmaradását is. A pótkávét felnőttek és gyermekek egyaránt nagy mennyiségben fogyaszthatták. A 19. század elején, s később a háborús időkben a reggeli természetes része volt a pótkávéval elkészített tejeskávé, amit kávézóban, vendéglőkben is felszolgáltak. Másrészt pedig az egészségtelen reggeli pálinkafogyasztás visszaszorításában is eredményes eszköz volt. A pótkávé forgalmazása elsődlegesen a városi lakosságot célozta meg.

A Franck magyarországi térhódítása idején a magyar gazdaságpolitikában felerősödtek a nemzeti vonások. A hazai ipar sokáig kiszolgáltatottja volt a jóval hatékonyabb, technikailag fejlettebb s olcsóbban működő cseh és osztrák iparnak. Kétségtelen, hogy néhány ágazatban a 19. század második felében magas szintet ért el a hazai gyáripar, ám a fejlett országok iparszerkezetéhez képest fontos ágazatok hiányoztak a hazai gyáriparból. Mivel a magyar gazdaság jövedelemtermelő és felhalmozó képessége alacsony volt, így szükség volt olyan állami ipartámogatási törvényekre, amelyek költségvetési forrásokból segítették a gyárak, üzemek létrehozását, kezdeti működését. Az önálló vámpolitikai igények politikai téren való artikulálódása is világosan jelezte az éledező magyar gazdasági igényeket, s ugyanakkor a közgondolkodásban is erőteljesebbé vált a honi ipar fejlesztésének igénye. Mindennek volt is eredménye: az 1880-as évektől megkezdődő állami ipartámogatási törvények révén az elmaradott régiókban felzárkózási folyamatok indulhattak meg.⁵

Ez a folyamat az agrártérségek városaiban is végbement. Ilyen volt Nagykanizsa is, ahol a századfordulón 24 000-en éltek.⁶ A várost sokáig elkerülték a nagyobb gyáripari beruházások. Az 1890-es évektől azonban kereskedelem piacszerűsülése után egyre több gyár alakult a városban. Ezeket a gyárakat a igyekezett támogatni. A változásokat jól mutatja, hogy míg az 1880-as években alig volt olyan üzem a városban, amelynek foglalkoztatása elérte volna a 20 főt, addig a századfordulón már tíz ilyen gyár is működött.⁷ A frissen alapított kanizsai gyárak többségének alapanyagát helyben vagy a környéken termelték meg. Tipikus volt, hogy a gyáralapítók a helyi nagykereskedők közül kerültek ki.

Kérdés persze, hogy egy nagy konszernnel szemben hogyan lehet fellépni, s hogyan lehet a hazai pótkávégyártást meghonosítani? A helyzet nem volt egyszerű, mert a Franck jó minőségű termékeket gyártott és komoly versenyelőnyökkel rendelkezett. Mégis történt erre kísérlet: ez volt a nagykanizsai Patria Pótkávégyár, amit 1906-ban a Schwarz és Tauber cég alapított.⁸

A Schwarz és Tauber kereskedő cég és tulajdonosai

A Schwarz és Tauber egy 1856-ban alapított nagykanizsai kereskedő cég volt, amely gyarmatáru-forgalmazásban igen széles kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkezett, s fennállása során számos ipari beruházást is fundált.⁹ A cég első tulajdonosainak származását nehéz rekonstruálni. A Schwarz név tudvalevőleg nagyon sok korabeli zsidó család neve volt, így a név alapján nem könnyű eligazodni, s annak sokféle írásmódja is nehezíti a kutató dolgát. Későbbi születési, halálozási és egyéb adatokból feltételezhetjük, hogy arról a Schwarz nevű famíliáról van szó, amelynek Bernárd nevű tagja 1838 környékén költözött Kanizsára. Schwarz Bernárd ekkor 26 éves, foglalkozása szabó volt. Feleségül vette a kanizsai születésű Pollák Rozit, akitől több gyermeke is született, így az elsőszülött Sámuel is.¹⁰ A későbbi iratokban csak Schwarz Samuként (1841–1890) nevezett személy volt az egyik megalapítója a Schwarz és Tauber nagykereskedő cégnek.¹¹ 1868-ban házasodott: a szintén jelentős helyi kereskedő családból származó Mayerhofer Idát (1849–1926) vette el.¹² A férj 1890. évi halála után özvegye egészen 1926-ban bekövetkezet ha-

láláig a kereskedő cég beltagja volt. A Schwarz-Mayerhofer házasságából három fiú született: Gusztáv, Ottó Károly.

A nagykereskedést az özvegy két első fiával, Gusztávval és Ottóval együtt vezette.¹³ Közülük Schwarz Gusztáv futott be fényesebb karriert. 1870-ben született, s 62 évesen, 1932-ben halt meg.¹⁴ Apja halála után került be a cégvezetésbe. A 19. század vége felé már állandóan felbukkan a neve a forrásokban. Schwarz Gusztáv vezetéknévét később Zalánra változtatta. Művelt, széles látókörű ember volt, aki ipari és kereskedő vállalatok alapításával, illetve egyéb gazdasági intézmények megszervezésével is sokat foglalkozott.¹⁵ Működése akciórádiusza jelentősen túllépte a nagykanizsai határokat. Egyik létrehozója és alapítója volt a Zalamegyei Gazdasági Takarékpénztárnak, ahol a megalakult pénzügyintézet igazgató tanácsának tagjaként tevékenykedett. Nagy szerepe volt a Nagykanizsai Tárházak Rt. létrehozásában; 1897-ben a Kereskedők Testületének titkára lett.¹⁶ 1913-ban kereskedelmi tanácsosi címet kapott. Testvére, Ottó nagykereskedő és gyáros volt. A világháború előtti években elnöke volt a Nagykanizsai Kerületi Munkásbiztosítási Pénztárnak.¹⁷ Ő hozta létre Nagykanizsán az első világháború után Hoffmann Bernáttal közösen az 1924-ben alapított, 50-60 főt foglalkoztató Stella Kötő- és Szövőgyárat.¹⁸ A harmadik testvér, Károly az orvostudomány terén tevékenykedett.¹⁹

Kevesebbet tudunk a Tauberekről. Tauber Alajos 1844-ben született, s 1889-ben, 45 évesen halt meg. Okleveles mérnök volt. Nagy hasonlósága a két életpályának, hogy mindkettőjük felesége ugyanabból a családból származott. Tauber Alajos Mayerhofer Henriettet (1854–1932), vagyis a fent említett Ida nővérét vette feleségül.²⁰ Elképzelhető, hogy az egy familiából való házasodásnak köze van a közösen alapított kereskedő céghez. Kutatásaink során nem találtuk nyomát annak, hogy Alajosnak lett volna leszármazottja, így minden bizonnyal özvegye örökölte a közös cégben a tulajdonrészét, s tartotta is meg azt 1932. évi haláláig.

Az 1856. évi alapítás után lassan éledezett a Schwarz és Tauber. Az 1860–70-es évek különböző összeírásaiban még nem említik a jelentősebb kanizsai kereskedések között, de az 1880-as években már ismertek voltak a városban, hiszen hirdetések állandóan jelentek a helyi újságban. A cég széles értelemben vett fűszertermékekkel és tartós élelmiszerekkel kereskedett, amúgy a cégnyilvántartás szerint „*fűszer-és vegyes áru kereskedés*” volt. A nagykereskedelmi cég a századfordulóra országos méretekben is jelentős vállalkozássá vált. Hajórakományszerűen szállították az árut Triesztig, amit aztán vasúton hoztak Nagykanizsára, ahonnan továbbvitték más városokba. Horvátországba és Boszniába is nagy mennyiségben exportáltak.²¹ A Schwarz és Tauber tevékenysége azonban nem korlátozódott a csak kereskedelemre. A Vág folyó völgyében, Kis-Szlatinán 1906-ban vettek egy papírgyárat, amit be is jegyeztek a Zala Megyei Cégbírószágon.²² Nem sokkal ezután megalapították a Vág völgyi Papírgyár Rt-t. 1913-ban Triesztben rizshántoló gyárat,²³ majd később ugyanott juteipari részvénytársaságot is létrehoztak.²⁴ Nagykanizsán a Kazinczy utca 2. szám alatt volt a fűszerkereskedésük, s ugyanott működtette a cég a dohány-nagytőzsdét is.²⁵ Pénzügyi kapcsolataik a grazi Escompte-Gesellschaft-hoz fűződtek.²⁶ Üzleti filozófiájuk alapja az volt, hogy nem várták meg a vevők megérkezését, hanem utazókat küldtek szét mindenhova termékeik megismertetésére.²⁷ A cég közkereseti társaságként működött. Látható, hogy a hajdan gyarmatáru kereskedelemmel indult vállalkozás portfóliója az idők során igencsak kiszélesedett. Hasonlóan más kanizsai nagykereskedelmi cégekhez, a Schwarz és Tauber tevékenysége is megtört az 1920. évi trianoni béke következtében. A vállalkozás a tulajdonosok idős kora és a rossz gazdasági körülmények miatt 1928-ban megszűnt.

A Pátria pótkávégyár megalapítása és építése

Az első sajtóhíradás a leendő gyárról 1905 júniusában jelent meg, amikor a cég a gyár-alapítási szándékát jelezte a városnak. Olyan kedvezményeket igényeltek a beruházáshoz, amit korábban mások is megkaptak. A Schwarz és Tauber kért egy telket a kórház mögötti belterületen, mivel úgy gondolták, hogy a várostól délre termelnék majd a cikóriát, amivel a szállítási költségeket alacsonyan lehetne tartani. Kértek még a várostól pótdadó-elengedést, valamint az építkezéshez ingyen téglát. A városi képviselők azonban joggal kérdőjelezték meg a kedvezmények megadását utalva arra, hogy a város számára az egyenérték csak nehezen mutatható ki, hiszen a haszon a vállalkozóé, a pótdadó elengedése miatt kisebb lesz a városi bevétel, s az egyedüli haszon a gyáripari munkások számának szaporodása. Kézzelfogható nyereség a város számára csak a 12 éves pótdadómentesség után származik.²⁸ Két hónappal később, július végére annyit változott az alapítók igénye, hogy a korábban kért, s a város által adandó ingyen telek helyett inkább a Déli Vasút Társaságtól kívánták megvásárolni azt a telket, amely az állomástól délre, a Csengery út mentén fektűt, s egyben azt kérték, hogy a telek helyett a város fizesse ki annak árát a Déli Vasútnak. Ezt a Városi Tanács gazdasági bizottsága nem javasolta, de fenntartotta az ajánlatát a 12 év pótdadómentesség, valamint a 300 000 téglát átadására.²⁹ Később megenyhült a bizottság: augusztus végére a Társaság által időközben megvásárolt telek 7585 korona vételárából 2000 korona visszatérítését javasolta. Ugyanakkor feltételekkel is előálltak: a cikória termelésénél 150 hold esetében a városiak részesüljenek előnyben (ezt később 100 holdra redukálták), s előírták azt is, hogy a gyárban legalább 60 munkást kell tartósan foglalkoztatni.³⁰

1905 nyarán indult meg a beruházás, amely 1906 tavaszán fejeződött be. A gyár a Déli Vasút vonala mentén, a vasútállomástól délre, a Kazinczy és a Csengery út közötti területen helyezkedett el, mai számozását illetően a Csengery út 88. szám alatt. A gyárnak a várostól való jókora távolságára sokan panaszkodtak,³¹ viszont relatíve könnyen megközelíthető volt a Nagykanizsától délre található Somogyszentmiklós és Bajcsa falvakból.³² A megvásárolt telephely kezdettől fogva szűknek bizonyult, emiatt a Déli Vasúttól állandóan újabb és újabb ún. „rakóhelyet” kellett bérelni. Már 1905 októberében sor került az első rakóhely bérbevételére: az említett terület 7579 m² nagyságú volt.³³ A későbbiekben több hasonló módon bérbevett területről is van információnk.³⁴

A főépület egy nyers téglalapítmény volt, a városi oldalon két víztorony emelkedett. Az úttal párhuzamosan fekvő főépület tetőzete eternit palával készült. A gyáron belül elkészültek a kiszolgáló épületek, raktárak, a szárító stb. Az igen impozáns főépületben 14 raktárhelyiség, 3 munkaterem, 4 lépcső és előcsarnok, 3 mosdó, 2 pörkölő, 1 aszaló (szárító) kamra volt. Ezek mellett az épületben rendeztek még be a munkások számára 2 étkezőt. Külön tető alatt, de a főépülethez kapcsolódott néhány kamra és műhely, egy malom és 4 iroda. A gyártelepen egyébként összesen hét épület volt. A helyben lakóknak állt rendelkezésre 7 munkás szoba, 1 padlásszoba, a szobákhoz kapcsolt 7 konyha, 4 kamra, 4 raktár és egy folyosó, amelyről az említett lakások elérhetők voltak. Külön tető alatt volt a gyártelepre bevezető kapusszoba. A gyártelep hátulján helyezkedett el 1 istálló, 1 kocsiszín, 2 raktár és egy szoba. Külön épület volt a mérlegház, akárcsak a két kovácsműhely, valamint hozzákapcsolódóan 6 raktár.³⁵ Az épületeket persze nem egyszerre építették, felsorolásunk az 1905–1910 közötti beruházásokat és bővítéseket tartalmazza. Egy korabeli megjegyzés szerint az egész épületet egy „barátságos ültetvény” vette körbe.³⁶

A gyáralapítók úgy tervezték, hogy a forgalom megkönnyítésére iparvágánnyal kötik össze a gyártelepet a Déli Vasúttal.³⁷ Mivel Nagykanizsa a Rotschild-csoporthoz tartozó

Südbahnnak fontos központja volt, s a város amúgy is a Délnyugat-Dunántúl legnagyobb kereskedelmi bázisa volt, ezért a vasúton beszerzett nyersanyag, illetve a vasúton történő szállítás kézen fekvőnek tűnt. Az első években a vasútállomás és a gyártelep közti fél km-es szállítást közúton, szekerekkel bonyolították. Majd csak 1910-ben kötötte meg a Pátria a Déli Vasúttal azt a szerződést, amely szerint a Déli Vasút 13 300 koronáért vállalta a „Nagykanizsa állomás kihúzó vágányához csatlakozó. mintegy 270 m hosszú iparvágányt és az abból „A-váltóval” elágazó 100 méter hosszú csonka vágány” felépítését.³⁸ A szerződésben pontosan meghatározták az iparvágányhoz szükséges összes költséget (talpfa, vas stb.), kikötve, hogy az üzemeltetés már a Pátria költsége lesz.³⁹

A gyár átadása és a munka megkezdése 1906. április 15-én történt.⁴⁰ A gyáratvára a Földművelésügyi Minisztériumból is megjelent egy tanácsos,⁴¹ aminek azért volt jelentősége, mert a gyár komoly állami segínyt is kapott. 1906. április 17-től számított kilenc évre a kereskedelmi miniszter hozzájárulásával a Pátria az 1899. évi XLIX. sz. törvényben meghatározott állami kedvezményeket megkapta.⁴² A pótkávégyár házadómentességet is kapott: a gyári jellegű épületekre állandó adómentesség, míg a lakrészekre 1906-tól 1921-ig, vagyis 15 éves adómentesség járt.⁴³

A pótkávé előállításához katánggyökrere volt szükség. A növény termelése sokáig ismeretlen volt Magyarországon, holott Nyugat-Európa országaiban nemcsak a pótkávétermelés, hanem a zöldtakarmány szükséglet miatt is foglalkoztak vele.⁴⁴ A növény akkor került be a hazai gazdasági irodalomba, amikor a Franck révén a pótkávé fogyasztása kezdett terjedni, s felmerült a növény hazai termelésének lehetősége. A Nagykanizsa környéki termelés felfuttatásának szándékával jelentek meg felhívások a helyi sajtóban.⁴⁵ 1910-ben és 1911-ben a Zala című lap közölt ismertető cikkeket. Leírták, hogy a cikória jól beilleszthető a vetésforgó rendszerébe, jól bírja a soványabb talajokat is, s mind az agrárnagyüzemek, mind a kisgazdaságok esetében könnyen termelhető. A termelés megkedveltetésének, felfuttatásának komoly érve volt, hogy a cikória előállítása jelentős pénzügyi előnyökkel jár. Az 1890-es évek elején a Kassa környéki területeken magyar holdanként 120–150 mázsás eredmények születtek. 1910-es évek elején már Zala megyében és a környékén is voltak értékelhető kísérletek: Zalaszentmihályon magyar holdanként 142 métermázsa eredményt értek el, ami holdankénti 470 korona hozamnak felelt meg; Vas megyében 1909-ben 105–110 mázsza volt a termés magyar holdanként.⁴⁶

Mivel egyre több somogyi gazda termelt a nagykanizsai gyárnak, ezért nem véletlen, hogy 1910-ben a Somogyvármegye című lapban is jelent meg egy ismertetés a gazdasági előnyökről.⁴⁷ 1912-ben a Somogy megyében lévő piarista mernyei uradalom is elkezdett cikóriát termelni (igaz, nem a kanizsai, hanem a zágrábi gyárnak), ekkor még csak kísérleti jelleggel 1,75 kat. holdon, ahol végül 167 q termést értek el (ez felülmúlta az előbb említett zalai eredményeket).⁴⁸ A somogyi kisgazdáknak igen fontos volt a Pátriának termelhető cikória: az 1910-es évek elején egy holdnyi terület után akár 400 korona jövedelmet is elértek már.⁴⁹ Ez nagyobb volt, mint amit a különböző gabonafajták vagy a kukorica termelése adhatott. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a cikória termelése munkaigényes volt, gyakori trágyázást és mélyszántást, valamint kapálást feltételezett.

A Pátria termelése

A jól felszerelt gyár komoly jövő előtt állt. A gyár termelési kapacitása évi 17 000 q pótkávéra volt tervezve.⁵⁰ A cikória feldolgozásával a gyár az első üzleti évben kb. 6000 q, a második évben 6500 q pótkávét forgalmazott mintegy 450 000 korona értékben.

Mivel a hazai kereslet nagyjából évi 5%-kal emelkedett, így a Pátria tulajdonosai joggal számítottak arra, hogy növelhetik a termelést és az eladásokat. Schwarz Gusztáv úgy kalkulált, hogy az egy biztos piaci helyzetet jelente, ha a hazai 1000 vagonos szükségletnek a 10%-át ők tudnák gyártani, vagyis a 65 vagonos termelést 100 vagonra kellene emelni.⁵¹

A Pátria pótkájának bevezetése sikeres volt. Ehhez persze az is kellett, hogy a gyártmányok minősége megfelelő legyen. Ennek érdekében a cégvezetők hivatalos helyeken bevizsgáltatták a gyár termékét. 1907-ben az osztrák Belügyminisztériumhoz tartozó, bécsi „Chemisch-Mikroskopisches und Bakteriologisches Laboratorium Dr. Max und Dr. Adolf Jolless” intézmény megállapította, hogy a nagykanizsai pótkávé azokkal az összetevőkkel rendelkezik, amelyekkel szabvány szerint rendelkeznie kell.⁵² Szintén 1907-ben a Szilágyi Gyula műegyetemi magántanár vezette Magyar Királyi Államrendőrségi és Kereskedelmi Törvényszéki hites vegyész Nyilvános Vegykísérleti Állomása által elvégzett vizsgálat a Franck és a Pátria pótkáját összehasonlítva arra következtetésre jutott, hogy nincs érdemi különbség a két termék között, az egyetlen lényeges eltérés a két termék színében van: a Francké sötétebb, a Pátriáé pedig valamivel világosabb. Nedvesség-, hamu-, nitrogén-, zsír- és rosttartalma nem mutatott jelentősebb eltérést.⁵³

A magas minőséget mutatják azok az elismerések is, amelyeket a gyár különböző versenyeken, kiállításokon három év alatt elnyert. Ezek az elismerések hozzájárultak a termékek külföldi vagy belföldi megismertetéséhez. 1908 elején Triesztben egy előkelő estélyen reklámversenyt nyert a gyár, amelynek nyeregyét egy helyi közművelődési egyesületnek ajánlotta föl.⁵⁴ Két hónappal később egy temesvári élelmiszer-kiállításon a Grand Prix-t a Pátriának ítéltek oda.⁵⁵ 1909 nyarán a magyar tanítók ún. Eötvös Alapjától szereztek elismerést, ami azért volt fontos, mert az Eötvös Alap a Pátriáról körlevelet bocsátott ki az összes magyar tanárnak, tanítónak, s rajtuk keresztül újabb támogatókat (fogyasztókat) lehetett szerezni. A közzétett levél felhívta arra is a figyelmet, hogy nemcsak minőségi kérdésről van szó, hanem arról is, hogy „...ez a minden ízében magyar gyár, magyar föld termeli az alapanyagot, amit a magyar kéz feldolgoz”.⁵⁶

Az értékesítés volumene gyorsan nőtt. Gyér forrásainkból is látható az törekvés, miszerint termékeikkel megpróbálták megcélozni a koncentráltabb munkástömegeket foglalkoztató nagyvállalkozásokat. Így kerültek kapcsolatba például az Esztergom-Szászvári Kőszénbánya Részvénytársasággal, amely az ország egyik igen nagy és sok helyen jelenlévő bányavállalata volt. A hazai szénbányászok ebben a korszakban általában a bányák mellett, koncentrált lakótelepeken éltek, amelynek élelmiszerellátása a bányavállalatok által szervezve történt. 1908-ban például a fent említett bányavállalat Sárísápon lévő Annavölgyi bányaigazgatóságára szállíthattak 300 kg pótkávé.⁵⁷ De a kisebb iparosok és kereskedők is fontos láncszemei voltak az országon belüli terjeszkedésnek. 1908-ban például a Ceglédén működő Gombos Pál és Fiai ügyvezetője azt írta, hogy „...*Franck készítményét majd nem teljesen kiszorítottuk, úgy annyira, hogy külön embert küldött ki, megtudni, mi az oka, hogy ily csekély a mennyiség*”.⁵⁸ A sikerek következtében a gyár foglalkoztatása gyorsan nőtt. A várossal kötött szerződésben 60 ember foglalkoztatását vállalták, ám a gyors piaci terjeszkedés révén ezt jóval túl tudták lépni. 1908-ban már 140–160 között mozgott a Pátria dolgozóinak száma, amivel a legtöbb embert foglalkoztató nagykanizsai üzemnek számítottak. A munkáskezek szaporodása ugyanakkor a városi kisipar és a kiskereskedelem fejlődésére is jó hatással volt.

A gyárnak a világ legerősebb pótkávégyártója ellenében kellett talpon maradnia. A Pátria működése során gazdasági szempontból három súlyos probléma merült föl.

1. *A Franck-cég erőszakos és ellenséges tevékenysége.* Elég későn ébredt a nagy német óriás, de aztán belelendült, bár valószínűleg alábecsülték a Pátria erejét. A kezdeti lépések

egyikeként a Franck 1906-ban több alkalommal a helyi sajtóban több hasábos leírást adott saját működéséről. Ebben bemutatták magyarországi működésüket, a kassai gyárat, az ott dolgozó munkások számát, valamint számos esetben egyéb reklámokban felhívták a figyelmet a Franck-gyár termékeire, azok finomságára.⁵⁹ Ettől nyilván azt várták, hogy a vevők nem fognak eltántorodni a cég ismert és megszokott termékeitől. Minden hirdetésükben ott szerepelt a kassai gyártás ténye, miszerint az magyar termék. A cégnek joga volt a magyar címet is használni. Ettől még a Pátria pótkávégyár jól tudta terjeszteni termékeit, s a helyi sajtóban megjelentekkel próbálták átszoktatni a vásárlókat a hazai termékre. Ennek alapját a Schwarz és Tauber gyarmatáru-kereskedésben kialakított hálózata biztosította.

A Pátria gyors sikerei miatt a Franck-konzern egyre tisztességtelenebb eszközökhöz folyamodott. 1906 decemberében Kamenkovics Lajos ügynökükkel szekérderekenyi röplapot küldtek Nagykanizsára. Ezeken a papírokon pontosan ugyan nem megnevezve, de egy magyarországi pótkávégyár termékeit tüntették fel meglehetősen negatív előjellel. Mivel a Franck-gyáron kívül az országban csak a Pátria termelt pótkávét, így nem volt nehéz kitálni, hogy melyik gyárról van szó. Végül is a nagykanizsai rendőrség megakadályozta a röplapok terjesztését. Az ellenőrzés alkalmával kiderült, hogy nem volt rajtuk a nyomda impresszuma, márpedig anélkül semmilyen dokumentumot nem lehetett forgalomba hozni Magyarországon, így aztán lefoglalták a röplaphalmazt, Kamenkovicsot letartóztatták, s megindították Franckék ellen a bűnvádi eljárást.⁶⁰

Amivel a Franck nem számolt, az a hatalmas nemzeti felbuzdulás volt. Több szintje volt a társadalmi felháborodásnak. Egyrészt elementárisak voltak a helyi hatások. A két helyi lapban, a Zalában és a Zalai Közlönyben méretes cikkek jelentek meg a Franck-gyár akciójáról. A Zalában azt írták, hogy itt nemcsak egy gyárról, hanem a kolosszusnak a magyar ipar elleni támadásáról van szó. Világosan érzékeltették, hogy az elfogadott gazdasági-és közerkölccsel szembeni tett volt a multi akciója. Másrészt bojkottra szólították fel a magyar fogyasztókat a Franck-kávépótlék iránt, „*Hadd tanulja a saját kárán, hogy ne bántsd a magyart!*”.⁶¹ Három nappal később a Zalai Közlöny „*Meddig tűrjük?*” címmel zúdított támadást a Franck nyakába, leírva, hogy a magyar ugyan birkatürelméről híres, s évtizedeken keresztül tűrte az osztrákok tevékenységét, de ennek is van egy határa. A cikk szerint a Franck legnagyobb baja az volt, hogy a Pátria terméke minden téren versenyképes volt, s ezzel szűkültek a piacai. Úgy vélték, hogy „*A Heinrich Franck Söhne ... piszkálja, gyalázza a magyar ipart.*” Érdekes a felhívása a lapnak: „*Magyarország kereskedői! Mutassátok meg, hogy a nemzeti ügyet nem áruljátok el! Dobjátok ki az osztrák cég utazóját!...bojkott alá a német gyártmányt!*”⁶²

Másrészt a Pátria az ellentámadás során fel tudta használni a Soproni Kereskedelmi- és Iparkamara intézményét is. A Kamara bepanaszolta a Franck-céget a minisztériumnál. Azt állították, hogy a Franck a nyugat-magyarországi pótkávé-forgalmazás alkalmával nem is a (magyarországi) kassai, hanem a linzi, vagyis az osztrák gyár termékeit forgalmazza. Ez esetben viszont nem jogosult a magyar címer használatára. A kamara kérte az osztrák cég termékeinek teljes bojkottját, hiszen azok megsértették az ipartörvény 56. §-át.⁶³ A Franck persze nem akármilyen ellenfél volt. Nem véletlen, hogy a kereskedelemügyi miniszter jó néhány hónappal később arra hívta föl a Kamara figyelmét, hogy jobb lett volna, ha inkább az elsőfokú iparhatósághoz fordul, s nem a minisztériumhoz.⁶⁴ Ezzel az ügy lényegében intézményesen el lett kenve, nem tudunk következményről. Ugyanakkor a Schwarz és Tauber kihasználta minden lehetőséget a Franck befektetésére, azok tevékenységéről sokszor hamis információkat közöltek. 1907-ben például Hegedüs Lóránd, a GyOSz elnöke írta meg a cégnek, hogy állításai valótlanok a Franck-cégről.⁶⁵

2. *A nyersanyagellátás.* A nagykanizsai pótkávégyár működtetéséhez meg kellett szervezni a nyersanyagellátást. Magyarország pótkávé-szükségletéhez évente körülbelül 100 000 q cikóriára volt szükség. A Pátria tervei között egyértelműen a hazai cikóriatermelés felfuttatása szerepelt. A környék uradalmaival és gazdáival próbáltak szerződéseket kötni a termelésre vonatkozóan. A gyár egyrészt ügynökök révén próbálta elérni a termelőket, másrészt pedig újságokban tette közzé a cikória termelés lehetőségét, potenciális előnyeit. A gazdák pontos útmutatót kaptak a cikória termelésére vonatkozóan.⁶⁶ Anyagiilag is megérte nekik, hiszen „...egy katáng-gyökérrel beültetett hold földje részére minimum nettó K 200. – jövedelmez, míg 1 hold búzaföld, legjobb esetet véve, K. 130-140. – jövedelmez.”⁶⁷ Kezdetben azonban még nem állt rendelkezésre megfelelő mennyiségű hazai cikória, ezért drága, főleg német és osztrák importból kellett a kezdeti hiányt áthidalni. A nagykanizsai gyár 1907-ben 11 000, 1908-ban 12 000 q nyers katánggyökeret dolgozott fel, de a szárítók akár 20 000 q feldolgozására is elegendőek voltak.⁶⁸ A hazai cikóriatermelés növelése érdekében termékbemutatókat szerveztek, gazdákat vezettek körbe a gyárban, termékkiállításokon vettek részt, mondhatnánk, a modern vállalati marketing számos elemét alkalmazták.⁶⁹

3. *A termelés költségei.* Ránk maradt egy Schwarz Gusztáv által készített kalkuláció arra vonatkozóan, hogy ha a gyár 100 vagonos (vagyis 10 000 mázsás) pótkávétermelést érne el, azt mekkora költségtételek mellett érhetné.

1. táblázat. A Pátria pótkávégyár 10 ezer mázsás termelése esetén jelentkező költségtételek

1. table. Costs of the Pátria ersatz coffee factory in case of production level equals 1000 tons

A költségtétel neve	A kiadás összege (koronában)
11 800 q szárított katánggyökér	236 000
Egyéb segédanyag	120 000
Munkabérek	48 000
Általános üzemköltség	70 000
Utazási költség	40 000
Fuvardíjak	40 000
Egyéb, előre nem látható költség	10 000
Összes költség	564 000

Forrás: MNL OL. PMBK Projektumok. Z 40. Fasc. 53. No 977. Banki jelentés, 1908.

A kalkuláció szerint a 10 000 mázsás gyári termelés utáni összes bevétel mázsánkénti 70 koronával számolva mintegy 700 000 korona lehet, így a Pátria tiszta haszna 136 000 koronára rúghat. A kalkuláció világos, tegyük hozzá, hogy a korabeli gazdasági rendszer a kiszámíthatóságon alapult.⁷⁰ Az is lényeges azonban, hogy egyes költségelemek tovább faraghatók. Az első években nagy összeget vitt el a piacra történő bevezetés. Ez az utazások rovathoz kapcsolódik, a kereskedelmi ügynököt nevezték abban a korban utazónak. Nekik kellett felhajtani azokat a kereskedőket, akik hajlandóak voltak a Pátria termékeit forgalmazni. Az ügynökök – ha kellett – saját fogatukon utaztak, ami a gyorsan emelkedő széna és zabárak mellett nem volt kifizetődő. Az első évek után azonban már bejáratódtak ezek a csatornák, így hosszú távon a kiadások mérséklésére esély nyílt. Egy másik lehetőség is kínálkozott a kiadások csökkentésére: ha a külföldi beszerzéseket terhelő drága fuvar helyett egyre inkább a helyi termelőktől tudnak növekvő mennyiségben felvásárolni katánggyökeret, az szintén javíthatta volna a gyár jövedelmezőségét.⁷¹ A 20. század eleji infláció emelkedése ugyanakkor nem segítette a termelést, hiszen a termeléshez szükséges segédanyagok ára is drágult, ami emelte a költségszintet.⁷²

Az előremenekülés lehetősége és a Pátria átszervezése

Az előremenekülési stratégiát egy érdekes ötletre alapozták, de abban a magyar gazdaságban megfigyelhető általános tapasztalatok sokat segítettek. Ez volt az a korszak, amikor a korábbi hazai alapítású, általában családi alapon szervezett vállalkozások fennmaradása és fejlődése egyre-másra a részvénytársasággá való átszervezést feltételezte. A vidéki nagykereskedés tőkéje lehetővé tette, hogy a gyár elinduljon, működjön és fennmaradjon, de a piaci versenyben való helytállás már nagyobb tőkeerőt feltételezett. 1908-ban már megjelentek azok a hírek, hogy a Pátriát a tulajdonosok részvénytársasággá akarják átszervezni, amivel friss tőkét akarnak bevonni. Az átszervezés mögöttes gondolata az volt, hogy meg kellene próbálni azokat a fűszerkereskedőket részvényvásárlásra bírni, akik a Pátria termékeinek forgalmazásában amúgy is részt vettek. Ezáltal érdekeltté lehetne tenni őket a forgalom növelésében, hiszen kettős haszonhoz jutnának. Schwarz szerint erre cseh, szlovén és rutén vállalatok mutattak jó példát. Ugyanez merült fel a hazai fogyasztási szövetkezetek részéről is, a vállalkozó tehát joggal bízott a hazai nemzeti érzésekben.⁷³ E célból merült fel a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank bevonása is, hiszen annak belépésével óriási előnyökhöz juthatott volna a Pátria, főleg azért, mert lehetővé vált volna, hogy a bank igen kiterjedt ipari vállalatai a Pátria termékeit vásárolják meg.⁷⁴ Ezek bekapcsolása a forgalmazásba jelentős keresletnövekedést eredményezhetett volna. Mindenesetre a banki felmérés 1909 nyarán a vállalatot 8% tiszta profitot egészen biztosan hozó céggént írta le.⁷⁵

Schwarz Gyula erőfeszítései a PMKB bevonására végül is nem jártak sikerrel. A cég továbbfejlesztése, üzletkörének bővítése viszont lassan már meghaladta a két kereskedő anyagi lehetőségeit, így joggal merült föl a részvénytársasági formába való átszervezés megindítása. A jól működő vállalkozás iránt érdeklődött a helyi Franz Lajos Fiai cég is, amely a város villamos áram szolgáltatását végezte, s amelynek marburgi központtal kiterjedt érdekeltségei voltak más városokban is. Az átalakítás élén a Kaszinó elnöke, újnépi Elek Erő állt.⁷⁶ Jó fél év után 1909. június 29-én tartotta alakuló közgyűlését a társaság. A részvénytársaság alaptőkéje 900 000 korona volt, amit 9000 darab 1000 forintos részvény kibocsátásával hoztak össze. A Társaság elnöke gróf Batthyány Zsigmond muraszombati nagybirtokos és egyben országgyűlési képviselő lett.⁷⁷ Az alapítók és a részvényesek között számos ismert személyt és intézményt találunk. Emeljük ki közülük Jeszenszky Pál OMGE titkárt, a fiumei Kereskedelmi Részvénytársaságot, a Zala Megyei Gazdasági Takarékpénztárat, Virág tanácsost a Kereskedelmi Minisztériumból. Nagykanizsáról a legismertebb alapító dr. Franz Rudolf nagyiparos, illetve a már említett marburgi központú Franz Lajos Fiai cég voltak. A részvénytársasággá alakulás után egyelőre a Schwarz és Tauber befolyása is megmaradt a cég irányításában.⁷⁸

Az átalakult Pátria új vezetése is hamar szembesült a piaci versennyel, s a nyomott árakkal. Úgy vélték, hogy az eddigi háborúskodással szemben sokkal gyümölcsözőbb lehet, ha együttműködési megállapodást kötnek a piacvezető Franck-vállalattal. Másfél hónappal a részvénytársasággá alakulás után közzé tették azt a hírt, miszerint a Pátria bevonja érdekkörébe a Franckot.⁷⁹ Azt remélték, hogy a gyár fejlődése ettől nagyobb lendületet kaphat. Ez egy kartellszerű megállapodás volt, ahol a Franck azt vállalta, hogy külföldi és hazai üzleteivel segíti a Pátria működését. A költségcsökkentés miatt a kassai és a nagykanizsai üzletvezetőséget összevonták. Úgy vélték, hogy az együttműködés hatására a reklám-és az értékesítési költségek apasztása a jövedelmezőséget gyorsan növelheti.⁸⁰

Újabb másfél hónap múlva már arról szóltak a sajtóhírek, hogy a Pátria ebben a formában befejezte működését, s a gyárépületet és a berendezéseket a világ legnagyobb kávé

cége, a Franck Henrik és Fiai megvette, s 1909. szeptember 1-jétől leltár mellett átvéve már a Franck kezében fog termelni a gyár.⁸¹ Az új céget 1909. szeptember 1-jei dátummal bejegyezte a Cégbíróság. Az új vállalkozás neve „*Pátria nagykanizsai pótkávégyár Schwarz és Tauber utódai*” lett.⁸² A gyár továbbra is üzemelt, hiszen erre a várossal kötött szerződés is kötelezte. Mindenesre úgy tűnik, hogy az 1909. évi átalakulás nem tett jót a termelésnek. Egy 1910. évi forrásból tudjuk, hogy a régi és új vezetői között feszült volt a helyzet. A régi vezető, Josifovics Milivoj tevékenységét gyanúsán nézték az újak. 1910. január elején azért bocsátottak el a gyárból munkásokat, mert közülük többen újév napján elmentek a régi vezető lakásához és Isten áldását kívánták rá.⁸³

Kérdés persze, miért is vette meg a Franck-konzern a nagykanizsai gyárat? A Franck kapacitásaival tökéletesen el tudta látni pótkávéval a térség fogyasztóit.⁸⁴ Erős a gyanúnk tehát, hogy a korabeli (s mai) kapitalizmus egyik típusmegoldásával állunk szemben: az erősebb felvásárolja kisebbet, majd megpróbálja folyamatosan elsorvasztani az üzemet, s csak azt hagyja meg belőle, amit be tud illeszteni a gyártási és értékesítési rendszerébe. Ez nem volt újdonság a korabeli Magyarországon sem. A piacfelvásárlási vélekedésünket támasztja alá, hogy Franck-cég 1910 elején „*üzemreductiót*” kért a várostól, vagyis azt, hogy a Schwarz és Tauber által korábban 60 főre vállalt foglalkoztatást a város engedje meg átmenetileg 20 főre levinni. Ennek okaként arra hivatkoztak, hogy az 1909. évi átalakulás során a régi vezetés már nem foglalkozott az értékesítéssel a korábbiaknak megfelelően, s így jelentős nyersanyag és félkészgyártmány halmozódott föl. Azt ígérték, hogy ha javulnak az értékesítési lehetőségek, akkor megpróbálják a gyárat újra felfejleszteni.⁸⁵ Nagykanizsa város tanácsának pénzügyi bizottsága rá is bólintott a kérelemre. Ám a korabeli sajtó éber volt. 1910. február 24-én jelent meg a Zalában egy cikk a Pátriáról, „*Egy gyár végelgyengülése*” címmel. Ebben – szinte oknyomozó módon – részletesen feltárták a hátteret.⁸⁶ Rámutattak arra, hogy a Franck fél év alatt számos jelét adta annak, hogy a Pátriát meg akarja szüntetni. Kiderült, hogy a raktárakban való hatalmas készlet hazugság: összesen 275 mázsa nyersanyag volt elraktározva, amiről azt írták, hogy ha akarják, 24 óra alatt el tudják adni. Kiderült az is, hogy az „*üzemredukálást*” már végre is hajtották, nem foglalkozva a várossal: a korábbi 140-160 fős csúcslétszámmal szemben már csak mintegy 30-an dolgoztak a vállalatnál. A gyárat azért tartották meg, mert a szárítót ki tudták használni, s nem utolsósorban azért, mert minden vagon katánggyökér után jelentős állami visszatérítést kaptak. S az sem volt elhanyagolható, hogy Nagykanizsa környékéről 20–30 fillérrel olcsóbban vásárolhatták fel a gazdáktól a katánggyökeret, mint Zágráb vagy Kassa vidékén. Mindezek alapján joggal gondolhatták, hogy a Pátria sorsa a lassú megszűntetés lesz.⁸⁷

A nagykanizsai Franck-cégnél nagy volt a riadalom a Zala cikke nyomán, hiszen Nagykanizsa város meg akarta vonni a kedvezményeket, s még a magyar állam is kilátásba helyezte a kedvezmények megszüntetését. Nem tudjuk, hogy a nagy társadalmi felháborodás, vagy a lassan bontakozó háborús felkészülési konjunktúra keresleti oldala, vagy más volt az oka, de tény, hogy a Franck 1910-11 során változtatott az üzletpolitikáján, s felhagyott a kanizsai vállaltsorvasztó tevékenységével. 1910 nyarán a Pátria a várostól nyersanyagraktár építésére kért engedélyt. Ősszel már úgy hirdette magát a helyi sajtóban, hogy a „...*pótkávégyár szakértő átalakulás után ismét régi rendes üzembe van helyezve s összes gyártmányait ma már javított minőségben hozza forgalomba*”.⁸⁸ 1911 tavaszán új Pátria-terméket vezettek be a piacra, mégpedig a „Bivaly” márkanevű pótkávét ajánlották a háziasszonyok figyelmébe.⁸⁹ A háború előtti években felfuttatták a termelést, amiben nagy szerepe volt a Dürr Vilmos igazgatása alatt végzett fejlesztéseknek.⁹⁰ A termeléshez eleinte még mindig külföldről hozták a cikóriagyökeret, de 1910-ben már egyre több hazai

gazda is szállított a gyárnak.⁹¹ 1911-ben a helyi sajtóban hirdetések útján próbáltak munkásokat toborozni a pótkávégyárba.⁹²

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a Schwarz és Tauber pótkávégyár helyi és állami támogatásokkal a háta mögött sem bírta a piaci versenyt, s a cég pár év működés után a világ legnagyobb kávégyártójának tulajdonává vált. A Zala megyei cégbíróságon a „*Patria Nagykanizsai Pótkávégyár Schwarcz és Tauber*” céget 1909. október 2-án törölték.⁹³ Az új tulajdonos kezében a nagykanizsai pótkávégyár a világgazdasági válságig működött, amikor is megszüntették a termelést, s a gyár épületeit a továbbiakban raktárként hasznosították. Mára a volt központi gyárpépület utcafronti része lakásokat rejt, akár csak az 1922-ben mellé épített volt irodaházi épület. Mellettük van még ezekre merőlegesen álló földszintes épület, amely korábban a Pátia vezetőinek lehetett a szolgálati lakása.⁹⁴ Ennyi maradt a hajdani sikeres gyárból.

Jegyzetek

1. Lásd: 100 Jahre Franck (1928).
2. Török Róbert (2011): 198. p.
3. Abaúj-Torna és Kassa (1896): 239. p.
4. http://www.albert-gieseler.de/dampf_de/firmen1/firmadet14314.shtml
5. Kaposi Zoltán (2011): 280. p.
6. Lásd: Thirring Gusztáv (1912): 309. p.
7. Kaposi Zoltán (2012): 92. p.
8. Hivatalosan: Patria Nagykanizsai Pótkávégyár Schwarcz és Tauber. Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban MNL) Zala Megyei Levéltára (a továbbiakban ZML). Nagykanizsai Törvényszék. Cégbíróság. (továbbiakban NT.) II. 277. No. 200.
9. Tarnóczy Attila (2010): 336. p.
10. MNL ZML IV. 102/C. A Zala megyei zsidóság összeírása, 1848. Nagykanizsa.
11. Zalai Közlöny, 1890.
12. Mayerhofer Sándor kereskedő lányáról van szó.
13. Zalai Közlöny, 1926. április 16.
14. Zalai Közlöny, 1932. november 4.
15. Felsorolásukat lásd alább.
16. Zalai Közlöny, 1897. május 8.
17. Zala, 1913. január 5.
18. Tarnóczy Attila (2010): 944. p.
19. Zalai Közlöny, 1926. április 16.
20. Budapesten van eltemetve, a Kozma utcai temetőben.
21. Korábbi cég átviteleként 1874-ben került be cégbírósági anyagba. MNL ZML. NT. I. 3. 3.p.; illetve a leíráshoz: Zalai Közlöny, 1928. november 4.
22. MNL ZML NT. II. 278. 201.p.
23. <http://holmi.nagykar.hu/irasok/4583/1.html>
24. Zala, 1913. február 12.
25. Címtár (1906): 102–103.p.
26. MNL Országos Levéltár (továbbiakban MNL OL) Pesti Magyar Kereskedelmi Bank iratai (továbbiakban PMBK). Projektumok Z 40. Fasc. 53. No. 977.
27. Blankenberg Imre (1929): 297. p.
28. Zalai Közlöny, 1905. június 17.
29. Zalai Közlöny, 1905. július 29.
30. Zalai Közlöny, 1905. augusztus 26.
31. Zalai Közlöny, 1906. március 3.

32. Ehhez lásd: Kardos Ferenc (2013).
33. Budapesti Fővárosi Levéltár (továbbiakban BFL). XI. 1035. Pátia Pótkávégyár iratai. 1905. október 5.
34. Lásd például: BFL XI. 1035. 1910. december 20.
35. BFL. XI. 1035. 1909. június 4.
36. Zalai Közlöny, 1906. március 19.
37. Kanizsáról három fő irányba (Budapest, Bécs, Trieszt) korán, már 1865-re kiépült a vasút.
38. BFL. XI. 1035. 1910. augusztus 29.
39. Ugyanott.
40. MNL OL PMKB Projektumok Z 40. Fasc. 53. No. 977. Tájékoztató, 1908.
41. Zala, 1906. április 24.; illetve Zalai Közlöny, 1906. április 28.
42. Zala, 1906. augusztus 4.
43. BFL. XI. 1035. 1909. június 4.
44. Hreblay Emil (1896): 1373–1374.p.
45. Nagykanizsa, 1908. február 26.
46. Zala, 1911. február 12.
47. Somogyvármegye, 1910. október (30. szám).
48. Tóth Tibor (1976): 225.p.
49. T. Mérey Klára (1997): 11–12. szám, 53-57.p.; lásd még: Újváry Imre (1914): 305.p.
50. MNL OL PMKB Projektumok Z 40. Fasc. 53. No. 977. Tájékoztató, 1908.
51. MNL OL PMKB Projektumok Z 40. Fasc. 53. No. 977. Tájékoztató, 1908.
52. MNL OL PMKB. Projektumok Z 40. Fasc. 53. No. 977. Dr. Max és Dr. Jolles jelentése.
53. MNL OL PMKB Projektumok Z 40. Fasc. 53. No. 977. Szilágyi Gyula jelentése, 1907.
54. Zala, 1908. február 26.
55. Zala, 1908. április 28.
56. Az eset leírása: Zala, 1909. június 3.
57. MNL OL PMKB Projektumok Z 40. Fasc. 53. No. 977. 1908. november 25.
58. MNL OL PMKB Projektumok Z 40. Fasc. 53. No. 977. 1908. december 1.
59. Zala, 1906. augusztus 19.; Zala, 1907. május 19.
60. Zala, 1906. december 12., illetve 1906. december 13.
61. Zala, 1906. december 13.
62. Zalai Közlöny, 1906. december 16.
63. Zala, 1908. július 9.; illetve Zala, 1908. július 10.
64. Zala, 1908. november 20.
65. Említi: Josifovics Milivoj. Lásd: Zala, 1910. április 1.
66. Lásd például a felhívások közül: Zala, 1908. február 27.
67. MNL OL PMKB Projektumok Z 40. Jelentés, 1908.
68. MNL OL PMKB Projektumok Z 40. Tájékoztató, 1908.
69. Lásd Zala, 1908. február 26.; Zala, 1908. március 3.; Zala, 1909. január 13. stb.
70. MNL OL PMKB Projektumok Z 40. Fasc. 53. No. 977. Jelentés, 1908.
71. MNL OL PMKB Projektumok Z 40. Fasc. 53. No. 977. Jelentés, 1908.
72. MNL OL PMKB Projektumok Z 40. Fasc. 53. No. 977. Tájékoztató. 1908.
73. MNL OL PMKB Projektumok Z 40. Fasc. 53. No. 977. Tájékoztató, 1908.
74. Lásd: Botos János (1991) művét.
75. MNL OL PMKB. Projektumok Z 40. Fasc. 53. No. 977. Jelentés, 1908.
76. Zalai Közlöny, 1908. október 28.
77. Zala, 1909. május 25.
78. Szentesi Lap, 1909. május 9.
79. Zalai Közlöny, 1909. július 12.
80. Zalai Közlöny, 1909. július 20.
81. Zalai Közlöny, 1909. augusztus 30.
82. MNL ZML. NT. II. 322. 277. p.
83. Zala, 1910. január 18.

84. Lásd: Török Róbert (2011): 209. p.
85. Zala, 1910. február 4.; illetve Zalai Közlöny, 1910. február 8.
86. A cikkhez a régi vezető, J. Milivoj is adott át adatokat. Lásd: Zala, 1910. április 1.
87. Zala, 1910. február 24.
88. Zala, 1910. október 9.
89. Zala, 1911. április 30. A terméket egy éven át folyamatosan hirdették.
90. Zalai Közlöny, 1910. december 25.
91. T. Mérey Klára (1997): 54. p.
92. Zala, 1911. október 22.
93. MNL ZML. NT. II. 277. 200. oldal.
94. Tarnóczky Attila (2010): 228–230.

Felhasznált irodalom

- 100 Jahre Franck (1928): 100 Jahre Franck 1828-1928. Ludwigsburg. Heinrich Franck Söhne
- Abaúj-Torna és Kassa (1896): Magyarország vármegyéi és városai. 1. kötet. Abaúj-Torna vármegye és Kassa. (Szerk. Borovszky Samu–Sziklay János.) Budapest.
- Botos János (1991): A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank története. Budapest.
- Blankenberg Imre (1929): Nagykanizsa kereskedelmének múltja. In: Nagykanizsa. (Szerk. Barbarits Lajos). Budapest.
- Címtár (1906): Nagykanizsa r. t. város lak- és czim jegyzéke Nagykanizsa város szabályrendeleteinek gyűjteményével és Nagykanizsa város térképével (Szerk. és kiadta: Füredi János). Nagykanizsa.
- Hreblay Emil (1896): A katáng termelésének jövedelmezősége. Köztelek (5. évf.). 1896. 9. 23.
- Kaposi Zoltán (2011): Der Aufholprozess der Oberungarischen region in dem Zeitalter der Zollunion (1850–1914). In: Economia Regionala: Ipostaze rurale si urbane. Cluj-Napoca, 2011. PUC. 269–282. p.
- Kaposi Zoltán (2012): Iparosodás agrártérsgben. A gyáripár kialakulása Nagykanizsán a 19–20. század fordulóján. Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok. VII. évf., 2012. 1–2.
- Kardos Ferenc (2013): Bajcsa története 1850–1945. In: Nagykanizsa. Városi monográfia III. 1850–1945. (Szerk. Kaposi Zoltán). Nagykanizsa, 2013. (Megjelenés alatt.)
- Tarnóczky Attila (2010): Hol, mi? Kanizsai házak és lakói. In: www.nagykar.hu Használt változat: 2010. áprilisi letöltés.
- Thirring Gusztáv (1912): A magyar városok statisztikai évkönyve I–II. Budapest.
- Tóth Tibor (1976): Az ipari növények termesztése a századforduló mernyei uradalmában. In: Somogy megye múltjából 7. (Szerk. Kanyar József). Kaposvár.
- T. Mérey Klára (1997). Nagykanizsa a kapitalizmus korában, különös tekintettel Trianonra. Pannon Tükör, 1997. 11–12. szám, 53–57. p.
- Török Róbert (2011): Adalékok a Franck Henrik és Fiai rt. történetéhez. Agrártörténeti Szemle (LII. évf.) 2011. 1–4. 195–215. p.
- Újváry Imre (1914). Mezőgazdaság, állattenyésztés, szőlőmívelés, erdészet. In: Magyarország vármegyéi és városai. Somogy (Szerk. Csánki Dezső). Budapest.
- A korabeli gazdag sajtóanyagból felhasználtuk helyi Zala, a Zalai Közlöny, és a Nagykanizsa, illetve a Somogyvármegye és a Szentesi Lap cikkei.

A BALATON-PARTI KISVÁROSOK FEJLŐDÉSI SAJÁTOSSÁGAI A 20. SZÁZADBAN¹

CHARACTERISTICS OF THE SMALL TOWN DEVELOPMENT IN THE 20 CENTURY (IN THE LAKESIDE BALATON)

HORECZKI RÉKA tudományos segédmunkatárs
MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete

Abstract

The study is that of a lakeside Balaton's towns through the development of South-Transdanubia region's economic, social and political life of small towns, strongly influencing the long-term development and characteristics of present laws. The dualism in the second half, however, increased market and trade flows have been opened, which greatly facilitated the construction of rail bonding. This study presents the urban services, institutions and decision-making process, which are raised this area around the central role. I examine that, the small town in a lakeside region can we probably typically categorize or not. I would like to explore, in this region a special characteristic feature. In South-Transdanubian region is the small town a micro-region centres or market centres; therefore the development of small town depends on the results of the resources and cooperation between town and surrounding villages. I examine what is the common interface by the towns (Zamárdi, Balatonlelle, Balatonboglár, Balatonföldvár, Fonyód, Tab, Lengyeltóti) outside geography proximity. I will be several aspect analyse of this development: under population, age structure, labor-force, land tenure, agricultural models, industrial and service sectors.

Bevezetés

A tanulmány célja, hogy feltárja azokat a városi funkciójú szolgáltatásokat, intézményeket, döntési jogköröket, amelyek kiemelték; térségközponti szerepkörbe emelték a kisvárosokat. Azt vizsgálom lehet-e egy tájegységre jellemzően a kisvárosokat bekezelni. Elsőként a Balaton-parti kisvárosokat elemzem, abból a célból, hogy, a földrajzi közelségen kívül milyen egyéb közös kapcsolódási pontokat jelent a Balaton a városok (Zamárdi, Balatonlelle, Balatonföldvár, Balatonboglár, Fonyód, Tab, Lengyeltóti) életében. A kutatás több szempontból közelíti meg az adott kérdéskört: népesség (összetétele, korstruktúra, munkaerő-összetétel), földbirtoklás, jól működő mezőgazdasági modellek, iparosodás, szolgáltatási szféra. A vizsgálat időben a Déli Vasút megjelenésétől (1863) a kisvárosok várossá nyilvánításának évéig tart.

Ma Magyarországon a 3152 településből 328 város van, melynek közel fele 1990 óta nyerte el a városi címet. A városokban – ha nem számítjuk a fővárost, és a 23 megyei jogú várost – körülbelül 3 millió ember él. Mára már a legtöbb városiasnak tekinthető település megszerezte a városi címet. A várossá nyilvánítások megítélése 1991 óta egy súlyozott pontrendszer értékelése alapján történik, elkerülve a szubjektivitás lehetőségét. A rendszeren belül számos résztényezőt értékelnek a szakemberek; a leghangsúlyosabban az intézményrendszer minősége, míg a legkisebb súllyal a település múltja, népmozgalmi adatai szerepelnek. Ez a Belügyminisztérium által alkalmazott rendszer a több éves gyakorlati tapasztalat szerint 90–95%-ban tárgyilagos képet ad az adott településről.

Kisvárosok a Balaton-parton

A magyar településhálózatban a kisvárosok jelentős szerepet töltöttek be a történelem folyamán. A térségben az időbeli megkésetttség jelentkezett, ami miatt kevesebb és kevésbé erős városok alakultak ki. A nagyvárosok hálózata nem volt képes lefedni az egész ország területét, ezért a kialakult kereskedelmi-közigazgatási csomópontok az évek során városi/mezővárosi rangot kaptak. A mezővárosok köre volt az, amelyik feladatául kapta a vidéki lakosság ellátását. Ez a kategória viszont elsősorban jogi, és nem funkcionális vagy méretbeli kategóriát jelentett. A mai kisvárosok köre azonban nem azonosítható egyértelműen az akkori mezővárosokkal. A dél-dunántúli mezővárosok többsége elsősorban uradalmi központ volt, pár ezer főnyi lakossággal, ahol vásározó és piachelyek működtek. Ezek a települések megmaradtak falusias jellegűeknek, csupán rangjuk árulta el városi mivoltjukat. Az 1870., 1871., illetve az 1886. évi községtörvények következtében számos kisváros elvesztette kiváltságait. A mezővárosok közül számos település nagyközséggént vagy egyszerűen faluként funkcionált tovább.

A tanulmányban vizsgált hét település közül 6 nyerte el városi címét az előbb említett rendszerváltási várossá nyilvánítási hullámban. A térségben található Balatonboglár és Balatonlelle helyzete egy kicsit viaszos, hiszen a két települést 1978-ban egyesítették, és 1986-ban várossá nyilvánították Boglárlelle néven. 1991-ben Balatonlelle kezdeményezésre az egyesítést megszüntették, de mindkét település megtarthatta a városi címét.² Zamárdi a várossá nyilvánítás tekintetében kilóg ebből a sorból, hiszen meglehetősen későn, csak 2008-ban nyerte el a városi rangot.

A városok népességét mutatja a táblázat utolsó két oszlopa, a várossá nyilvánítás évében, illetőleg 2011-ben. Kivétel nélkül mindegyik város népessége csökkent a várossá nyilvánítása óta. Ezt a kérdést most nem vizsgálom, hiszen a tanulmány tárgya a települések várossá válásának főbb állomásait bemutatni.

1. táblázat. Balaton-parti kisvárosok néhány jellemzője

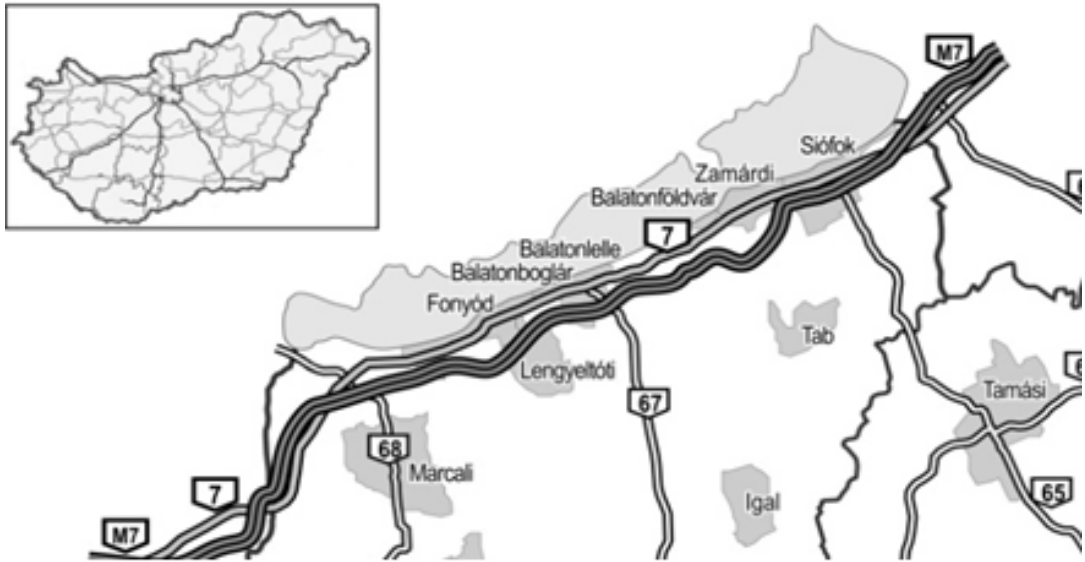
Table 1. Same features of the shore of Lake Balaton's small town

Város neve	Várossá nyilvánítás éve	Népesség (v. ny. éve)	Népesség (2011) (fő)
Balatonboglár	1991	6212	5934
Balatonföldvár	1992	2225	2041
Balatonlelle	1991	4865	4824
Fonyód	1989	5068	4777
Lengyeltóti	1992	3320	3262
Tab	1989	5144	4315
Zamárdi	2008	2382	2366

Forrás: saját szerkesztés

A kisvárosok közül Zamárdi, Balatonföldvár, Balatonlelle, Balatonboglár és Fonyód közvetlenül a Balaton déli partján található. Tab a Balatontól délre, Siófoktól 25 km-re fekszik. Lengyeltóti a Dunántúli dombvidék nyugati részén, a Balaton déli partjától 12 km-re található.³

1. ábra. Földrajzi elhelyezkedés
Figure 1. Geographical location

Forrás: saját szerkesztés

Balatonboglár a korabeli források szerint⁴ nem tartozott a jobbágyszervek közé, nem történt úrbéri birtokrendezés a községben. A falu legfőbb birtokosa a Bárány-család volt az 1840-es években, aki a kultúrát és a gazdaságot egyaránt fejleszteni kívánta. Az egyik leszármazott, Bárány Pál például részt vett a Sió hasznosítását célzó tanácskozásokon, valamint kikötőhelynek való felajánlást is tett. A kikötőhelyek megépülésével a megélénkülő balatoni hajózás a régió fejlődését is elősegítette.⁵ Boglár nemesek-közneemesek lakta község volt, ezzel szemben Lelle inkább jobbágytelepülésnek számított. Balatonlelle legfőbb birtokosai 1850 után a Jankovich és a Szalay családok voltak.

Fonyód a 19. század elején még az Inkey család birtokában volt, amely család jelentős szőlőterületeket birtokolt, megalapozva a község későbbi szőlőnemesítési-fejlesztési lehetőségét.⁶

Balatonföldvárt, magát a fürdőhelyet a Balaton hívta életre 1896-ban, a Széchényi család kőröshegyi birtokához tartozó területen, amely a 18–19. századi térképeken, Földvárpuszta néven szerepelt. Kialakítását gróf Széchényi Dénes határozta el 1872-ben, s tett javaslatokat a fürdőtelep létrehozására. 1894-ben már megkezdték felparcellázni a korábbi pusztát, és megkezdődött a fürdőtelep létrehozása.⁷

Lengyeltóti névadója a Lengyel család az egész középkorban uralta a települést. A 18. század végére a Lengyel család örökösei lettek a birtokosok. Közülük báró Fechtig Ferdinánd gazdaságának volt köszönhető, az a virágzó mezőgazdaság, amely ma is meghatározó a kisvárosban. Az 1895-ös statisztikák alapján 300 lóból álló arab ménese, 400 szarvasmarhája és tizenkétezer juhászata volt. Egészen az 1930-as évekig ez az Európa-szerte híres gazdaság fennmaradt.⁸ Lengyeltóti területén a szántóföld dominanciája érvényesült, de jó termőtalajának köszönhetően a szőlőterületek is jelentősek voltak. Gyümölcsfái hozamát az 1895-ös statisztika is kiemeli. De nemcsak nagy kiterjedésű gyümölcsösseivel, hanem állattenyésztésével szintén megelőzi a többi vizsgált kisvárost.

A vizsgált városok közül Tab volt egyedülként mezővárosi státusú. 1847 elején országos és hetivásárok tartására jogosult. A mezőváros gazdasági fejlettségére és földrajzi központi szerepére hivatkozva következetes erőfeszítéseket tett azért, hogy ő legyen a

járási székhely. 1871-ben végül is a járási székhelyek közé sorolták, megkapta a vágyott közigazgatási szerepkörét is.⁹

Mindegyik településen a századfordulóig megtalálható a mezőgazdaság dominanciája. A művelt területek több mint fele szántó, negyede rét, valamint kisebb része nádas és berkes volt a 19. század közepén. Lelle ezzel szemben teljesen más művelési szerkezetet mutatott. A szántóterületek a művelt terület alig 35%-át tették ki, 10%-a volt rét illetve legelő, 11%-on szőlőt találhatunk. Az 1865-ös összeírások szerint Bogláron a művelési ág változás szembetűnő; a szántóföldi gazdálkodás előtérbe került, a legelők területe a rétek és a nádasok, berkesek rovására növekedett, 11%-ról 25%-ra. Lellén is tapasztalható volt a szántóterületek növekedése, valamint a legelőterületeké, amely háromszorosra nőtt az 1849. évi területhez képest.¹⁰ Zamárdi lakosságának a föld és a szőlőművelés, valamint az állattenyésztés és a halászat jelentette a megélhetést. Zamárdiban egészen az 1960-as évekig a mezőgazdasági jelleg maradt a meghatározó, amikor is a Balaton, mint turisztikai-idegenforgalmi célpont új, meghatározó szerepet töltött be az ország életében.¹¹

A 20. század elejéig a lakosság főfoglalkozása a mezőgazdaság és a halászat volt. Az 1872. évi Soproni Ipari és Kereskedelmi Kamara által készített felmérés alapján¹² kiemelkedő szerepük volt Bogláron a gabonakereskedőknek, hiszen 8 vállalkozó valamint 7 segédjük jövedelme származott a gabonaeladásból. A kereskedelem jelentőségét erősíti a vegyeskereskedés, illetve a szatócsműhelyek, amelyek a helyi és környékbeli szükségleteket elégítették ki. Ipar tekintetében gyenge teljesítmény olvasható ki a statisztikából. A ruházati ipar foglalkoztatta a legtöbb alkalmazottat: négy cipész, illetve szabó, hat segéd és két tanonc. A vasipart csupán két kovács, egy segéd, egy tanonc képviselte. Az élelmiszeripar (2 mészáros) és a vendéglátóipar (2 kocsmáros) elhanyagolható számban volt csak jelen.

Lellén a kereskedelmet két vegyeskereskedés képviselte, az ipar hasonlóan Boglárhoz nem képviselt nagy arányt, de más iparágakat találunk itt, mint Bogláron. A faipart (asztalos, bognár) két vállalkozó és két tanonc alkotta. A fonó-szövő iparban két takácsmester dolgozott, a vendéglátóipart egy kocsmáros-mészáros képviselte. Az adóbefizetéseket vizsgálva jól szemléltethető Boglár és Lelle közötti különbség ipar tekintetében: míg Boglár 1876-ban befizetett összes jövedelmi adó összege 1200 forintot is meghaladta, addig Lellén ennek tizedét, 120 forintot is alig ért el.

Lengyeltóti életében a kisiparnak, ezen belül is a könnyűipari szakmáknak volt meghatározó szerep, amellyel elsősorban közhasználati cikkeket állítottak elő.

Népességszám-változás

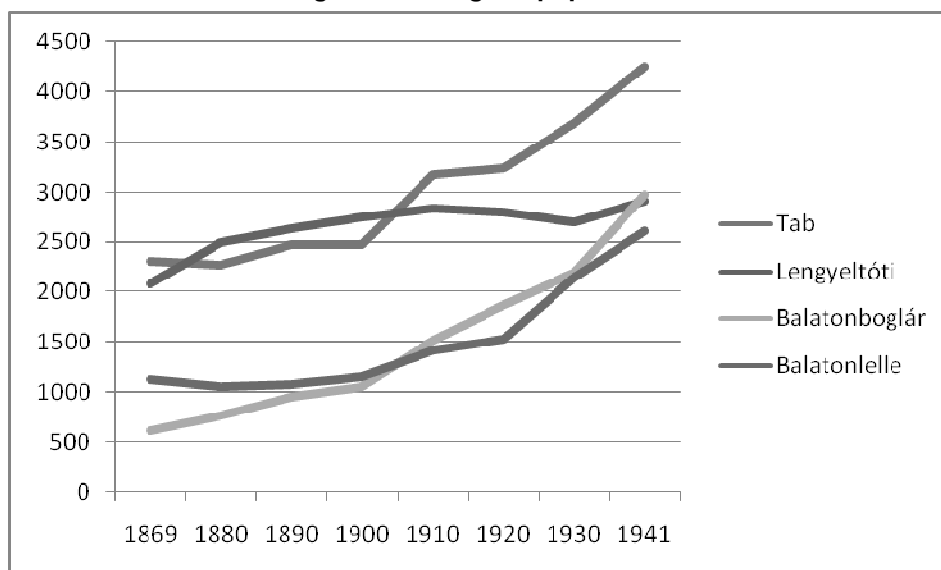
A népességnövekedése egyenes vonalú és legdinamikusabb fejlődés Balatonbogláron figyelhető meg. A népességszám gyors növekedése kétségtől összefügg Boglár kereskedelemben és közlekedésben betöltött szerepének alakulásától. Tab közigazgatási szerepkörének elnyerésével még vonzóbb célpontot képezett a környező falvakban lakók számára. A magas számú bevándorlók, valamint a természetes szaporodásból adódó népességtöbbletet mutatja a meredeken felfelé ívelő vonal, amelyet csak a második világháború tud megtörni.

A déli part nyaraló helyei közül Balatonföldvár lett a legkeresettebb az első világháború után, amikor az Adria-tengerpart elvesztését követően jelentősen nőtt az érdeklődés a Balaton iránt, s ez újabb lendületet adott a fürdőhely további fejlődésének. Az érdeklődés ellenére az állandó lakosok száma alig emelkedett, 1941-ben alig 500 fő élt Földváron.

Viszont az 50-es évek végére látványosan, 66%-kal növekedett a lakosok száma, elkerülve a 800 főt. Ez részben a közigazgatási állapotok változásának is volt köszönhető, hiszen 1950-ben már önálló közigazgatású község lett Balatonföldvár.¹³

2. ábra. Népeségyszám-változás

Figure 2. Change of population

Forrás: saját szerkesztés

Közlekedés

Erdősi¹⁴ ismertetéséből kiderül, hogy Lelle posta-útvonalbeli fekvése előnyére szolgált a településnek, míg Boglár esetében a Badacsony közelségét emelte ki pozitívként. A termékfelesleg elszállítása az 1850-es évekig még rakhajók segítségével történt. 1861-ben viszont a Nagykanizsát Budával összekötő vasútvonal számos távolabbi piacot is megnyitott a Balaton parti kisvárosok számára. A Déli Vasút megjelenése távoli, országhatáron túli piacok elérését tette lehetővé, mellyel a megtermelt gabonafelesleg, a tenyésztett állatok, a megtermelt bor gyors és kevesebb veszteséggel történő elszállítását. Boglár szerepét a megépült balatoni vasút megváltoztatta. Nemcsak a főváros, hanem a megyeszékhely (Kaposvár) felé is meggyorsította a közlekedést. 1867-re Boglár közlekedési csomópontként funkcionált, valamint a megye egyik kereskedelmi központjának és postaelosztó csomópontjának is számított.

A közúti közlekedés mellett nem elhanyagolható a vízi közlekedés megemlézése sem. Balatonboglár gyors ütemű fejlődését nemcsak a Déli Vasút, hanem a révátkelő is nagyban elősegítette. 1872-ben megalapították a Zala-Somogy Gőzhajózási Társaságot. A társaság még az alapítás évében megkezdte rendszeres járatok indítását a tavon. Első hajójuk a Balaton volt, ötven utas szállítását voltak képesek megoldani, Boglár és Révfülöp között. Négy évvel később a társaság csődbe ment, de a vízi közlekedésnek ez nem szabott gátat.

Fonyód városának központja a vasútállomás közvetlen közelében helyezkedik el, amely a kereskedelmi életnek meglehetősen kedvezett.¹⁵

Balatonföldvár is, hasonlóan a Lengyeltótihoz, viszonylag korán 1895-ben már vasútállomással rendelkezett.

Infrastruktúra

Boglár és Lelle különbözősége az intézmények tekintetében is megmutatkozott. Boglár kereskedelmi központi jellege hangsúlyosabb volt, területén postahivatal is működött, míg Lelle a mezővárosi rangja miatt inkább a „szellemi centrum” jellegét erősítette. Boglár kereskedelmi-szolgáltató központ szerepe főként az itt megtelepedő izraelita kereskedők és az iparosok együttműködéséből adódott.

Balatonföldváron a 19–20. század fordulóján már több jó hírű vendéglő, vízparti kávéház, strand várta a vendégeket, volt postája, gyógyszerháza és saját orvosa az üdülő településnek. A 20. század elejére a Balaton egyik legszebb és legelőkelőbb fürdő- és nyaralótelepe jött létre Földváron. Földvár tudatosan építette üdülővárosi szerepkörét, a településen belül nagyfokú rendezettséget tapasztalhatunk, a közművesítettség 100%-os. A lakosságnak munkalehetőséget az idegenforgalomhoz kötődő kereskedelmi, szolgáltató és intézményi hálózat nyújtott, és nyújt ma is. Ipari hagyományokkal nem rendelkezik. Az ipar kizárólag a helyi lakosság ellátására korlátozódott. A szántóföldi növénytermesztés elenyésző, az állattartás minimális, a lakosság az üdültetésből él.

Lengyeltóti intézményrendszere az 1930-as évekre kiépültnek tekinthető. Rendelkezett járásbíróssággal, telekkönyvi hivatallal, főszolgabírói hivatallal, körjegyzőséggel, adóhivatallal, csendőrséggel, állatorvossal, postahivatallal, körorvossal, járási tiszti főorvossal, gyógyszerházzal, távirdahivatallal, telefonja és vasútállomása volt. Több társadalmi egyesület működött a községben, hasonlóan a többi Balaton-parti kisvároshoz.¹⁶

A Balaton déli partján elhelyezkedő kisvárosok közül Tab fejlődésében mutatkozik eltérés, hiszen több ipari üzem, telephely volt, és van is a településen, valamint már birtokolt városi (mezővárosi) rangot az 19–20. század során, míg a többi település nem. Földrajzilag sem képeznek egy egységet a kisvárosok, hiszen nem közvetlenül a Balaton-parton, hanem annak háttértelepüléseként szerepel Tab. Népeségével is kitűnik a többi közül, egészen a második világháborúig tapasztalható a magas népességdinamika, de ez 1949-től kezdődően megtörik, Balatonboglár, Balatonlelle és Fonyód népessége növekszik nagyobb mértékben. Az üdülővárosi szerepkör definiálása Tab és Lengyeltóti kivételével valamennyi város életében megtalálható. Tab városa a közigazgatási-kereskedelmi központ mellett egy ipari központi szerepkört fejlesztett ki, míg Lengyeltóti a mezőgazdaság fejlesztésére, annak hagyományaira helyezte a hangsúlyt.

Jegyzetek

1. A tanulmány elkészülését az OTKA (NK 104985) „Új térformáló erők és fejlődési pályák Kelet-Európában a 21. század elején” kutatási projekt támogatta.
2. Magyarország városai (1996) 1. kötet 69–76. old.
3. Magyarország városai (1996) 1. kötet 69. old., 77. old., 87. old., 278. old., 499. old.
4. T. Mérey (1988), Andrassy (1988), Takács (1988).
5. Sági (1988) 211–215. old.
6. Kanyar (1985) 316–369. old.
7. Reöthy (1986) 5–16. old.
8. Magyarország városai 1. kötet. 499–502. old.
9. Bolevác (1989) 7–12. old.
10. T. Mérey (1988) 163–173. old.
11. <http://zamardi.hu/varosrol/>
12. KSH (1878): 1876. évi statisztikai jelentés II. rész II. füzet

13. Reöthy (1986) 52–54. old.
14. Erdősi (1988) 231–258. old.
15. Magyarország városai 1. kötet. 278–280. old.
16. Magyarország városai 1. kötet. 499–502. old.

Felhasznált irodalom

- Andrássy Antal: Boglárlelle az ellenforradalmi rendszer idején (1919–1944). In: Laczkó András (szerk.) (1988): Boglárlelle – tanulmányok. Boglárlelle Városi Tanács, Boglárlelle. 259–326. old.
- Bolevác József (1989): Tab. A mezővárostól a városig. Tab Város Tanácsa, Somogy Megyei Könyvtár, Kaposvár
- Erdősi Ferenc: Boglárlelle közlekedésének fejlődése. In: Laczkó András (szerk.) (1988): Boglárlelle – tanulmányok. Boglárlelle Városi Tanács, Boglárlelle. 231–259. old.
- Kanyar József (1985) (szerk.): Fonyód története. Fonyódi Művelődési Ház, Fonyód. 316–369.
- Karvalics László (szerk.) (1996): Magyarország városai 1. kötet. 69–76. old., 76–81. old., 87–90. old., 278–280. old., 499–502. old.
- KSH (1878): A Soproni Kereskedelmi és Iparkamarának a Nagy-Magyarország Magyar Királyi Földművelési, Ipar- és Kereskedelmi Minisztériumához intézett 1876. évi statisztikai jelentése. II. rész, II. füzet. Romwalter Károly nyomdája, Sopron. 642–693., 694–836., 836–930.
- Reöthy Ferenc (1986): Balatonföldvár. Balatonföldvár Községi Közös Tanácsa, Balatonföldvár.
- Sági Károly: Boglárlelle hajózása. In: Laczkó András (szerk.) (1988): Boglárlelle – tanulmányok. Boglárlelle Városi Tanács, Boglárlelle. 203–230. old.
- Takács Éva: Adatok Boglárlelle nagyközség történetéhez (1945–1978). 379–400. old.
- T. Mérey Klára: Boglárlelle története Világostól az őszirózsás forradalomig. In: Laczkó András (szerk.) (1988): Boglárlelle – tanulmányok. Boglárlelle Városi Tanács, Boglárlelle. 163–202. old.
- Zamárdi város honlapja: <http://zamardi.hu/varosrol/>

AZ EGYETEMI HALLGATÓK JELENLÉTÉNEK HATÁSA PÉCS GAZDASÁGÁBAN¹

IMPACT OF PRESENCE OF UNIVERSITY STUDENTS IN ECONOMY OF PÉCS

HEINDL ZSOMBOR PhD-hallgató

Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Regionális Politika
és Gazdaságtan Doktori Iskola

Abstract

University of Pécs is one of the largest universities in Hungary in terms of the number of students. Therefore the presence of the university has a significant impact on the economic life of Pécs even apart from the long-term benefits of the town and students. Industries which are satisfying typical student needs are determined by the presence of tens of thousands of students during the academic year.

This study undertakes to be a first step of a series of studies examining the impact of presence of the university on Pécs by attempting to quantify the impact that the presence of the students itself exerts on economy of Pécs. It is a short-term effect, which strength is clearly dependent on the number of present students, that is why the changes in rules which affect higher education first appear through this in the economic life of Pécs. Moreover, a portion of the impact is relatively accurately spatially localizable.

1. Bevezetés

1.1. A kutatás célja

A Pécsi Tudományegyetem az ország egyik legnagyobb egyeteme a hallgatók számának tekintetében. Jelenléte ezért a város és a hallgatók hosszú távú hasznaitól eltekintve is jelentős hatást gyakorol Pécs gazdasági életére. A hallgatók tipikus igényeit kielégítő gazdasági ágazatokat jelentősen meghatározza a több tízezer hallgató jelenléte a szorgalmi időszak során. Az egyetem jelenlétének fontosságát jól jelzi, hogy a Pécsi Tudományegyetem (a továbbiakban PTE) 2012-re tervezett költségvetésének főösszege 63 milliárd forint körül alakult, míg Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzatának költségvetésének főösszege nagyságrendileg 47 milliárd forint volt. Az egyetem tehát nagyobb pénzeszközök felett diszponál, mint maga az önkormányzat, és a hallgatói létszám 24 ezer fő körül alakult 2012 őszén, amely a város 157 ezer fős lakónépességének 15%-át is meghaladja.

A fentiek nyomán egyértelműen adódik egy közgazdász kérdése: Mekkora az egyetem szerepe a város gazdaságában? Ez a kérdés áll kutatásom középpontjában, amelynek első lépését jelenti jelen tanulmány. Fontos leszögezni, hogy sokféle hatást lehet kitapintani, amely az egyetem jelenlétéből származik. Ezek egy része nehezen számszerűsíthető hosszú távú hatás, amely az egyetem tudástermelő és tudás disszeminációs szerepéhez kapcsolódik, amely makrogazdasági szinten a felsőoktatás alapvető céljaként jelenik meg. Ezt a területet sokan kutatják,^{2,3} ám az én kutatási projektem és ezen belül jelen tanulmány

nem az ilyen típusú hatásokkal foglalkozik. A kutatás célja az, hogy az egyetem céljától és a felsőoktatási rendszerben betöltött szerepétől független, pusztán az intézményi működésből és a hallgatók jelenlétéből származó gazdasági hatásokat számszerűsítse. Ezen belül is jelen tanulmány azzal foglalkozik, hogy a hallgatók jelenlétének hatását vizsgálja. Annak gazdasági hatását, hogy az egyetem miatt Pécsen tartózkodó hallgatók a városban fogyasztanak, és ez a helyi vállalatok számára jelentős piacot teremt, amely hatással van a Pécsen megtermelt hozzáadott érték és a Pécsen foglalkoztatott munkaerő mennyiségére is.

1.2. Szakirodalmi előzmények

2003-ban Rechnitzer János és Hardi Tamás szerkesztésével készült egy tudományos füzet, amely a győri Széchenyi István Egyetem regionális gazdasági hatását vizsgálta.⁴ Ez a munka számszerűsíti az intézmény jövedelmekre és termelésre gyakorolt hatását, amelynek egyik eleme a jelen tanulmány célkeresztjében húzódó hallgatói fogyasztási hatás. Ebben a modellben a bérkifizetések, az áruk és szolgáltatások felhalmozására fordított összeg, a dolgozók egyéb jövedelme, a diákok vásárlása és a Főiskola miatt a városba látogatók helyi költsége kerülnek számszerűsítésre, mint az intézmény hatására megjelenő tényezők, és ezek multiplikálódnak egy keynesi típusú multiplikátor szerint. A fent felsorolt elemek közül az összes tényező 35,7%-át teszi ki a diákok vásárlása, 1999-es árak és viszonyok között 1.031 millió forintot. Ezután a modell külön-külön vezeti le a termelési és jövedelmi hatást. Ez a modell alapvetően támaszkodik két külföldi munkára, amelyek hasonló elven épülnek fel.^{5,6} Emellett több más egyetem hatásának vizsgálatára készült hasonló kutatás korábban, például a Lancaster University-re,⁷ amelyek hasonló módon kezelik a hatások tovagyűrűzését.

2. A Pécsi Tudományegyetem hallgatóinak pécsi fogyasztásának gazdasági hatását számszerűsítő modell

2.1. A modell alapjai

Jelen tanulmányban a korábban leírtaktól eltérően nem egy számított multiplikátor figyelembevételével vizsgálom a hatások erősségét, hanem a KSH által 2008-as adatok alapján elkészített ágazati kapcsolatok mérlegét (a továbbiakban ÁKM) felhasználva⁸ számszerűsítom a tovagyűrűző hatásokat. Ez az eljárás vélhetően pontosabb képet ad a hallgatói fogyasztás gazdasági szerepéről. A módszer használatára azért nyílt lehetőségem, mert a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karán 2012-ben készült egy szakdolgozat,⁹ amelyben Molnár András egy széles bázisú kérdőíves kutatással felmérte a hallgatók fogyasztási szerkezetét több egyetemi városra vonatkozóan. Ebben a munkában a pécsi hallgatók jellemző fogyasztói kosara is megtalálható 2012-es árakon. Miután jelen tanulmány alapvetően erre támaszkodik, így az eredmények szintén 2012-es árakon kerültek kiszámításra. A fentiek mellett rendkívül fontos, hogy a Pécsi Tudományegyetem hallgatói létszámadatait pontosan ismerjük. E tekintetben a Pécsi Tudományegyetem Oktatási Igazgatósága – Központi Hallgatói Szolgáltató Irodájának 2012 októberére vonatkozó adatait használtam fel.

A kiinduló adatot tehát az egy tipikus pécsi egyetemista fogyasztói kosara jelenti, amelyet Molnár András szakdolgozata alapján a 2008-as TEÁOR számoknak megfelelően társítottam az egyes ágazatokhoz, amely így illeszkedik a KSH által közzétett 63 szektoros ágazati kapcsolatok mérlegéhez. Ezeket az adatokat mutatja be az *1. táblázat* első két oszlopa.

1. táblázat. Az egyetemi hallgatók pécsi fogyasztásának szerkezete

Table 1. Students' consumption structure in Pécs

Egy átlagos hallgató fogyasztása Pécssett		A PTE hallgatóinak összes fogyasztása Pécssett	
Ágazat (TEÁOR08)	Összeg (Ft/hónap)	Ágazat (TEÁOR08)	Összeg (MFt/év)
47: Kiskereskedelem (kivéve: gépjármű és motorkerékpár)	20 629	47: Kiskereskedelem (kivéve: gépjármű és motorkerékpár)	3 607
49: Szárazföldi és csővezetékes szállítás	4 772	49: Szárazföldi és csővezetékes szállítás	835
55-56: Szálláshely-szolgáltatás; vendéglátás	8 993	55-56: Szálláshely-szolgáltatás; vendéglátás	1 573
59-60: Film, videó, televízióműsor gyártása, hangfelvétel kiadása; műsorösszeállítás és műsorszolgáltatás	768	59-60: Film, videó, televízióműsor gyártása, hangfelvétel kiadása; műsorösszeállítás és műsorszolgáltatás	134
61: Távközlés	3 332	61: Távközlés	583
68: Ingatlanügyletek	10 320	68: Ingatlanügyletek	1 805
80-82: Biztonsági és nyomozói tevékenység; építményüzemeltetés és zöldterület-kezelés; adminisztratív, kiegészítő és egyéb üzleti szolgáltatás	962	80-82: Biztonsági és nyomozói tevékenység; építményüzemeltetés és zöldterület-kezelés; adminisztratív, kiegészítő és egyéb üzleti szolgáltatás	168
85: Oktatás	2 282	85: Oktatás	399
90-92: Alkotó-, művészeti és szórakoztató tevékenység; könyvtári, levéltári, múzeumi és egyéb kulturális tevékenység; szerencsejáték és fogadás	1 078	90-92: Alkotó-, művészeti és szórakoztató tevékenység; könyvtári, levéltári, múzeumi és egyéb kulturális tevékenység; szerencsejáték és fogadás	189
93: Sport-, szórakoztató- és szabadidős tevékenység	3 438	93: Sport-, szórakoztató- és szabadidős tevékenység	601
96: Egyéb személyi szolgáltatás	1 886	96: Egyéb személyi szolgáltatás	330
Összesen (Ft/hónap):	58 461	Összesen (millió Ft/év):	10 223

Forrás: Molnár András (2012): Hallgatói megélhetési index, A felsőoktatásban részt vevő hallgatók fogyasztói kosara, valamint a regionális megélhetési indexek bemutatása – módszertani alapok és empirikus kutatás. Pécsi Tudományegyetem – Közgazdaságtudományi Kar. Szakdolgozat. Pécs. 58. old. alapján saját szerkesztés

A fenti táblázat második két oszlopa már összegezve tartalmazza a hallgatók fogyasztását. Ennek kiszámításakor figyelembe vettem, hogy a PTE hallgatói közül Pécssett tanul (van egy szekszárdi kar is, amely hallgatók irrelevánsak a vizsgálat szempontjából) 16 567 nappali tagozatos és 6443 esti vagy levelező tagozatos hallgató. A PTE hallgatóinak száma – feltételezve, hogy a levelezős és esti hallgatók csak a nappali tagozatosok fogyasztásának 1/7-ét fogyasztják el, mert átlagosan heti egy napot tartózkodnak Pécssett – 17 487 fő hallgató egyenértéknek felel meg. Ezzel a számmal kalkuláltam, feltételezve azt, hogy az év 12 hónapjából 10-ben tartózkodnak az egyetemisták a városban.

A fenti számítások eredményeképp adódik, hogy 10 223 millió forintot költenek el a hallgatók a városban egy év alatt, amely az 1. táblázat szerint érinti az egyes ágazatokat. Ez a többletfogyasztás az, amit Pécs pusztán az egyetemi hallgatók jelenlétének köszönhet, és ennek hatásait vizsgálja a modell, amelyet az alábbiakban mutatok be.

2.2. A modell leírása

A modell az egyes szektorokban jelentkező többletfogyasztás hatását a vállalatok közötti input-output kapcsolatokon keresztül vizsgálja, az ágazati kapcsolatok mérlegének segítségével. Ez az elemzési eljárás Wassily Leontief nevéhez fűződik.¹⁰

1. Az ÁKM segítségével megállapítható, hogy a hallgatók fogyasztási keresletét kielégítő szektorokban a többletfogyasztás milyen bérjövodelemet, állóeszköz felhasználást, nettó működési eredményt és bruttó hozzáadott értéket eredményez (elsődleges hatás).
2. Az úgynevezett Leontief-inverz kiszámítása megmutatja, hogy az egyes szektorok beszállítói láncain összességében milyen bérjövodelem, állóeszköz felhasználás, nettó működési eredmény és bruttó hozzáadott érték képződik (beszállítói lánc hatás).
3. Végül, amennyiben a megképződött többletjövodelemek elfogyasztását feltételezzük – valójában természetesen csak egy részét fogyasztják el, amely arányát a fogyasztási határhajlandóság mutatja meg –, illetve az állóeszköz felhasználás folyamatos pótlását (beruházásokon keresztül) szintén feltesszük, kiszámíthatóvá válik a teljes hatás a bérjövodelem, állóeszköz felhasználás, nettó működési eredmény és bruttó hozzáadott érték növekedését tekintve. (jövodelemek (újra)elköltségének multiplikatív hatása).

Ezekhez a számításokhoz szükséges ugyanakkor több paraméter megbecslése, amelyeket egyenként bemutat a 2. táblázat.

2. táblázat. A modellben használt paraméterek

Table 2. Parameters used in the model

Paraméterek	Értékeik
Levelezős és esti tagozatos hallgatók pécsi fogyasztása a nappali hallgatókhoz viszonyítva	14,3% = 1/7
Hallgatók pécsi fogyasztási hónapjainak száma egy évben	10
Pécsi vállalatok pécsi beszállítóinak aránya a folyó termelő felhasználásban	70,0%
Bérek adóterhe (a bruttó bérből)	34,5%
Profit adóterhe (nettó működési eredményből)	30,0%
Pécsi lakosok pécsi fogyasztásának aránya	90,0%
Pécsi beruházások pécsi szállítóinak aránya	70,0%
Bruttó átlagkereset havonta	213 100 Ft
Fogyasztási határhajlandóság	85,0%

Forrás: saját szerkesztés

A 2. táblázatban foglalt paraméterek használatával mindhárom fenti hatásmechanizmus eredménye kiszámítható, és értelmezhető.

Elsődleges hatás: az egyetemi hallgatók 10 223 millió forintos fogyasztását kielégítik a Pécsi vállalatok. Ebből a bevételből évi 2348 millió forintot bérként fizetnek ki (ez a magyar átlagbérekkel számolva 918 foglalkoztatottat jelent), 929 millió forint értékű állóeszközt használnak fel, 1394 millió forint nettó működési eredményt realizálnak (profit) és összesen 5284 millió forint bruttó hozzáadott érték képződik náluk (ez nagyságrendileg az éves pécsi bruttó hozzáadott érték 1,6%-a).

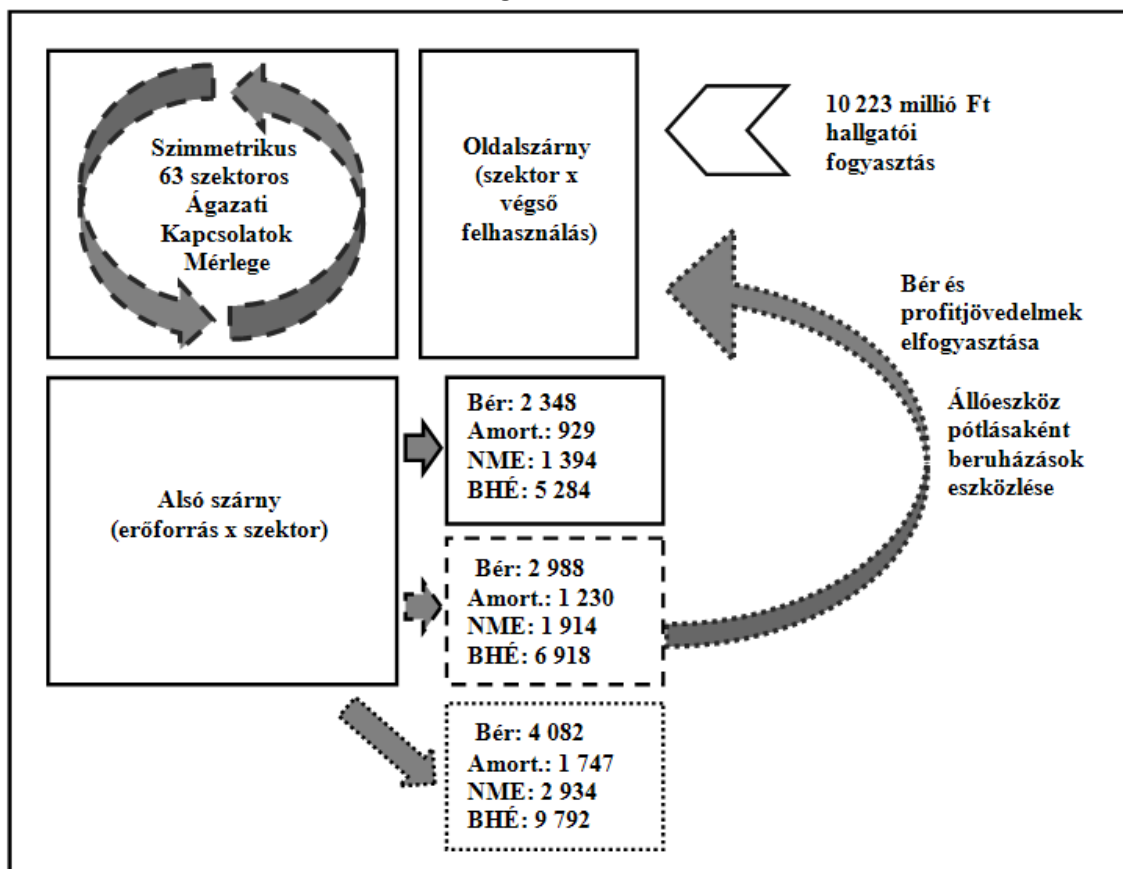
Beszállítói lánc hatás: a hallgatói fogyasztást kielégítő beszállítói láncok pécsi vállalatai mind részesülnek a diákok fogyasztása által generált bevétel-növekedésből. Összesen

évi 2988 millió forintot bérként fizetnek ki (ez a magyar átlagbérekkel számolva 1168 foglalkoztatottat jelent), 1230 millió forint értékű állóeszközt használnak fel, 1914 millió forint nettó működési eredményt realizálnak (profit) és összesen 6918 millió forint bruttó hozzáadott érték képződik náluk (ez nagyságrendileg az éves pécsi bruttó hozzáadott érték 1,6%-a).

Jövedelmek (újra)elköltésének multiplikatív hatása: A hallgatók fogyasztásának hatására képződött jövedelmeket a lakosság elkölti és az elhasználódott állóeszközöket a vállalatok beruházással pótolják. Ez újabb vállalatoknak jelent bevételt, így miután az újabb fogyasztási és beruházási kereslet tovagyűrűzik Pécs gazdaságában a hatás multiplikálódik. Összességében évi 4082 millió forintot bérként fizetnek ki (ez a magyar átlagbérekkel számolva 1596 foglalkoztatottat jelent), 1747 millió forint értékű állóeszközt használnak fel, 2934 millió forint nettó működési eredményt realizálnak (profit) és összesen 9792 millió forint bruttó hozzáadott érték képződik náluk (ez nagyságrendileg az éves pécsi bruttó hozzáadott érték 2,9%-a). A teljes hatásmechanizmust egy stilizált ÁKM-en mutatja be az 1. ábra, kitérve az eredményekre.

1. ábra. A hallgatói fogyasztás hatásának tovagyűrűzése Pécs gazdaságában az ágazatközi kapcsolatokon keresztül

Figure 1. Spread of impact of students' consumption in economy of Pécs through intersectoral relations

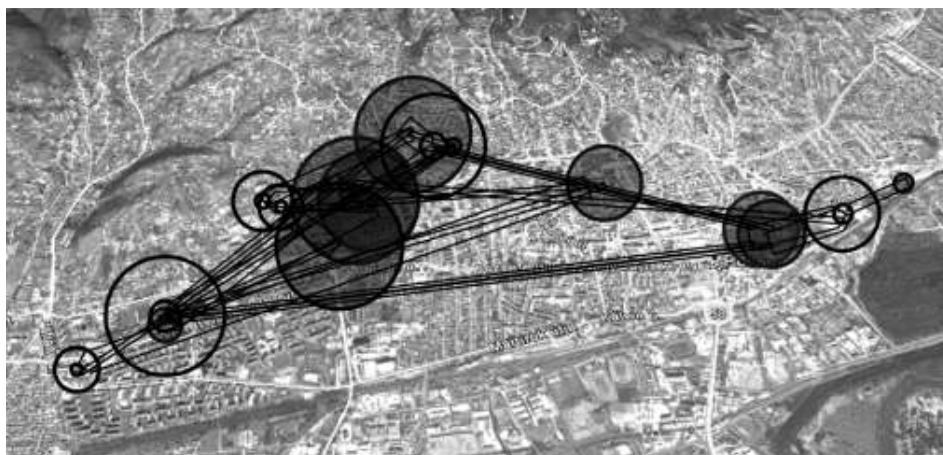
Forrás: saját szerkesztés

2.3. Az elsődleges hatás térbeli lokalitása

A hallgatók fogyasztásának elsődleges hatása térben viszonylag pontosan lokalizálható, hiszen a hallgatók jellemzően a karok és kollégiumok között mozognak, és ezek környékén költik el pénzüket. Ezt a jelenséget jól mutatja, hogy az egyetemi szórakozóhelyek is ezekre a területekre koncentrálnak, és az albérlétek is jóval magasabbak az egyetemi karok környékén. Érdekes tehát megvizsgálni, hogy az egyes karok és kollégiumok hol helyezkednek el Pécsen, és hogy az egyes karok diákjai melyik kollégiumokban kerülnek elhelyezésre. Ezt mutatja az 1. térkép, ahol az egyes körök karokat és kollégiumokat jelentenek, amelyek mérete az érintett diákok számát jelöli, illetve a körök közötti vonalak a karok és kollégiumok közötti hallgatói átfedéseket jelölik.

1. térkép. A Pécsi Tudományegyetem karai, kollégiumai és a közöttük lévő hallgatói átfedések

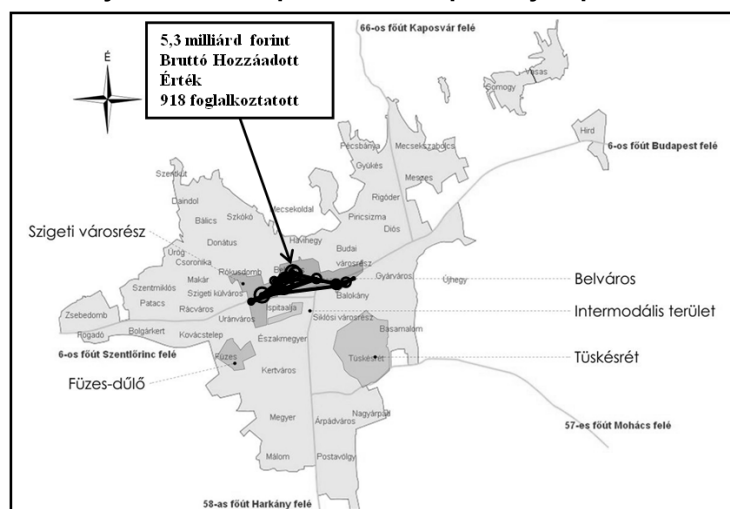
Map 1. Faculties and colleges of University of Pécs and student overlap between them

Forrás: saját szerkesztés

2. térkép. A hallgatók jelenlétének és fogyasztásuk elsődleges hatásának térbeli lokalitása

Map 2. Spatial locality of students' presence and primary impact of their consumption

Forrás: Pécs Megyei Jogú Város (2012): Integrált Városfejlesztési Stratégia.

Elérhető: <http://www.okovaras-okoregio.hu/index.php/hu/letolt/category/1-pecsi-zold-informaciok>
(Letöltve: 2013.04.08.). 304. old. alapján saját szerkesztés

Jól látható, hogy az 1. térképen van egy egyetemi gócpont. Itt négy kar és négy kollégium található, és az egyetemisták jelenléte olyannyira jellemzi ezt a városrészt, hogy az „Egyetemváros” néven él a pécsi köztudatban. Összességében az egyetemi infrastruktúra a város közepén egy kelet-nyugati tengely mentén terül el. A 2. térképen látható, hogy ez Pécs területén meglehetősen koncentrált formában történik. Ez azt jelenti, hogy többé-kevésbé ezen a szűk területen a hallgatók fogyasztása 918 embernek ad munkát és évi 5,3 milliárd forint bruttó hozzáadott érték előállításáért felelős.

3. Összegzés

A fentiekben bemutatott modell alapján Pécsen az egyetemi hallgatók jelenléte és azok fogyasztása majdnem 1600 fő számára teremt munkát, és Pécs bruttó hozzáadott értékének majd 3%-a ennek köszönhető. Ennek a hatásnak pedig több mint a fele Pécs szűk belső területére koncentrálódik.

Ezek alapján megállapítható, hogy a PTE 10%-os hallgatói létszámváltozása milyen hatással van Pécs gazdaságára.

3. táblázat. A PTE 10%-os hallgatói létszámváltozásának hatása

Table 3. The impact of 10% student population change in University of Pécs

A PTE 10%-os hallgatói létszámváltozásának hatásai Pécs gazdaságában			
	Néhány hónapon belül	Egy éven belül	1–2 éven belül
Foglalkoztatottak száma	+/- 92 fő	+/- 117 fő	+/- 160 fő
Pécs bruttó hozzáadott értéke alapján	+/- 0,16%-os változás	+/- 0,21%-os változás	+/- 0,29%-os változás

Forrás: saját szerkesztés

Az egyetem Pécsre gyakorolt hatásának finomításához elengedhetetlen a jövőben az oktatók bérének és az egyetemi vásárlásoknak a hatásait is számszerűsíteni, illetve célszerű finomítani és verifikálni a használt paramétereket (2. táblázat). Azonban jelen tanulmány egyértelmű és megkerülhetetlen eredménye, hogy az egyetemi hallgatók jelenlétének hatása Pécs gazdaságában nem elhanyagolható jelentőségű. A Széchenyi István Egyetem regionális hatásával foglalkozó korábbi kutatási eredmények alapján pedig valószínűsíthető, hogy a hallgatói fogyasztásból eredő hatás csupán nagyságrendileg a harmada az egyetem teljes gazdasági hatásának.

Jegyzetek

1. A tanulmány a TÁMOP 4.2.2./B-10/1-2010-0029: Tudományos képzés műhelyeinek támogatása a Pécsi Tudományegyetemen c. pályázat keretében készült.
2. Varga Attila (2004): Az egyetemi kutatások regionális gazdasági hatásai a nemzetközi szakirodalom tükrében. Közgazdasági Szemle. 2004/március szám. 259–275. old.
3. Mezei Katalin (2008): Az egyetemek szerepe a regionális gazdaságfejlesztésben, Az innovációs rendszer alapú megközelítések összevetése. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola. Doktori értekezés. Győr–Pécs. 180. old.

4. Rechnitzer János–Hardi Tamás (szerk.) (2008): A Széchenyi István Egyetem hatása a régió fejlődésére. Széchenyi István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Intézet. Győr. 161. old.
5. Blaney, M. F. et al. (1992): What does a University add to its local economy? Applied Economics. 1992/ 24. szám. 305–311. old.
6. Felstein, D. (1997): Estimating Some of the Impacts on Local and Regional Economic Development Associated with Ben-Gurion University of the Negev. Negev Center for Regional Development, Ben-Gurion University of the Negev. Jerusalem. 58. old.
7. Armstrong H. W. (1993): The Local Income and Employment Impact of Lancaster University. Urban Studies. 1993/10. szám. 1653–1668. old.
8. Központi Statisztikai Hivatal (2008): Szimmetrikus ÁKM (szervezet x szervezet) tábla a hazai kibocsátásra, alapáron, folyó áron TEÁOR 08. Elérhető: <http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/haDetails.jsp?query=kshquery&lang=hu> (Letöltve: 2013. 04. 08.) adatbázis.
9. Molnár András (2012): Hallgatói megélhetési index, A felsőoktatásban részt vevő hallgatók fogyasztói kosara, valamint a regionális megélhetési indexek bemutatása – módszertani alapok és empirikus kutatás. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar. Szakdolgozat. Pécs. 58. old.
10. Leontief, W. (1986): Input-Output Economics, second edition. Oxford University Press. Oxford. 448. old.

Felhasznált irodalom

- Armstrong H. W. (1993): The Local Income and Employment Impact of Lancaster University. Urban Studies. 1993/10. szám. 1653–1668. old.
- Blaney, M. F. et al. (1992): What does a University add to its local economy? Applied Economics. 1992/ 24. szám. 305–311. old.
- Felstein, D. (1997): Estimating Some of the Impacts on Local and Regional Economic Development Associated with Ben-Gurion University of the Negev. Negev Center for Regional Development, Ben-Gurion University of the Negev. Jerusalem. 58. old.
- Központi Statisztikai Hivatal (2008): Szimmetrikus ÁKM (szervezet x szervezet) tábla a hazai kibocsátásra, alapáron, folyó áron TEÁOR 08. Elérhető: <http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/haDetails.jsp?query=kshquery&lang=hu> (Letöltve: 2013. 04. 08.) adatbázis.
- Leontief, W. (1986): Input-Output Economics, second edition. Oxford University Press. Oxford. 448. old.
- Mezei Katalin (2008): Az egyetemek szerepe a regionális gazdaságfejlesztésben, Az innovációs rendszer alapú megközelítések összevetése. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola. Doktori értekezés. Győr–Pécs. 180. old.
- Molnár András (2012): Hallgatói megélhetési index. A felsőoktatásban részt vevő hallgatók fogyasztói kosara, valamint a regionális megélhetési indexek bemutatása – módszertani alapok és empirikus kutatás. Pécsi Tudományegyetem – Közgazdaságtudományi Kar. Szakdolgozat. Pécs. 58. old.
- Pécs Megyei Jogú Város (2012): Integrált Városfejlesztési Stratégia. Elérhető: <http://www.okovaros-okoregio.hu/index.php/hu/letolt/category/1-pecsi-zold-informaciok> (Letöltve: 2013. 04. 08.). 304. old.
- Rechnitzer János–Hardi Tamás (szerk.) (2008): A Széchenyi István Egyetem hatása a régió fejlődésére. Széchenyi István Egyetem – Gazdaság- és Társadalomtudományi Intézet. Győr. 161. old.
- Varga Attila (2004): Az egyetemi kutatások regionális gazdasági hatásai a nemzetközi szakirodalom tükrében. Közgazdasági Szemle. 2004/március szám. 259–275. old.

NAGYVÁROSI KORMÁNYZÁS ÉS GAZDASÁGFEJLESZTÉS A RHEIN-NECKAR NAGYVÁROSI RÉGIÓ PÉLDÁJÁN¹

METROPOLITAN GOVERNANCE AND ECONOMY DEVELOPMENT IN THE RHEIN-NECKAR METROPOLITAN REGION

FEKETE DÁVID PhD-hallgató

Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola

Abstract

Nowadays one of the most important topics of the EU regional policy is the strengthening of metropolitan regions. Economic, cultural and scientific effects of metropolitan regions are very important in Europe. Metropolises are excellent places for economic growth, development and new innovations and in these areas live 67% of EU's inhabitants. There are many serious problems in Europe such as unemployment, climate change, demographic problems etc., which could be answered by supporting the development of metropolitan areas. In this study we analyse the model of the Rhein-Neckar metropolitan region. After introducing the topic, in the first part of the study we are focusing on the institutional framework of the region and its connections to the most important areas of co-operation. In the second part the activity of the Rhein-Neckar region is observed in the field of economy development. The aim of the article is to present the best practice of the Rhein-Neckar metropolitan region as a developing metropolitan area of South-Germany.

1. Bevezetés

A Rhein-Neckar nagyvárosi régió létrejöttét a területrendezésért felelős miniszteri konferencia (*Ministerkonferenz für Raumordnung*) hivatalosan 2005. április 28-án ismerte el. Az elismerést ugyanakkor közel fél évszázados aktív szervezőmunka előzte meg. Noha már az első világháború után felmerült a Rajna és Neckar folyók által bezárt háromszög szoros területi együttműködése, az első hivatalos szervezet megalapítására 1951-ig kellett várni. Ekkor hozta létre Mannheim, Ludwigshafen, Heidelberg és Viernheim városa, továbbá Ludwigshafen és Heidelberg járás a Rhein-Neckar Helyi Munkaközösséget (*Kommunalen Arbeitsgemeinschaft Rhein-Neckar*). Mivel az akkori német jogi szabályozás nem tette lehetővé a tartományi határokon átnyúló intézmények létrejöttét, a munkaközösség egy kft formájában jött létre. A munkaközösség célja volt a területen folyó közlekedési, közműépítési, területi tervezési, ipari, kulturális és egyéb projektek összehangolása és előremozdítása. A munkaközösség szorgalmazta a három érintett tartomány közötti szerződés megkötését, melyre 1969-ben került sor. A Baden-Württemberg, Rheinland-Pfalz és Hessen között létrejött államszerződés lehetőséget teremtett a területi tervezés témájában való együttműködésre, s létrehozta a területi tervezésért felelős miniszterekből álló területi tervezési bizottságot (*Raumordnungskommission*), illetve egy a területrendezésért felelős egyesületet is (*Raumordnungsverband*, ROV), mely révén létrejöhetett egy határokon átnyúló összehangolt területfejlesztést lehetővé tévő szervezet. A szervezet az 1970-es évektől kezdve aktív szerepet játszott a területen végbemenő, a regionális együttműködést

szolgáltató projektek véghezvitelében, így pl. a régió elővárosi közösségi közlekedési rendszerének kidolgozásában, az S-Bahn-hálózat² fejlesztésében stb.³

Az 1980-as években világossá vált, hogy a területi tervezésen túlmenően további együttműködési területeken is lehetőség nyílik a kooperációra, melyhez a régió közös arculatának illetve az ott élők regionális identitásának erősítésére van szükség. Ebből a megfontolásból hozta létre 1989-ben a Rhein-Neckar-Háromszög Egyesületet (*Rhein-Neckar-Dreieck e.V.*) Heidelberg, Ludwigshafen, Mannheim, a pfälzi, rhein-neckari kereskedelmi és iparkamarák, továbbá a fent említett területrendezésért felelős egyesület.⁴ A területrendezésért felelős miniszteri konferencia 1995-ben 6 regionális együttműködést fogadott el nagyvárosi régióként, ám a több évtizedre visszanyúló tevékenység dacára a Rhein-Neckar régió nem volt a támogatottak között.⁵ A régió németországi és nemzetközi pozícionálása érdekében párhuzamosan több kezdeményezés is elindult. Egyfelől az érintett kereskedelmi- és iparkamarák illetve a területrendezésért felelős egyesület kezdeményezésére regionális párbeszédsorozatot („*Regionalgespräch Rhein-Neckar-Dreieck*”) indítottak, melyen a régió politikai, gazdasági, tudományos életének vezetői vettek részt rendszeresen. A párbeszédsorozat keretében került kidolgozásra a régió jövőképe „*Vision 2015*” címmel. Ezzel párhuzamosan a vezető német vegyipari vállalat, a BASF egyik vezetőjének szorgalmazására útjára indult a Rhein-Neckar háromszög jövőjére irányuló kezdeményezés (*Initiative „Zukunft Rhein-Neckar-Dreieck*”), melynek deklarált célja volt, hogy a régiót 2015-re az ország gazdasági szempontból vezető régiói közé emelje. A kezdeményezés keretében a közszféra és a magánszféra aktív partnerségi együttműködésére került sor (Public-Private-Partnership), mely napjainkban is jellemzi a régió működését. A kezdeményezést egy projektiroda támogatta, s a politikai, gazdasági és tudományos szféra képviselői a „*Vision 2015*” koncepció mentén kezdték meg munkájukat. A nyilvánosság tájékoztatására elsőként 2004-ben került sor, amikor is egy rendezvény keretében a három tartományi miniszterelnök kijelentette, hogy az 1969-es államközi szerződést az időközben kidolgozott jövőképből, továbbá szakértői véleményekben leírt célkitűzésekkel bővítik. Mindezzel párhuzamosan a régió területrendezésért felelős egyesülete 2004 novemberében hivatalosan is kérvényezte a regionális együttműködés nagyvárosi régióként való elismerését.⁶ A kérvény pozitív elbírálása 2005 áprilisában megtörtént. A tartományok 2005 júliusában aláírták az új államszerződést, megalapítva és új kompetenciákkal felruházva a Rhein-Neckar Régió Szövetséget (*Verband Region Rhein-Neckar*).⁷

A Rhein-Neckar nagyvárosi régió három német tartomány területének egy részére terjed ki, összesen 7 járást és 8 járási jogú várost foglal magában. Rheinland-Pfalz tartományból 4 járás⁸ és 6 járási jogú város,⁹ Hessen tartományból egy járás,¹⁰ míg Baden-Württemberg tartományból 2 járás¹¹ és 2 járási jogú város¹² vesz részt az együttműködésben.¹³

A nagyvárosi régió területe 5637 km², összlakossága 2,4 millió fő, melyből a külföldi állampolgárok száma 285 000 fő. A terület által megtermelt GDP 2009-ben 72,2 milliárd eurót tett ki, mely alapján az egy főre jutó bruttó nemzeti össztermék mértéke 30 609 euró volt. A régió gazdaságának jelentős részét, 66,5%-át a szolgáltató szektor teszi ki, ugyanakkor jelentős az ipari termelés is a maga 32,6%-ával. Noha a régió területének mintegy 79%-át mező- és erdőgazdasági tevékenységre használják, ez az ágazat a GDP-hez mindössze 0,9%-kal járul hozzá. A régió jelentős innovációs potenciállal bír: 22 felsőoktatási intézményében összesen közel 90 000 hallgatót képeznek, s komoly kutatói potenciállal rendelkeznek különösen az energiahatékonyság, a nanotechnológia, a biotechnológia és az orvostudomány területén. A kiterjedt kutatói hálózatot jól szemlélteti, hogy a régióban a kutatók aránya a németországi átlag kétszerese. Mindemmellett a régió jelentős kulturális vonzerővel bír: 3 világörökségi helyszíne, 3 természetvédelmi területe, fesztiváljai, színházi és sportélete a régió sokszínűségét bizonyítja.¹⁴

2. Szervezeti felépítés

A Rhein-Neckar nagyvárosi régió működtetését több szervezet összehangolt tevékenysége biztosítja. Az egyes szervezetek a nagyvárosi régió együttműködési területeinek egyes részeit fedik le, s önállóan, ugyanakkor egymással stratégiai párbeszédben működnek. A területfejlesztésért a 2005-ös államszerződés nyomán 2006. január 1-jén létrejött Rhein-Neckar Régió Szövetség (VRRN) felel. A szövetség három korábbi szervezet összevonásával, egyben azok jogutódjaként jött létre: a Rhein-Neckar területrendezésért felelős szervezet (ROV), a Rhein-Neckar-Odenwald Régió Szövetség (*Regionalverband Rhein-Neckar-Odenwald*) és a Rheinpfalzi Tervezési Közösség (*Planungsgemeinschaft Rheinpfalz*) feladatait átvéve, továbbá újabb hatásköröket is ellátva. A szövetség székhelye Mannheimben található. A régiószövetség a klasszikus közigazgatási hierarchián kívülálló szervezet.¹⁵ A VRRN legfőbb döntéshozó szerve a szövetségi gyűlés (*Verbandsversammlung*), mely 95 tagból áll. A tagok közül 23 fő meghatározott pozíciókat illet meg (így pl. a járáások vezetőit illetve a nagyobb városok főpolgármestereit), 75 főt pedig a nagyvárosi régióban résztvevő területek választott testületei választanak. A gyűlés választja meg a VRRN igazgatóját (*Verbandsdirektor*) és ügyvezető igazgatóját (*Leitender Direktor*), döntéseket hoz az egységes regionális tervezés területén, továbbá a különböző együttműködésekben való részvételről illetve a tagok befizetési kötelezettségének mértékéről és a költségvetésről. A gyűlés két szakbizottsággal rendelkezik: a regionális fejlesztésért és menedzsmentért felelős bizottság (*Ausschuss für Regionalentwicklung- und management*), továbbá a tervezési bizottság (*Planungsausschuss*) segíti munkáját. A szövetségi gyűlés évente kétszer ülésezik. A gyűlés üléseinek előkészítéséért, az igazgatás ellenőrzéséért és felügyeletéért az igazgatótanács (*Verwaltungsrat*) felel, melynek vezetője a gyűlés elnöke, továbbá a gyűlés tagjai közül választott további 27 fő.¹⁶ A szervezet mindennapi munkáját a titkárság (*Geschäftsstelle*) végzi a VRRN igazgatójának vezetésével. A titkárság 30 fővel látja el tevékenységét.¹⁷ A szervezet a nagyvárosi régió egységes területi tervezéséért felel, s tevékenységet folytat a telephelymarketing, a területmenedzsment, a turizmusfejlesztés és a demográfiai változásokra való felkészüléssel kapcsolatban is.¹⁸ A szövetség feladatai közé tartozik továbbá a gazdaságfejlesztés, a különféle kongresszusok és vásárok támogatása is.¹⁹

A nagyvárosi régió másik fontos szervezete a Rhein-Neckar Nagyvárosi Régió Jövőjéért Egyesület (*Zukunft Metropolregion Rhein-Neckar e.V.*, ZMRN). A szervezet 2006-ban jött létre a korábbi Rhein-Neckar-Háromszög Egyesület (*Rhein-Neckar-Dreieck e.V.*) és a Rhein-Neckar háromszög jövőjére irányuló kezdeményezés (*Initiative „Zukunft Rhein-Neckar-Dreieck”*) jogutódjaként, folytatva azok elsődleges tevékenységét: a régió identitásának erősítésére irányuló kezdeményezések végrehajtását.²⁰ A ZMRN székhelye Mannheim. Az egyesület legfőbb döntéshozó szerve a taggyűlés (*Mitgliedsversammlung*). A taggyűlésen, melyet évente legalább egyszer meg kell tartani, valamennyi tag szavazati joggal vesz részt. A taggyűlés választja meg az elnökség (*Vorstand*)²¹ és a kuratórium (*Kuratorium*)²² tagjait.²³ Az egyesület a nagyvárosi régió területén a tudományos, kutatásfejlesztési, képzési, egészségügyi, kulturális, művészeti és sporttevékenységgel kapcsolatos projektek végrehajtásáért felel. Emellett hatáskörébe tartozik a regionális identitás erősítése és a régió értékeinek őrzése is.²⁴ Az egyesület munkáját a Rhein-Neckar Nagyvárosi Régió Alapítvány (*Stiftung Metropolregion Rhein-Neckar*) segíti. Az 1999-ben alapított mannheimi székhelyű alapítvány anyagilag támogatja az egyesület feladatkörébe tartozó területek projektjeit.²⁵

A regionális szereplők közti kapcsolatok erősítését, a regionális hálózatok és kezdemé-

nyezések támogatását a Rhein-Neckar Nagyvárosi Régió Kft. (*Metropolregion Rhein-Neckar GmbH*) végzi. A kft. részt vesz a stratégiák kidolgozásában, emellett szerepet vállal a régió népszerűsítésében is.²⁶ A kft. jelenleg hét kiemelt területen végzi tevékenységét: a munkaerő megnyerésére és megtartására, a vállalkozások és a régió gazdasági versenyképességének erősítésére, a közigazgatás hatékonyságának növelésére és a bürokrácia csökkentésére, az energiahatékonyság növelésére és a környezetbarát energiarendszerek támogatására, a régió kulturális vonzerejének növelésére, a telephelymarketing folytatására és a nyilvánosság biztosítására fókuszál.²⁷

A nagyvárosi régió kialakulásában és működésében a gazdasági szféra aktív szerepet vállalt, így érthető, hogy a szervezeti működésben napjainkban is fontos szerepet játszik a Rhein-Neckar-i, pfalzi, darmstadt-i kereskedelmi és iparkamara, továbbá a Rhein-Neckar-Odenwald-i és a Rhein-Main-i kisipari kamarák is. A fentiek alapján régió működését tehát több szervezet együttes cselekvése jellemzi. A jövőbeni irányok kijelölését stratégiai párbeszédben közösen jelöli ki a Rhein-Neckar Nagyvárosi Régió Szövetség, a Rhein-Neckar Nagyvárosi Régió Jövőjéért Egyesület és az együttműködésben résztvevő kereskedelmi- és iparkamarák. A döntések végrehajtását mint operatív munkát a Rhein-Neckar Nagyvárosi Régió Szövetség titkársága, a kereskedelmi- és iparkamarák titkárságai, továbbá a Rhein-Neckar Nagyvárosi Régió Kft. végzi²⁸ (5. ábra).

A nagyvárosi régió szervezetrendszerének elemzése után kijelenthető, hogy a régió nem rendelkezik egységes, minden feladatra kiterjedő szervezettel, a régió együttműködési területei alapján külön-külön szervezetek végzik a régió fejlesztésével kapcsolatos tevékenységeket. A régió különösen erős kompetenciákkal rendelkezik a területrendezés vonatkozásában, mely véleményünk szerint hozzájárul ahhoz, hogy a témáért felelős Rhein-Neckar Nagyvárosi Régió Szövetség meglehetősen kiforrott és letisztult szervezeti struktúrával rendelkezik. Nehéz ugyanakkor megítélni a többi területen folyó munka szervezeti hatékonyságát, hiszen bizonyos területeken átfedések vannak a többi szervezet működése között. Látható, hogy a hosszú évtizedekre visszamenő együttműködések az optimalizáció irányába mutattak, különösen a 2005-ös államszerződés megkötése illetve a régió nagyvárosi régióvá való nyilvánítása után: több szervezet is összevonásra került a hatékonyabb működés érdekében. A feladat- és hatáskörök áttekintése után kijelenthető, hogy a Rhein-Neckar Nagyvárosi Régió Szövetség politikai döntéshozókból áll, a gazdasági szféra képviselői a Rhein-Neckar Nagyvárosi Régió Jövőjéért Egyesületben és a Rhein-Neckar Nagyvárosi Régió Kft.-ben tudnak hatást gyakorolni a régió folyamataira. Fontos hangsúlyozni tehát, hogy a gazdaságfejlesztésért elsődlegesen felelős szervezetben (Rhein-Neckar Nagyvárosi Régió Szövetség) a gazdasági szféra képviselői nem vesznek részt döntéshozói jogkörrel.

3. Gazdaságfejlesztési tevékenység

A Rhein-Neckar nagyvárosi régió kiemelt célkitűzése a régió gazdaságának támogatása, a befektetői jelenlét erősítése. A régió magát 10 tényező alapján tartja alkalmasnak a befektetők vonzására. Először, erős gazdasági helyzete, a jelenlévő nagy ipari és szolgáltató konszernnek jelenléte bizonyítékot jelent a befektetői bizalom szempontjából. Másodszor, a régió kiemelkedően jó infrastruktúrával és megközelíthetőséggel rendelkezik: megfelelően ágyazódik be az európai autópálya- és gyorsvasúti hálózatba, s noha területén nem találunk nemzetközi repülőtérrel, a Frankfurti Nemzetközi Repülőtér fél óra alatt elérhető. Harmadszor, a régió GDP-hez való hozzájárulása átlagon felüli, s igaz ez az egy főre jutó GDP-re is. Negyedszer, a nagyvárosi régió erőteljes nemzetközi potenciállal bír: terü-

letén mintegy 170 nemzetiség képviselői élnek, a külföldiek a lakosság 12%-át teszik ki. A nyitottságot jól mutatja, hogy a régió területén megtermelt javak 57%-át export útján értékesítik. Ötödször, a régió kiemelkedő kutatói hálózattal és kutatóközpontokkal rendelkezik, az akadémiai szféra nemzetközi összehasonlításban is jelentős. Hatodszor, a régió rugalmas és ügyfélbarát, kiemelten igaz ez a közigazgatásra. Hetedszer, a régió magas életszínvonalat nyújt lakói számára: kiemelkedőek a kulturális és sportlehetőségek, a közbiztonság minősége, a lakhatás színvonala. Nyolcadszor, a nagyvárosi régió hosszú évtizedekre visszanyúló regionális kapcsolatokkal rendelkezik, melynek keretében a régió vérkeringésébe a legkisebb települések is bekapcsolódnak. Kilencedszer, a telephelyválasztást elősegítendő regionális tanácsadó központok működnek, melyek segítséget nyújtanak az esetleges konferencia, továbbá kiállítás- és vásárhelyszínek kiválasztásában is. És végül tizedszer, a jól képzett munkaerő garanciát jelent a vállalkozói és innovációs tevékenység megfelelő szintű folytatására.²⁹

A régióban a gazdasági versenyképesség növelése érdekében meghatározták a kiemelt ágazatokat, melyeken a tartományi kormányok, a szövetségi kormány illetve az Európai Unió támogatásával különböző együttműködési formákat (klaszter, egyesület, hálózatok stb.) dolgoztak ki. A nagyvárosi régió gazdaságának fontos része a járműipar, területén két járműipari klaszter is működik.³⁰ A Rhein-Main-Neckar Járműipari Klasztert (*Der Automotive Cluster Rhein-Main-Neckar*) 2003-ban alapították, célja az autóipari beszállítók kapcsolatteremtése és egyfajta közvetítős szerep a járműipari szereplők között, tagjainak száma mára elérte az 550-et. A területen több nagy járműgyártó vállalat is jelen van, pl. Opel, MAN, Pirelli. A klasztert az EU transznacionális járműipari klasztereket támogató projektje (*Transnational Clustering in the Automotive Sector*) is segíti. A terület másik járműipari klasztere a haszongépjármű klaszter (*Commercial Vehicle Cluster*), mely főként kommunikációs platformként funkcionál a résztvevő cégek számára (Daimler AG, euro engineering AG, Grammer AG stb.), legyenek akár gyártó-, akár beszállító-, akár szolgáltató vállalatok. A klaszter célja, hogy a kiváló minőségű haszongépjárműveket (tehergépkocsik, mezőgazdasági haszongépjárművek, buszok stb.) előállító terület számára egy erős profilt, arculatot építsen fel.³¹

A terület másik, jelentős tradíciókkal rendelkező ágazata a vegyipar, mely közel 40000 munkavállalót foglalkoztat. A világ vezető vegyipari vállalata, a BASF AG székhelye Ludwigshafenben található, emellett több vegyipari nagyvállalat is működik a régió területén (pl. BK Giulini GmbH, Rhein Chemie Rheinau GmbH stb.), melyek tevékenységét számtalan kis- és középvállalkozás segíti beszállítóként.³² A vegyipari tevékenységhez szorosan kapcsolódik a Rhein-Neckar Nagyvárosi Régió Sejtalapú és Molekuláris Orvostudományi Klaszter (*Spitzencluster Zellbasierte & Molekulare Medizin in der Metropolregion Rhein-Neckar*), melynek létrehozását és működését a Szövetségi Képzési és Kutatási Minisztérium (*Bundeministerium für Bildung und Forschung*) mintegy 40 millió euróval támogatta. A klaszter feladata, hogy 2014-re a rákkutatásban, illetve különböző orvostudományi kutatásokban 50 gyógyszert, diagnosztikai illetve szolgáltatási innovációt fejlesszen ki a résztvevő gyógyszeripari vállalatok együttműködése keretében. A régió távlati célja ezzel, hogy egyfelől Németország és Európa egyik vezető biotechnológiai telephelye legyen, másfelől pedig az új innovációk révén 4000 új munkahelyet teremtsen 2020-ig. A klaszterben kb. 100 gazdasági, tudományos és politikai szereplő működik együtt, köztük a nagy kutatóegyetemek (Heidelberg), kutatóközpontok (Német Rákkutatósi Központ [*Deutsche Krebsforschungszentrum*]), nagyvállalatok és mintegy 60 kis- és középvállalkozás.³³

A vegyiparihoz hasonlóan külső támogatással jött létre 2008-ban az energiaügyi és

környezeti klaszter is: Baden-Württemberg tartomány anyagi segítségével valósul meg kb. 250 partner együttműködésével. A klaszter célja, hogy javítsa a régió energiahatékonyságát, segítse az energiahatékonyságot célzó innovatív szolgáltatások megismertetését, s hozzájáruljon a kis- és közepes vállalkozások és a nagyvállalatok közötti technológia- és tudástranszferhez.³⁴ Mindezek mellett széleskörű együttműködés valósul meg az alábbi területeken: geodéziai és térinformatikai adatbázisok létesítése,³⁵ információs és technológiai szektor versenyképességének növelése,³⁶ illetve a logisztikai klaszteren keresztül a szállítmányozási és logisztikai innovációk létrehozása.³⁷ Különösen újszerű kezdeményezés az ún. „mannheimi modell”, mely a kultúra és az egyes kreatív iparágak támogatási rendszereként működik. Itt került megalapításra Németország első olyan felsőoktatási intézménye, mely alap- és mesterképzésben képez hallgatókat popzenei területen. Szintén hangsúlyt fektetnek a filmipar működésére is: külön egyesület foglalkozik a régió filmes szempontból való megjelenítése mellett, továbbá közvetít a produkciós cégek és a különböző hivatalok között pl. a forgatási engedélyek megszerzését illetően.³⁸

A nagyvárosi régió szervezetei (különösen a Rhein-Neckar Nagyvárosi Régió Kft. és a régióban működő kereskedelmi és iparkamarák) aktívan részt vesznek a régió gazdaságfejlesztési tevékenységében: információt nyújtanak a letelepedni kívánó vállalatoknak, közvetítenek a lehetséges partnerek között, továbbá igyekeznek fenntartani és dinamikusán működtetni a meglévő klasztereket. Emellett a régió közbeszerzéseinek egy helyen történő nyilvános elérhetősége, a kisiparosok számára a régió egész területére érvényes parkolási bérlet kiadása, vagy a munka és a család összehangolását segítő intézkedések mind-mind olyan újszerű kezdeményezésnek minősülnek, melyek segítik a régió gazdasági teljesítményének növekedését.³⁹ A régió pozicionálásának illetve eredményei megjelenítésének szempontjából kiemelt szerepet játszanak a már létező vagy kidolgozás alatt lévő adatbázisok. Ide sorolható pl. az ún. WIAS-rendszer (*Wirtschaft-, Arbeitsmarkt- und Sozialmonitoring System*), mely egy gazdasági, munkaerő-piaci és társadalmi adatokat tartalmazó, mindenki által az interneten keresztül elérhető rendszer. A WIAS 2007 óta minden fontos adatot rögzít, amely révén egy fontos statisztikai bázist jelenthet a letelepedni kívánó cégeknek, hiszen itt lehetőségük nyílik a népesség, a gazdasági teljesítőképesség illetve más témakörökben való tájékozódásra.⁴⁰

4. Összegzés

Összegzésként elmondható, hogy a Rhein-Neckar nagyvárosi régió a regionális együttműködésben érintettek széleskörű bevonására törekszik. Ez a szervezeti struktúrában a fent ismertetett módon képeződik le: az egyes területekért külön szervezetek felelnek, akik egymással stratégiai párbeszédben vannak, s a végrehajtást a közös elvek mentén teszik meg. Nehézséget jelenthet ugyanakkor az egységes vezetés hiánya: noha a stratégiai párbeszéd alkalmas a közös elvek meghatározására, véleményünk szerint a végrehajtás egységességét jobban szolgálhatná egy közös irányítási rendszer. Különös jelentőséggel bír ugyanakkor a három tartomány területét érintő regionális együttműködésben a területi tervezés egységességére vonatkozó törekvés és az, hogy erre vonatkozóan a tartományok kompetenciákkal ruházták fel a Rhein-Neckar Régió Szövetséget.

A nagyvárosi régió több kiemelt területen is a gazdaság fejlesztésére fókuszál. A régióban különösen erős a klaszterszemlélet, s ahogy a fenti példák mutatják, az egyes iparágakban a gazdasági, tudományos és közéleti szereplők együttműködése új innovációk előállítására képes. A régiót több tradicionális iparág jelenléte jellemzi, ugyanakkor bőven

találunk példát a legújszerűbb kezdeményezésekre is. Látható, hogy az európai uniós, a németországi és a tartományi kormányzati szervek támogatása elengedhetetlen a fent részletezett előremutató projektek megvalósításához. Az információ hozzáférhetősége, különös tekintettel az új adatbázisokra lehetőséget teremt a kívülállók számára, hogy különböző erőfeszítés nélkül megismerhessék a régióban zajló gazdasági, társadalmi és szociális folyamatokat, mely információk birtokában dönthetnek a letelepedés mellett.

Jegyzetek

1. A tanulmány megírását és megjelenését a TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0010 azonosító számú, „A Győri Járműipari Körzet, mint a térségi fejlesztés új iránya és eszköze” című projekt támogatta.
2. Schnell-Bahn, gyorsvasút.
3. Schmitz, Gottfried (2005): Metropolregion Rhein-Neckar- Modellregion für einen kooperativen Föderalismus. Raumordnung und Raumforschung, Nr. 5., 360–361. o.
4. Metropolregion Rhein-Neckar: Zukunft Metropolregion Rhein-neckar e.V., <http://www.m-r-n.com/start/regionalplanung-entwicklung/institutionen/zukunft-metropolregion-rhein-neckar-ev.html>
5. Metropolregion Rhein-Neckar: Gut zu wissen. http://www.m-r-n.com/fileadmin/user_upload/Image/05_Meta/MRN_Profil/GUT_ZU_WISSEN_Europ%C3%A4ische_Metropolregion_VRRN.pdf
6. Gottfried (2005) i.m. 362–363. o.
7. Metropolregion Rhein-Neckar: Gut zu wissen. http://www.m-r-n.com/fileadmin/user_upload/Image/05_Meta/MRN_Profil/GUT_ZU_WISSEN_Europ%C3%A4ische_Metropolregion_VRRN.pdf
8. Bad Dürkheim, Germersheim, Südliche Weinstraße, Rhein-Pfalz-Kreis
9. Frankenthal, Landau in der Pfalz, Ludwigshafen am Rhein, Neustadt an der Weinstraße, Speyer, Worms
10. Kreis Bergstraße
11. Rhein-Neckar-Kreis, Neckar-Odenwald-Kreis
12. Heidelberg, Mannheim
13. Metropolregion Rhein-Neckar: Karte MRN, <http://www.m-r-n.com/start/regionalplanung-entwicklung/institutionen/verband-region-rhein-neckar.html>
14. Metropolregion Rhein-Neckar: Kurzprofil, www.m-r-n.com
15. Metropolregion Rhein-Neckar: Verband Region Rhein-Neckar. <http://www.m-r-n.com/start/regionalplanung-entwicklung/institutionen/verband-region-rhein-neckar.html>
16. Metropolregion Rhein-Neckar: Verband Region Rhein-Neckar, Organe. <http://www.m-r-n.com/start/regionalplanung-entwicklung/institutionen/verband-region-rhein-neckar/organe.html>
17. Metropolregion Rhein-Neckar: Verband Region Rhein-Neckar, Geschäftsstelle. <http://www.m-r-n.com/start/regionalplanung-entwicklung/institutionen/verband-region-rhein-neckar/geschaeftsstelle.html>
18. Metropolregion Rhein-Neckar: Verband Region Rhein-Neckar, Aufgaben. <http://www.m-r-n.com/start/regionalplanung-entwicklung/institutionen/verband-region-rhein-neckar/aufgaben.html>
19. Europäische Metropolregion Rhein-Neckar: Organigramm der Gemeinschaftlichen Regionalentwicklung. <http://www.m-r-n.com/start/regionalplanung-entwicklung/institutionen/metropolregion-rhein-neckar-gmbh/organigramm.html>
20. Metropolregion Rhein-Neckar: Zukunft Metropolregion Rhein-Neckar e.V. <http://www.m-r-n.com/start/regionalplanung-entwicklung/institutionen/zukunft-metropolregion-rhein-neckar-ev.html>
21. Az elnökség 16 főből áll.

22. Az egyesület kuratóriuma 43 főből áll, akik a résztvevő politikai, gazdasági, tudományos és kulturális szervezetek képviselői.
23. ZMRN e.V: Selbstverständnis und Satzung. http://www.m-r-n.com/fileadmin/user_upload/Image/04_Planung_Entwicklung/04_ZMRN/Grundlagen/ZMRN_eV_Satzung_Selbstverstaendnis_25012010.pdf
24. Metropolregion Rhein-Neckar: Zukunft Metropolregion Rhein-Neckar e.V., Grundlagen und Aufgaben. <http://www.m-r-n.com/start/regionalplanung-entwicklung/institutionen/zukunft-metropolregion-rhein-neckar-ev/grundlagen-aufgaben.html>
25. Metropolregion Rhein-Neckar: Stiftung Metropolregion Rhein-Neckar. <http://www.m-r-n.com/start/regionalplanung-entwicklung/institutionen/stiftung-metropolregion-rhein-neckar.html>
26. Metropolregion Rhein-Neckar: Metropolregion Rhein-Neckar GmbH. <http://www.m-r-n.com/start/regionalplanung-entwicklung/institutionen/metropolregion-rhein-neckar-gmbh.html>
27. Metropolregion Rhein-Neckar: Metropolregion Rhein-Neckar GmbH. Arbeitsbereiche. <http://www.m-r-n.com/start/regionalplanung-entwicklung/institutionen/metropolregion-rhein-neckar-gmbh/arbeitsbereiche.html>
28. Europäische Metropolregion Rhein-Neckar: Organigramm der Gemeinschaftlichen Regionalentwicklung. <http://www.m-r-n.com/start/regionalplanung-entwicklung/institutionen/metropolregion-rhein-neckar-gmbh/organigramm.html>
29. Europäische Metropolregion Rhein-Neckar: 10 Gründe zu investieren. <http://www.m-r-n.com/start/investieren-wirtschaften/10-gruende-in-der-mrn-zu-investieren.html>
30. Fontos hangsúlyozni, hogy ezek területi kiterjedése nem egyezik meg a nagyvárosi régió tevékenységével, ugyanakkor szoros kapcsolat áll fenn a nagyvárosi régió és a klaszterek szervezetei között.
31. Metropolregion Rhein-Neckar: Automotive. <http://www.m-r-n.com/start/investieren-wirtschaften/branchenschwerpunkte/automotive.html>
32. Metropolregion Rhein-Neckar: Chemie. <http://www.m-r-n.com/start/investieren-wirtschaften/branchenschwerpunkte/chemie.html>
33. Metropolregion Rhein-Neckar: Life Sciences. <http://www.m-r-n.com/start/investieren-wirtschaften/branchenschwerpunkte/life-sciences.html>
34. Metropolregion Rhein-Neckar: Energieeffizienz. <http://www.m-r-n.com/start/investieren-wirtschaften/branchenschwerpunkte/energieeffizienz.html>
35. Metropolregion Rhein-Neckar: Geoinformation. <http://www.m-r-n.com/start/investieren-wirtschaften/branchenschwerpunkte/geoinformation.html>
36. Metropolregion Rhein-Neckar: Informationstechnologie. <http://www.m-r-n.com/start/investieren-wirtschaften/branchenschwerpunkte/informationstechnologie.html>
37. Metropolregion Rhein-Neckar: Transport & Logistik. <http://www.m-r-n.com/start/investieren-wirtschaften/branchenschwerpunkte/transport-logistik.html>
38. Metropolregion Rhein-Neckar: Kreativwirtschaft. <http://www.m-r-n.com/start/investieren-wirtschaften/branchenschwerpunkte/kreativwirtschaft.html>
39. Metropolregion Rhein-Neckar: Wirtschaftsförderung und Service. <http://www.m-r-n.com/start/investieren-wirtschaften/wirtschaftsfoerderung-service.html>
40. Metropolregion Rhein-Neckar: WIAS. <http://www.m-r-n.com/start/regionalplanung-entwicklung/gemeinschaftliche-regionalentwicklung/arbeitsmarkt/wias.html>

Felhasznált irodalom

- Schmitz Gottfried (2005): Metropolregion Rhein-Neckar- Modellregion für einen kooperativen Föderalismus. Raumordnung und Raumforschung, 2005/5. szám, 360–366. old.
- ZMRN e.V: Selbstverständnis und Satzung. http://www.m-r-n.com/fileadmin/user_upload/Image/04_Planung_Entwicklung/04_ZMRN/Grundlagen/ZMRN_eV_Satzung_Selbstverstaendnis_25012010.pdf Letöltve: 2013. április 2.

UNIÓS VÁROSSTRATÉGIÁK TERVEZÉSE, TÖBBVÁLTOZÓS STATISZTIKAI MÓDSZEREK ALKALMAZÁSA A KUTATÁS-FEJLESZTÉS TERÜLETÉN LEHÍVOTT TÁMOGATÁSOK ELEMZÉSE SORÁN

PLANNING CITY STRATEGIES IN THE EU, APPLICATION OF MULTIVARIATE ANALYSES IN EVALUATION OF RESEARCH AND DEVELOPMENT FUNDING ABSORPTION

TATÁRNÉ VARGA IVETT PhD-hallgató

Szent István Egyetem, Gazdálkodás és Szervezéstudományok Doktori Iskola
Európai uniós és nemzetközi ügyek referense, önkormányzati tanácsadó,
Budapest Főváros Önkormányzata

Abstract

Besides the main focuses of the new, 2014–2020 budgetary period of the European Union, research, development and innovation are among outstanding issues. The financial support of this area is gradually increasing. This study examines the absorption of EU-funding in the field of Research and Development (R&D). During analysis of EU strategies, and within it city strategies, data analysis of international, EU, national and regional data is outstandingly important. This study concentrates on the interdependence between R&D funding absorption and development-status and preparedness of each county by multivariate data analysis. The study introduces the short history of R&D sector, the main EU documents which regulate this area and the system of framework programmes, which includes the studied 6th Framework Programme, too. The analysis does not exclusively concentrates on EU member states as R&D funding is received by other countries, too. At the same time, the study gives possible solutions and suggestions for increase of R&D funding absorption at the public sector, with a special regard to Budapest.

Keywords: strategic planning, R&D funding, multivariate statistical data analysis

1. Bevezetés

Az uniós városstratégiák tervezése során két meghatározó területet érdemes megkülönböztetni, melyek tartalmi, gazdasági és várospolitikai szempontból is jól elkülöníthetők egymástól. Egy főváros uniós stratégiája olyan ágazatszakmai anyag, melynek célja, egyrészt az uniós forrásfelhasználás hatékonyságának növelése, másrészt a főváros európai szerepének a megerősítése. A tervezés elsődleges célja kell, hogy legyen egy olyan stratégiai menedzsment dokumentum megalkotása, melynek megvalósítása a gyakorlatban is mérhető, számszerűsíthető eredményekkel igazolható. Ennek elérése érdekében a stratégiaalkotás során elemezni szükséges mind a belső, mind a külső környezetet, figyelembe véve a 2014–2020-as uniós költségvetési időszak prioritásait, és azokat a kiemelt támogatási területeket, melyek az egyes nagyvárosok, így Budapest szempontjából is nagy jelentőséggel bírhatnak, illetve új, eddig kevésbé kihasznált támogatási, együttműködési lehetőségek felé nyitják meg az utat. A következő, 7 éves uniós költségvetési periódus prioritás-területeiből és a

hozzájuk kapcsolódó keretszámokból már látható, hogy a fejlett régiók támogatása tekintében három jól körülhatárolható terület meghatározó szerepet fog betölteni, ezek a következők: Kutatás-Fejlesztés-Innováció (K + F + I), a kis-, és középvállalkozások (KKV szektor) és a fenntartható fejlődés (környezet és energia programok) támogatása. Jelen tanulmány egy, a közszféra által eddig alacsony prioritású terület, a kutatás-fejlesztés területén lehívott támogatások összefüggéseit vizsgálja, többváltozós módszerek segítségével.

Röviden, felsorolás szintjén kerül bemutatásra a K + F-szektor rövid fejlődéstörténete és azok a főbb uniós dokumentumok, melyek ezt a szakterületet szabályozzák, illetve a keretprogramok rendszere, melybe a vizsgálat tárgyát képező 6-os Keretprogram is illeszkedik. Tekintettel arra, hogy az egyes keretprogramok által finanszírozott K + F-támogatásból nem csak az uniós tagállamok részesülnek, az elemzés tárgya túlmutat az uniós országok körén.

2. Irodalmi áttekintés:

Alapító szerződések–a kutatás-fejlesztés közösségi háttere Európában

Az Európai Unió alapszerződéseit itt csak felsorolás szintjén jelennek meg annak szemléltetésére, hogy a K + F-tevékenység egészen 1951-ig, az első közösségi szerződés aláírásáig vezethető vissza, melynek később, az összefüggések értékelésénél lesz még szerepe. A fő közösségi szerződések:

Az Európai Szén- és Acélközösséget (ESZAK)¹ létrehozó szerződést 1951-ben Párizsban írták alá, alapító tagjai: Franciaország, Németország, Olaszország és a Benelux államok. A szerződés az európai integráció első jelentős szerződésének tekinthető, mely 2002-ben járt le. A kutatás-fejlesztés (K + F) területén azért érdemes említést tenni erről a dokumentumról, mert az külön rendelkezik az érintett tagországok kutatás-fejlesztési programjairól az érintett gazdasági szektorban. Az Európai Atomenergia-közösséget (EURATOM)² 1957. március 27-én alapították, a Római Szerződés aláírásával azonos napon. A szerződés külön fejezetben, bár első sorban a nukleáris kutatások tekintetében tesz említést a kutatási tevékenységről.

Az Európai Gazdasági Közösséget³ 1957-ben létrehozó szerződés nem önálló fejezetben, hanem az egyes szakterületek tekintetében, említésszerűen rendelkezik a kutatási tevékenységről. A negyedik alapszerződésnek tartott Szerződés az Európai Unióról⁴ dokumentum nem kezeli külön fejezetben a K + F-tevékenységet, ehelyett egy pontban említi azt, a Közösség általános tevékenységei kapcsán, amivel a kutatási tevékenységen belül a műszaki fejlesztésre helyezi a hangsúlyt az innováció kérdését nem említve. Az 1986-os Egységes Európai Okmány már önálló fejezetben, VI. Kutatás és technológiai fejlesztés cím alatt foglalkozik a K + F-tevékenységekkel. A fentiek mellett a tagállamok összehangolják a nemzeti szinten végrehajtott programokat, valamint a Közösség többéves keretprogramot határoz meg a tudományos és műszaki célok prioritásai és azok finanszírozása tekintetében.

Az Európai Unióról szóló Szerződés és az Európai Unió Működéséről szóló Szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata, valamint az Európai Unió Alapjogi chartája című dokumentum, melyet 2010-ben jelentettek meg, már egységes szerkezetben, külön fejezetben fogalmazza meg a K + F-tevékenységeket. Lényegében az így kialakult szabályozási rendszernek az eredménye a Keretprogramok rendszere.

A többéves pénzügyi keretprogramok kezdetben 5 éves, majd a 7-es Keretprogramtól kezdődően már hétéves időszakokra szólnak. A következő *1. táblázat* a keretprogramok összefoglalását tartalmazza.

1. táblázat. A Keretprogramok összefoglalása
Table 1. Summary of Framework Programmes

Keretprogram neve	Programozási időszak	Rendelkezésre álló keretösszeg (milliárd €)	Keretösszeg éves átlaga*	Fő prioritás a források megoszlása alapján ***
Első Keretprogram	1984–1988	3,75	0,75	Energia
Második Keretprogram	1987–1991	5,396	1,0792	Információs és kommunikációs technológiák (IKT)
Harmadik Keretprogram	1990–1994	6,6	1,32	IKT
Negyedik Keretprogram	1994–1998	13,215	2,643	IKT
Ötödik Keretprogram	1998–2002	15,96	3,192	IKT
Hatodik Keretprogram	2002–2006	17,883	3,5766	IKT
Hetedik Keretprogram	2007–2013	50,521**	7,217	még nincs adat
Nyolcadik Keretprogram	2014–2020	80 (tervezett)	11,428	még nincs adat

Forrás: saját szerkesztés, az Európai Bizottság FP adatai és a hivatkozott prezentáció alapján⁵

3. A kutatási téma lehatárolása, elemzési módszertan és a bevont adatok köre

Az Európai Bizottság, az Eurostat és az egyes országok is folyamatosan értékelik a keretprogramok által nyújtott támogatásokat. Számos adat áll rendelkezésre a támogatási összegek ágazatok közötti megoszlásáról, az egyes országok közötti együttműködésekről, a lehívott támogatásokról. A rendszeres jelentések között érdemes említést tenni Svájc beszámolóiról, így különösen a 6-os keretprogram kapcsán megjelent értékeléséről, mely a teljes európai térség viszonylatában mutatja be a keretprogramok felhasználását.⁶ Az elemzés során a hivatkozott értékelés további adatokkal került kiegészítésre annak érdekében, hogy az összefüggések az EU 27, az EU 15 tagországok, valamint az egyes országok GDP adatainak figyelembevételével is vizsgálhatók legyenek.

Az adatok vizsgálata faktorelemzéssel történik, mert a fő cél azoknak a faktoroknak, látens struktúráknak a megismerése, melyek döntően meghatározzák a K + F-tevékenységek hátterét. A vizsgálat során fontos megemlíteni, hogy az egyes megfigyelések száma a támogatott országok számával lehet csak azonos, a vizsgálat kifejezetten az uniós források FP6-os felhasználására terjed ki.

3.1. Általános, leíró adatok

A vizsgálat működésének információelméleti alapja, a Pareto törvény, mint ahogyan azt Jánosa András: Adatelemzés SPSS használatával című könyvében is megfogalmazza: „egy teljes információrendszer információtartalmának négyötödét, az információhordozók egyötöde hordozza”. Az elemzés során tehát azt a néhány, esetleg egy-két fő faktor azonosítása a fontos, melyek az információk legalább 80%-át hordozzák. Az adatfelvétel során 34 ország került bele az elemzésbe, melyben az EU-n kívüli országok is szerepelnek, tekintettel arra, hogy ezek az országok is részesültek a keretprogram támogatásában. Az elemzés az egyes országok által lehívott K + F támogatási összegek, a projekt koordinátorok száma, a projektben résztvevők száma, az ezekhez kapcsolódó támogatási átlagok és az országok GDP adatainak összefüggéseinek vizsgálatára terjedt ki. Az elemzés során egy EU 27 és egy EU 15 elnevezésű változó is létre lett hozva, mely segítségével átlátha-

több és teljesebb képet kaphatunk a támogatások eloszlásáról. Az alábbi 2. táblázat a 34 ország általános, leíró statisztikai jellemzőit mutatja.

2. táblázat. K + F-támogatások leíró statisztikai jellemzői

Table 2. Descriptive statistics of R&D funding

		Lekötött támogatás millió CHF	Részvételek száma	Koordinátorok száma	2008-as GDP millió euró	GDP/fő/év euró	EU 27 tagállam	EU 15 tagállam
N	Érvényes	35	35	35	27	27	34	34
	Hiányzó	1	1	1	9	9	2	2
	Átlag	734,326	2069,20	283,00	460 821,6667	25 025,5556	1,21	1,56
	Medián	283,400	1066,00	116,00	194 502,0000	24 900,0000	1,00	2,00
	Módusz	1,7 ^a	6 ^a	9 ^a	7 824,00 ^a	28 800,00	1	2
	Minimum	1,7	6	0	7 824,00	11 000,00	1	1
	Maximum	4 600,0	10227	1737	2 309 810,00	70 400,00	2	2

Forrás: saját szerkesztés, az SPSS programmal végzett elemzés alapján

A fenti adatokból megállapítható, hogy a lekötött támogatások számtani átlaga (mean) 734,326 CHF, melyet a kiugró értékek jelentősen befolyásolnak, ezt a medián értéke is igazolja, mely esetén a 283,400 CHF lehívott támogatási összegnél az értékek fele nagyobb, fele pedig kisebb. Fontos, hogy a minimális és maximális értékek között igen jelentős eltérés mutatható ki, ugyanakkor ennél az elemzésnél nem érdemes a szélső értékek kizárása az elemzésből, hiszen azok meghatározó információt hordoznak a támogatások megoszlása és az egyes országok eredményessége szempontjából. Ugyanez a tendencia és jelentős eltérés figyelhető meg a részvételek és koordinátorok száma szempontjából is.

3.2. Az adatok alkalmazhatóságának vizsgálata, korrelációs mátrix és kommunalitás vizsgálat

Az adatok megfelelőségének, illetve a statisztikai módszer alkalmazhatóságának vizsgálatára először korrelációs mátrix segítségével történt az adatok vizsgálata annak érdekében, hogy a továbbiakban standardizált adatokkal történhessen az elemzés, melyből megállapítható, hogy valamennyi megfigyelési adat belesimul a megfigyelési változók látens struktúrájába. A kapott eredmény ellenőrzésére, a megfigyelési változókra kommunalitás vizsgálat is történt.

H0 hipotézis: a létrehozott faktorok esetén valamennyi változó megfelelően leképezett, kommunalitásuk eléri a 0,25-ös értéket;

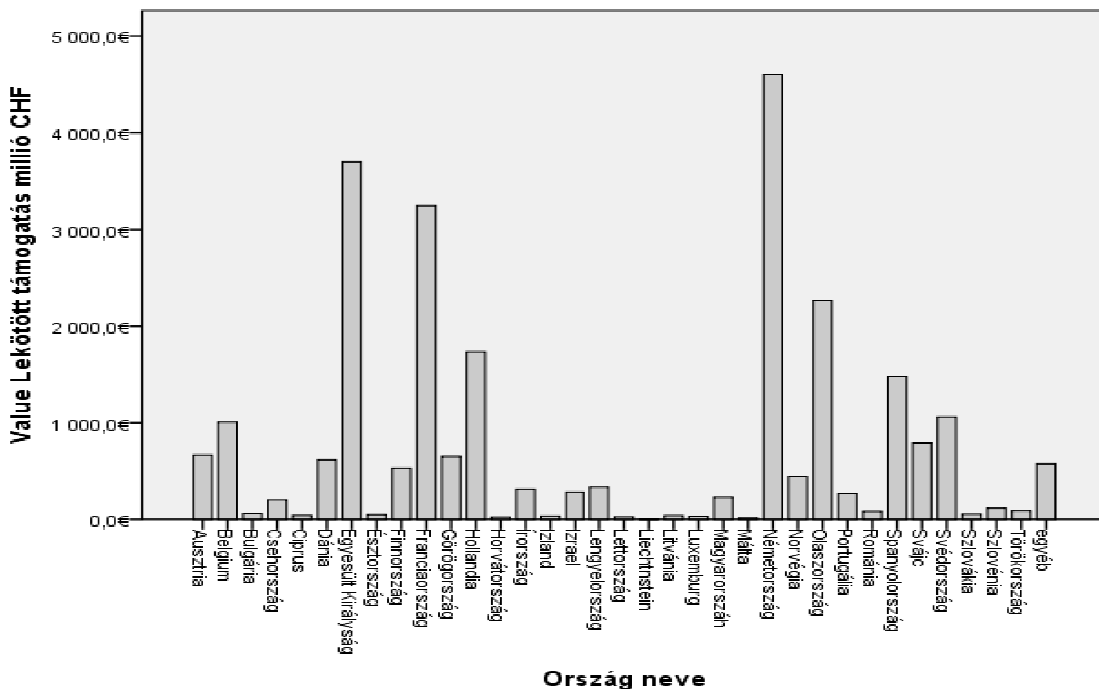
H1 hipotézis: a létrehozott faktorok esetén nem minden változó megfelelően leképezett, van(nak) olyan változó(k), melyek szóródását a feltételezett két faktor csak kis mértékben magyarázza.

A kommunalitások értékei arra utalnak, hogy az adott változó értéke milyen pontossággal közelíthető a faktormodellel, vagyis hogy az adott változó szórásnégyzetének mekkora részét magyarázzák a faktorok. Itt jellemzően 0,9 feletti értékeket kapunk (kivéve a GDP/fő/év) értéket, így elmondható, hogy a modellben tartott változók közül egy kivételével nincs olyan, amelynek a faktorok által reprezentált jelenségben ne lenne érdemi szerepe. A megfigyelési változók közül az egy főre jutó éves GDP adatok mutatnak a hüvelykujj-szabály alapján alacsony, 0,25%-nél kisebb értéket, így ez a változó nem tekinthető elfogadható módon leképezettnek, ezért a továbbiakban e nélkül folytatódik a vizsgálat. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a H0 hipotézist el kell vetni, hiszen az éves GDP adatok szóródásának a létrehozott faktorok

csak igen kis százalékát magyarázzák. Ez az eredmény meglepő, hiszen azt gondolhatnánk, hogy a magas GDP-vel rendelkező országok a K + F-támogatások lehívása terén is kiemelkedő eredményekkel rendelkeznek, azonban ez a feltevés statisztikai módszerekkel nem volt igazolható. A támogatások közötti különbségek jól szemléltethetők egy diagramban, ezért az egyes országok K + F-támogatásainak bemutatására az alábbi, *1. ábra* szemlélteti.

1. ábra. Az elemzett országok által lekötött K+F támogatások (CHF)

Figure 1. R&D funding absorption of analysed countries

Forrás: saját szerkesztés, az SPSS programmal végzett elemzés alapján

3.3. A Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) mutató és a Bartlett teszt

A továbbiakban tehát eggyel kevesebb megfigyelési változóval futtattam a fenti elemzést, egyúttal a Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) mutatót és a Bartlett tesztet is elvégezve a következő ábrán látható eredményt kapjuk.

3. táblázat. A KMO és a Bartlett teszt eredménye

Table 3. results of KMO and Bartlett tests

Kaiser-Meyer-Olkin mutató: mintavétel megfeleltetése		,864
Bartlett-teszt	Chi-Négyzet	825,366
	Szignifikancia.	,000

Forrás: saját szerkesztés, az SPSS programmal végzett elemzés alapján

A KMO értéke 0 és 1 között lehet, mivel itt a KMO érték 0,864, a modell a megfelelő próba alapján érdemleges faktorizációs lehetőségre utal. A KMO mutató kiszámításával a Bartlett tesztet is elvégzi a program, amely valójában egy Chi-négyzet próba. Ennek megfelelően (5%-os választott szignifikancia szint mellett), a szignifikancia értékének 0,05-nél kisebbnek kell lennie, itt ez a feltétel is teljesül.

3.4. A faktorok számának meghatározása

A faktorelemzésbe az eredeti 8 változó közül a már bemutatott okok miatt 7 képezte a további elemzés tárgyát. Ebből a 7 változós térből került meghatározásra az a faktor, mely a teljes szórásnégyzetből önmagában 86%-ot magyaráz, amit az alábbi, 4. táblázat is igazol:

4. táblázat. Teljes variancia, vizsgálati módszer: fő komponens elemzés

Table 4. Total variance, method of analysis: principal component

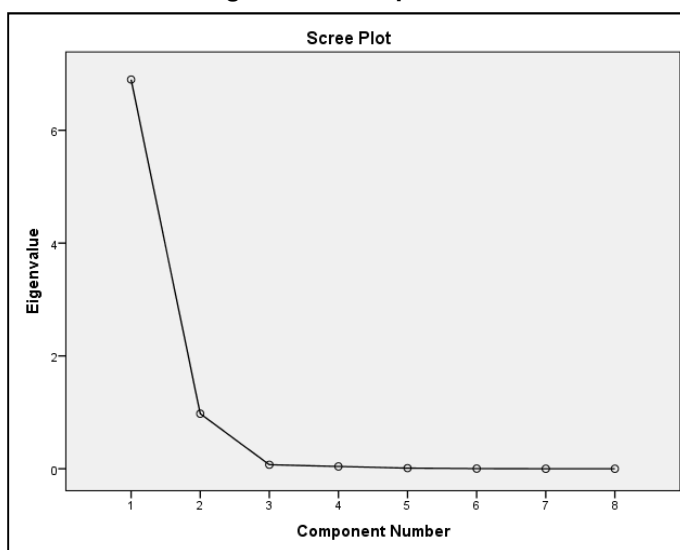
Komponens	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings		
	Összes	Variancia %-a	Kumulatív %	Összes	Variancia %-a	kumulatív %
1	6,899	86,236	86,236	6,899	86,236	86,236
2	,976	12,200	98,436			
3	,071	,892	99,327			
4	,040	,503	99,831			
5	,011	,140	99,971			
6	,002	,029	100,000			
7	2,484E-005	,000	100,000			
8	1,292E-005	,000	100,000			

Forrás: saját szerkesztés, az SPSS programmal végzett elemzés alapján

Az egy, meghatározó faktor jelenlétét a 2. ábrán látható Scree-teszt is igazolta. Itt is jól látható, hogy 1 faktor kerül kiválasztásra. A faktor(ok) kiválasztása annak alapján történt, hogy a beállításoknál a sajátérték meghatározásánál az 1-nél nagyobb kritérium került beállításra.

2. ábra. Scree-teszt

Figure 2. Scree-plot

Forrás: saját szerkesztés, az SPSS programmal végzett elemzés alapján

Érdeemesnek tartottam az elemzés kiterjesztését 2 faktorra, így az elemzésnek a korábbiaktól eltérően a sajátérték meghatározása helyett megadott, 2-es faktorszámmal is lefutattam az elemzést, így lehetőség nyílt a faktorok rotálására is. Az így kapott eredmény is a korábbiakat erősíti meg, a GDP/fő/év megfigyelési változó önállóan jelenik meg.

5. táblázat. Rotált faktorsúly-mátrix, varimax rotációs módszer

Table 5. Rotated component matrix, varimax method

	Komponens	
	1	2
Részvételek száma %-ban	,995	
Részvételek száma	,993	
Lekötött támogatás millió CHF	,989	
Lekötött támogatás %-ban	,989	
Koordinátorok száma %-ban	,983	
Koordinátorok száma	,983	
2008-as GDP millió euró	,981	
GDP/fő/év euró		,997

A fenti ábra alapján látható, hogy az 1. faktort alkotó változók, tehát a K + F-tevékenység során az egyes országok által az FP6-os keretprogram által finanszírozott kutatásokban a részvételek száma, a lekötött támogatások és a koordinátorok száma, mint a K + F-tevékenység mögöttes erőforrásai értelmezhetők, ezért ez a faktor az „Erőforrás” faktor elnevezést kapta.

4. Következtetések, javaslatok

A fentiekből stratégiai tervezés során alkalmazható, a gyakorlatba is átültethető következtetés, hogy a K + F-tevékenység növelésének alapja nem GDP függő, bár az megjegyzendő, hogy az EU 15 tagállamok eredményessége e területen jobb, mint a többi tagállamé. Érdemes tehát figyelembe venni azokat az erőforrás faktort alkotó változókat, melyek segítségével a lehívható támogatások mértéke potenciálisan növelhető.

Az elkészült elemzés jó példája annak, hogy az önkormányzati tervezésnek és a tudományos életnek van közös asztala, azok nem csak önállóan, egymástól függetlenül létezhetnek, hiszen a statisztikai módszerek használatával és az egyes támogatási területeken azonosítható faktorok meghatározásával pontos stratégiai célok azonosíthatók, melyek a tervezés során beépíthetők a menedzsment dokumentumokba.

A tudományosan megalapozott területekre irányuló, jól előkészített pályázatok számának növelésével, a területen dolgozó koordinátorok számának emelésével akár jelentős mértékben is növelhető a forrásabszorpció és így a kutatás-fejlesztés területén kamatoztatható uniós források mennyisége. Tekintettel arra, hogy a K + F + I terület és a támogatások mértéke, illetve a terület jelentősége folyamatosan növekszik, a forrásabszorpció növelésének lehetőségét önkormányzati szinten is szükséges figyelembe venni a stratégiai tervezés során. Biztosítani és szélesíteni kell az egyetemekkel, kutatóintézetekkel és az önkormányzat saját tulajdonában lévő cégeivel történő együttműködési lehetőségeket, a nemzetközi és hazai kooperációkban, kutatás-fejlesztési projektekből való részvételt annak érdekében, hogy a fenntartható fejlődés e területen is folyamatos és biztosított legyen.

Jegyzetek

1. Switzerland's Participation in the 6th European Research Framework Programme, 2008, State Secretariat for Education and Research SER, ISSN: 1662–2634.
2. „Szerződés az Európai Atomenergia-közösség létrehozásáról” című dokumentum felhasználásával.

3. Az Európai Gazdasági Közösséget létrehozó szerződés felhasználásával.
4. Szerződés az Európai Unióról című EU-s alapidokumentum felhasználásával.
5. * A keret felhasználása nem éves bontásban történik, azonban annak alapján látható a rendelkezésre bocsátott keretösszeg folyamatos növekedése (megjegyzés: a 6. Keretprogramig az egyes időszakok átfedték egymást)
 **Az 50,521 milliárd Eurós keretösszeg nem tartalmazza az EURATOM rendelkezésére álló, öt évre szóló 2,7 milliárd Eurós keretösszegét.
6. http://europa.eu/legislation_summaries/institutional_affairs/treaties/treaties_ecsc_en.htm

Felhasznált irodalom

Az Európai Gazdasági Közösséget létrehozó szerződés

Az Európai Unióról szóló Szerződés és az Európai Unió Működéséről szóló Szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata, valamint az Európai Unió Alapjogi chartája

http://europa.eu/legislation_summaries/institutional_affairs/treaties/treaties_ecsc_en.htm alapján (letöltés ideje 2012. május 05.)

Jánosa András (2011): Adatelemzés SPSS használatával. ComputerBooks Kiadó. Budapest. 195. old.

Sajtos László–Mitev Ariel (2011): SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv. Alinea Kiadó. Budapest. 204–211., 269–272. old.

Switzerland's Participation in the 6th European Research Framework Programme, 2008, State Secretariat for Education and Research SER, ISSN: 1662 - 2634

Switzerland's Participation in the 6th European Research Framework Programme, 2008, State Secretariat for Education and Research SER, ISSN: 1662 – 2634 tanulmány 21. táblázatának magyar nyelvű változata

Szerződés az Európai Unióról című EU-s alapidokumentum felhasználásával.

„Szerződés az Európai Atomenergia-közösség létrehozásáról” című dokumentum felhasználásával
 Szűcs István (2002): Alkalmazott statisztika. Agroinform Kiadó. Budapest.

CENTRUM-PERIFÉRIA RELÁCIÓK VILÁGMÉRETŰ ÉRTELMEZÉSE A MŰKÖDŐTŐKE-BEFEKTETÉSEKBEN

THE INTERPRETATION OF CENTER-PERIPHERY MODEL IN THE GLOBAL FOREIGN DIRECT INVESTMENTS

DR. JUHÁSZ KRISZTINA főiskolai tanár
BAKLER CSABA ISTVÁN főiskolai hallgató
Edutus Főiskola

Abstract

Center and periphery can be interpreted in many several ways. These paper analyzes the question on the level of the world economy and in the dimension of development. Marking out the centers and peripheries of the world economy by Wallerstein played in the international trade relations a dominant role. In today's global economy became foreign direct investments by/ instead the trade relations more and more dominant. The goal of the paper is to set up the principles of the center-periphery model on the basis of foreign direct investments. We demonstrate that due to the changes of the last decades, there are new centers emerging (mainly China) and the role of the „old centers” (mainly of western-european countries) drops. The geographical distribution of the FDI outflow of these centers suggest, that in the global economy the geography of the traditional periphery relations have to be rethink.

1. Bevezetés

Az elmúlt évtizedek gazdasági-politikai történései alapvetően átrajzolták a világ gazdasági és politikai hatalmi centrumainak térképét. A Szovjetunió felbomlása, a globális folyamatok (kiemelten a transznacionális vállalatok szerepének, valamint a nemzetközi pénzügyi folyamatoknak a felértékelődése) uralkodóvá válása, majd pedig a 2008-tól kibontakozó gazdasági válság mind-mind olyan tényező, melynek következtében a korábbi erőviszonyok nagymértékben átalakulnak.

A hidegháborút követően egyedül maradt az USA, mint globális szuperhatalom, de a 2001. szeptember 11, illetve az azt követő események (iraki, afganisztáni háború) az USA sebezhetőségét, illetve hatalmának korlátozottságát bizonyították. Ezzel párhuzamosan ugyanakkor az európai folyamatok (Németország újraegyesítésétől kezdve az integrációs folyamatok mélyüléséig, ennek a lehetőségei illetve kihívásai), illetve a Pacifikus-térség (főként Kína) megerősödése, valamint a 2008-tól kirajzolódó globális válság és annak területi következményei új dimenziókat nyitnak a világ gazdaság hatalmi átalakulásában, előrevetítve egy új korszakot, új hatalmi központokkal. Kérdés, hogy az elmúlt évtizedek változásainak következtében hogyan alakul át a világ gazdaság térszerveződése, a hagyományos centrum-periféria relációk mennyiben változnak?

E kérdéseket igyekszik jelen cikkünk megválaszolni. Ehhez a centrum-periféria lehatárolás, illetve értelmezés néhány elméleti kérdésének taglalását követően a jelenlegi és jövőben várható(?) világ gazdasági központok súlyát elemzi néhány kiválasztott szempont alapján. A következő rész arra igyekszik majd választ adni, hogy az említett centrumokhoz vajon még mindig a korábbi perifériák tartoznak-e?

2. A centrum-periféria fogalompár értelmezése

A centrum-periféria modell a társadalom- és gazdaságtudományokban elterjedt paradigma. Ennek lényege röviden úgy vázolható, mint egy zárt, egyenlőtlenségi rendszer, melyben centrum és periféria között egyenlőtlen függőségi viszony áll fenn, a centrum meghatározó, befolyásoló szereppel bír a periféria fölött. Kiemelendő, hogy a centrumnak és perifériának a szerepe, besorolása nem állandó: változhat térben és időben egyaránt. Egy vizsgált terület egysége az értelmezés jellegétől, illetve a térségi szinttől függően, ami-ben gondolkozunk, tekinthető centrumnak, de akár perifériának is.

Ugyanis a modell és ezzel együtt maga a centrum is, többféleképpen értelmezhető. El-különíthető egymástól a

- helyzeti (földrajzi) centrum (és periféria), melynek lehatárolásánál a távolság jele-nik, meg, mint központi fogalom. A centrum ez esetben egy kitüntetett hellyel azo-nos, míg a periféria egy külső, peremi zónát jelent.
- a hatalmi szempontból értelmezett centrum-periféria megközelítés lényege a függő-ség, az érdekérvényesítési egyensúlytalanság. A centrum befolyásoló szerepéhez tár-sadalmi mechanizmusok, intézményrendszer kapcsolódik. A hatalmi szempontból értelmezett periféria a függőségi, kiszolgáltatott viszonyban lévő területet testesíti meg.
- a fejlettségi centrum hatékonysági, jövedelmi szempontból értelmezett központi tér-ségeket jelent. Ez alapján centrumnak a fejlett, perifériának az elmaradott területek tekinthetők, eltérő belső struktúrával, melynek következtében eltérők a területek megújulási, fejlődési lehetőségei.¹

Ez a modell a vizsgálat céljának megfelelően, többféle területi szinten és vonatko-zásban értelmezhető.

A regionális tudományban például a területi egyenlőtlenségeket, illetve a régiók növe-kedési lehetőségeit elemző megközelítésben a regionális fejlődés-elméletek között talál-kozunk a centrum-periféria modellel, főként a fejlődő országok problémáit magyarázandó. E megközelítésben a centrum-periféria kapcsolatokat az alábbi összefüggések jellemzik:

- a centrum kikényszeríti a periféria szervezeti függőségét (lásd a fenti terminológia alapján hatalmi függőség), ezek az intézmények a perifériát érintő sorsfontosságú döntések meghozói
- A centrum uralmát önerősítő polarizációs mechanizmusok serkentik (hatalmi effek-tusok, információs hatások, pszichológiai hatások, modernizációs hatások, sziner-giahatások, termelési hatások)
- A centrum innovációi elterjednek a periférián, a centrum korlátozott decentralizációs politikába kezd, ennek következtében a periférián új alközpontok alakulnak ki
- Ha a centrum érdekében áll, akkor meggyorsítják az innovációk terjedését a periféri-án, megkezdődik a döntési hatalom decentralizációja is, a függőségi viszony fokoza-tosan eltűnik, a területi fejlődés kiegyenlítettebb lesz.²

Hangsúlyozandó, hogy e modell alkalmazására Friedmann csak a fejlett és integratív struktúrákkal rendelkező országokban (USA, Németország, Svédország) lát lehetőséget. A centrum-periféria modell értelmezése megjelenik például a magyar³ vagy akár az európai területi egyenlőtlenségek vizsgálatában is.⁴

A centrum-periféria modell ugyanakkor a világgazdaság térszerveződésére, a világgaz-daságban megjelenő hatalmi, fejlettségi viszonyok leírására is alkalmazható megközelítés.

Wallerstein munkásságában rámutat, hogy a kifejlődő növekedési pólusok, a nagy innovációs képességgel, hatalmi funkciókkal rendelkező centrumok erősödése nyomán a világ többi része perifériává süllyed. A centrumok növekedéséhez nélkülözhetetlenek – nyersanyagforrás, illetve felvevőpiacként – a perifériák.⁵ Wallerstein elméletében szerepelnek félperifériák is, mely területek a centrum ország viszonylatában perifériának számítanak, de a periféria vonatkozásában centrumként értelmezhetők. E világrendszer-szemléletű felfogásban tehát nem földrajzi határok határozzák meg az egyes térségeket, hanem a nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt helyük. Ennek kialakulása már a 16. századtól kezdve megjelenik, ahol a világ különböző részeinek gazdaságai összekapcsolódnak egy tőkefelhalmozás logikája szerinti rendszerben, és a nemzetközi cserekapcsolatok folyamatos bővülése hozza létre a kapitalista világrendszert.⁶

A fent említett, világgazdasági szintű centrumok, illetve perifériák lehatárolására a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok alapján került sor. Ennek alapján az USA-hoz, mint centrumtér-séghez tartozó periférikus terület Latin-Amerika, a Nyugat-Európai centrumtér-ség hagyományos periférikus területe Dél-, illetve Kelet-Európa, valamint a gyarmatosítás következményeként Afrika, míg az ázsiai (Japán) centrumtér-séghez tartozó periféria Ausztrália, Óceánia, illetve a NIC-országok. Ez a „hagyományos” centrum-periféria kép azonban napjainkban több vonatkozásban is átértékelésre ad okot. Kérdés ugyanis, hogy az elmúlt időszak változásai (lásd a bevezetőben említett gondolatok) hogyan értékelik át a centrumok és a perifériák helyzetét? Mivel az utóbbi évtizedek világgazdaságának meghatározó szereplőivé válnak a transznacionális vállalatok (TNC-k), ezért a továbbiakban a centrum-periféria rendszer világgazdasági értelmezését a TNC-k tevékenységéhez, szerepéhez köthető adatok (ú.m. vállalatok száma, illetve külföldi működőtőke-befektetések = FDI) alapján igyekszünk feltérképezni. Elemzésünk célja annak kimutatása, hogy

1. Hogyan változik, alakul át a centrumtér-ségek köre, illetve egymáshoz viszonyított aránya?
2. A tőke-kihelyezések alapján a vizsgált centrumokhoz a „hagyományos” perifériák tartoznak-e?

3. A centrumtér-ségek átalakulása

A nagyhatalmak köre a világgazdaság története során dinamikusan változik. Az 1. ábra a Subramanian által kidolgozott „dominance” vagyis hatalmi index alapján szemlélteti a nagyhatalmak körének változását. Jelen korszakban az átalakulás egyértelműen érződik: az USA mint egyetlen szuperhatalom mellé új nagyhatalomként zárkózik fel Kína, aki „viszonylag rövid időn belül uralkodó szerepet játszik majd a világgazdaságban, s nemcsak a BNT (Bruttó Nemzeti Termék), hanem az ennél szélesebben értelmezett gazdasági tényezők alapján is.”⁷

1. ábra. A nagyhatalmak átalakuló szerepe a világgazdaságban (%)

1870	1973	2010	2030
Anglia (16,4)	USA (18,6)	USA (13,3)	Kína (18,0)
Németország (9,3)	Japán (8,0)	Kína (12,3)	USA (10,1)
Franciaország (8,3)	Németország (8,0)	Japán (6,9)	India (6,3)

Forrás: Simai (2012), 13. oldal

A következőkben a centrumtérsegek átalakuló szerepét abból kiindulva igyekszünk megközelíteni, hogy az egyes országok vállalatai (TNC-i) milyen mértéken jutnak szerephez a világgazdaságban. Hiszen ezek a vállalati formációk a tőke- és technológiakoncentrációjuk révén kiemelkedő gazdasági és politikai erőt képviselnek, ennél fogva hozzájárulnak származási országuk „hatósugarának”, befolyási övezetének kiterjesztéséhez. E vállalati kör szerepének megítéléshez két mutatóra támaszkodunk. Először a működőtőke-kihelyezése (FDI outflow és outward stock) alapján vázoljuk a vezető (centrum) térségek átalakulását. Ezt követően elemzésünket a legnagyobb vállalatok körére szűkítjük és megnézzük, a Global 500 központjainak elhelyezkedése alapján hogyan alakul át a centrumok köre.

A működőtőke-befektetések növekedési üteme kiemelkedő, az 1980-as évek közepe óta felülmúlja mind a kereskedelem, mind pedig a GDP növekedését. Ez arra utal, hogy „a világgazdasági integráció elsődleges mechanizmusát már nem a külkereskedelem, hanem a működőtőke-beruházások jelentik”. Mivel ezen beruházásoknak mintegy 80%-át a transznacionális vállalatok bonyolítják le, így „az FDI a transznacionális vállalatok tevékenységének legátfogóbb indikátora”.⁸

A világ vezető (10 legnagyobb) működőtőke-kihelyező országát elemezve (2. ábra) szembevetünk a centrumtérsegek átalakulása. Egyrészt kirajzolódik a fent említett hagyományos centrumok (ún. Triád) vezető szerepe, ugyanakkor szembevetünk, hogy csökken a tőke-állomány koncentrációjának mértéke. Ez azt jelzi, hogy a működőtőke-kihelyezésben új országok, térségek is szerephez jutnak az utóbbi években. Ezt a tendenciát a tőke-kihelyezés éves adatait megvizsgálva még jobban érzékeljük: az ezredfordulót követően Kína és Oroszország bekerül a 10 legnagyobb tőke-kihelyező ország közé, 2012-ben Kínából (Hongkongot is beleértve) származott a tőke-kihelyezések több mint 10%-a. A világ legnagyobb vállalatainak elemzése hasonló tendenciákat mutat.

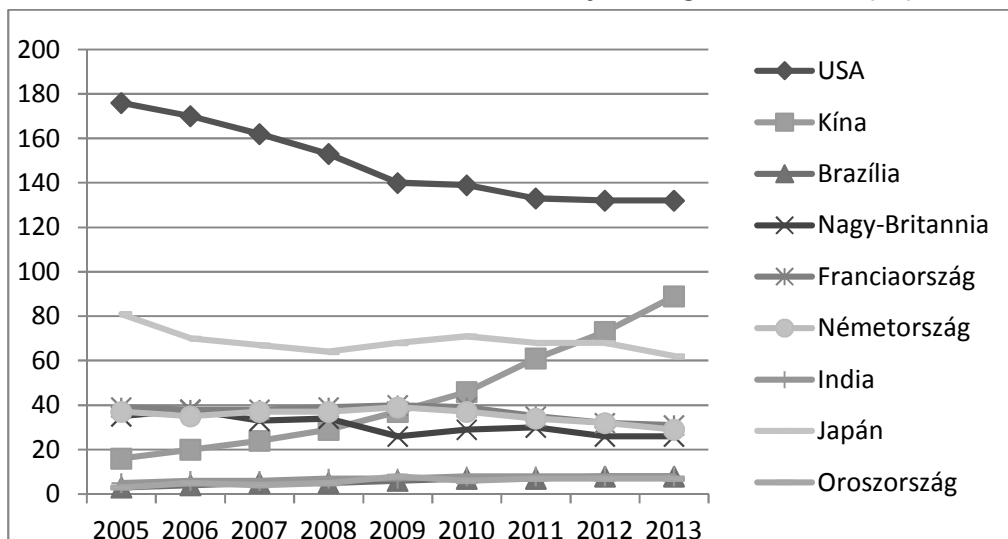
2. ábra. A 10 legnagyobb tőke-kihelyező ország és részesedésük a világ összes működőtőke-kihelyezésében (FDI outflow, illetve outward stock alapján, %)

STOCK									
	1980		1990		2000		2010		2012
1 USA	39,2	USA	35,0	USA	33,6	USA	22,6	USA	22,0
2 Nagy-Britannia	14,6	Nagy-Britannia	11,0	Franciaország	11,5	Nagy-Britannia	7,7	Nagy-Britannia	7,7
3 Németország	7,9	Japán	9,6	Nagy-Britannia	11,5	Franciaország	7,2	Németország	6,6
4 Hollandia	7,6	Németország	7,2	Németország	6,8	Németország	6,9	Franciaország	6,3
5 Brazília	7,0	Franciaország	5,4	Hongkong	5,4	Hongkong	4,9	Hongkong	5,6
6 Franciaország	4,5	Hollandia	5,0	Hollandia	3,8	Svájc	4,9	Svájc	4,8
7 Kanada	4,3	Kanada	4,1	Japán	3,5	Hollandia	4,5	Japán	4,5
8 Japán	3,6	Svájc	3,2	Kanada	3,0	Belgium	4,4	Belgium	4,4
9 Tajvan	2,4	Olaszország	2,9	Svájc	2,9	Japán	3,9	Hollandia	4,1
10 Olaszország	1,3	Svédország	2,4	Belgium	2,2	Spanyolország	3,1	Kanada	3,0
Összesen	92,5	Összesen	85,7	Összesen	84,2	Összesen	70,1	Összesen	68,9
FLOW									
	1980		1990		2000		2010		2012
1 USA	37,3	Japán	21,0	Nagy-Britannia	19,0	USA	20,2	USA	23,6
2 Nagy-Britannia	15,3	Franciaország	15,0	Franciaország	14,3	Németország	8,1	Japán	8,8
3 Németország	9,1	USA	12,8	USA	11,5	Hongkong	6,5	Kína	6,1
4 Kanada	7,9	Németország	10,0	Belgium	7,0	Svájc	5,3	Hongkong	6,0
5 Hollandia	7,5	Nagy-Britannia	7,4	Hollandia	6,1	Kína	4,6	Nagy-Britannia	5,1
6 Franciaország	6,1	Svédország	6,1	Hongkong	5,6	Hollandia	4,5	Németország	4,8
7 Japán	4,6	Hollandia	5,7	Spanyolország	4,7	Franciaország	4,3	Kanada	3,9
8 Dél-Afrika	1,5	Olaszország	3,2	Németország	4,6	Brit-vidin-szék	3,9	Oroszország	3,7
9 Olaszország	1,4	Svájc	3,0	Kanada	3,6	Japán	3,7	Svájc	3,2
10 Svédország	1,2	Belgium	2,6	Svájc	3,6	Oroszország	3,5	Brit-vidin-szék	3,0
Összesen	91,9	Összesen	86,9	Összesen	79,9	Összesen	64,7	Összesen	68,3

Forrás: UNCTAD adatai alapján saját szerkesztés

A Fortune Magazin által összeállított vállalati rangsor alapját a vállalat jövedelme jelenti, így e mutatót alkalmasnak ítéltük meg arra, hogy vázolni tudjuk az egyes országok változó világgazdasági szerepét. A 3. ábra egyértelműen jelzi, hogy az elmúlt években Kína nemcsak az exportban, a gazdasági növekedésben és (ahogyan arra fent utaltunk a tőke-kihelyezésben) ért el kiemelkedő értékeket, hanem egyúttal vállalatai is egyre nagyobb jövedelmet realizálnak. A világ 500 vezető vállalata közül már 89-nek a központja található Kínában. Ezzel szemben az amerikai és az európai központú vállalatok száma csökken.

3. ábra. A „Global 500” vállalatainak anyaországai, 2005–2013 (db)

Forrás: Fortune Global 500 adatai alapján saját szerkesztés

Összegezve a fenti megállapításokat kijelenthetjük, hogy a (gazdasági-hatalmi) centrumtértség köre átalakul. Transznacionális vállalati szinten (is) értelmezve Kínával és Oroszországgal egyértelműen számolnunk kell a jövőben. Az új központok kialakulásával úgy tűnik, hogy a régi térségek szerepe (főként az európai központ) csökken. További kutatási irányként egyéb szempontokkal kívánjuk bővíteni a centrumtérstégek lehatárolásának témakörét. Ennek folyamán az egyes centrum-értelmezésekhez (ú. m. fejlettségi és hatalmi centrum) különböző indikátorokat rendelünk hozzá (pl. GNP, export, K + F-kiadások, szabadalmak, katonai kiadások, migráció, nemzetközi intézményekben betöltött szerep stb.), melyek alapján kijelölhetők a jelenlegi centrumok, vázolható a (nagy)hatalmi, illetve fejlettségi centrumok egybeesése illetve eltérése.

4. A perifériák hovatartozása az új rendszerben

A centrumtérstégek átalakuló szerepe felveti azt a kérdést, hogy vajon a hozzájuk tartozó perifériák köre mennyiben alakul át? E kérdés megválaszolása rendkívül összetett, több szempontú kutatást igényel. Elképzelésünk szerint ennek egyik része a működőtőke-befektetések alapján határozza meg a perifériák hovatartozását. Ez megtehető egyrészt a centrumok tőke-kihelyezésének regionális megoszlásának elemzésével (vagyis az alapján, hogy a vizsgált centrum ország FDI kivitele milyen országokba irányul), másrészt a perifériák felől megközelítve, vagyis az alapján, hogy a vizsgált periférikus országban melyik centrum a legjelentősebb tőke-kihelyező (azaz a periféria tőkeimportjának regionális meg-

oszlása alapján). Kutatásunk jelenlegi fázisában az első szempontrendszer elemzését kezd-
tük el. Megvizsgáltuk, hogy a fent vázolt centrum országok (USA, Nagy-Britannia, Fran-
ciaország, Németország, Japán, és Kína) tőkekivitelének (FDI outflow alapján mérve)
regionális megoszlását mi jellemzi, mennyire felel meg ez a kép a hagyományos centrum-
periféria elméletben megfogalmazottaknak.

A 4. ábra a fent nevezett centrumok országok 2011-es év működőtőke-kivitelének re-
gionális megoszlását tartalmazza, a 10 legjelentősebb célország arányát feltüntetve. A
nemzetközi működőtőke-befektetések egyik legalapvetőbb tendenciája erről az ábráról is
leolvasható: a beruházások jelentős része fejlett országok egymás közötti beruházásait
jelentik.

4. ábra. A centrumtérsegek működőtőke-kihelyezésének legfontosabb célterületei (2013,%)

Japán		Kína		Franciaország		Németország		Nagy-Britannia		USA	
USA	12,6	Hongkong	47,8	Hollandia	17,8	Kína	27,1	USA	22,8	Hollandia	14
Nagy-Britannia	12,3	Nem meghatározott	9,3	Olaszország	15,4	USA	18,8	Luxemburg	11,7	Luxemburg	12,6
Dánia	11,3	Brit-Virgin-szk	8,3	Belgium	14,1	Ausztria	14,8	India	10,5	Nem meghatározott	11,5
Kína	11	Kajmán-szk	6,6	Nagy-Britannia	13,6	Lengyelország	7,6	Jersey	10,4	Kanada	10,2
Közép-Amerika (nem meghatározott)	7,8	Franciaország	4,7	USA	10,7	India	6,8	Belgium	8,3	Nagy-Britannia	9,3
Brazília	7,2	Szingapúr	4,4	Oroszország	8,1	Svédország	6,6	Nyugat-Ázsia	7,3	Írország	7,7
Ausztrália	7,1	Ausztrália	4,2	Brazília	5	Brazília	4,1	Hongkong	5,2	Bermuda	6,6
Tajföld	6,1	USA	2,4	Írország	3,2	Csehország	4	Indonézia	4,8	Nem meghatározott amerikai	3,6
Hollandia	4,7	Nagy-Britannia	1,9	Ausztrália	2,8	Finnország	3,1	Írország	4,8	Ausztrália	3,4
Szingapúr	3,9	Luxemburg	1,7	Bermuda	2,7	Malajzia	2,8	Törökország	3	Svájc	3
Egyéb	16	Egyéb	8,7	Egyéb	5,9	Egyéb	4,3	Egyéb	11,2	Egyéb	17,9

Forrás: investmentmap.org adatai alapján saját szerkesztés

A hagyományos centrum-periféria képnek megfelelő tendenciák az utóbbi év befekte-
téseiben is kirajzolódnak. Erre utal például, hogy Japán befektetéseiben a kelet-dél-kelet-
ázsiai térség aránya kiemelkedő, a német befektetésekben pedig a kelet-közép-európai
beruházások játszanak fontos szerepet. Ezzel szemben számos jelenség (pl. a francia, a
brit, illetve a kínai vagy az amerikai befektetések regionális megoszlása, a német befekte-
tésekben az erőteljesen megjelenő és növekvő arányt képviselő kelet-dél-kelet-ázsiai be-
ruházások) arra utal, hogy a hagyományos centrum-periféria lehatárolást újra kell gondol-
nunk. A periférikus területek centrumokhoz történő besorolásában további, sokkal mé-
lyebb kutatásokra van szükség, melyek a periféria tőke-vonzásából indulnak ki és a be-
áramló beruházások regionális megoszlását térképezik föl.

Jegyzetek

1. Nemes Nagy J. (1996): Centrumok és perifériák a piactudasági átmenetben „Földrajzi Közle-
mények” 1. sz. pp. 31–48.
2. Lengyel I.–Rechnitzer J. (2004): Regionális gazdaságtan. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–
Pécs. 289–290. oldal.
3. Horváth Eszter (2007): A földrajzi centrum, és a periféria lehetséges lehatárolásai. Tér és Társa-
dalom 21. évf. 2007/1. 159–170. p.
4. Szabó Pál (2009): Európa térszerkezete különböző szemléletek tükrében Földrajzi Közlemények
133. évf. 2. sz. pp. 121–134.

5. Probáld Ferenc (szerk.) (1994): Európa regionális földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 28. oldal.
6. Bevezetés a vilárendszer-elméletbe (2010).
7. Simai Mihály (2012): A „nagy válság” és az új globális hatalmi rendszer kibontakozása. In: Farkas-Meisel-Novák (szerk.) A változó világ gazdaság – útkeresések, tapasztalatok és kilátások. I. Globális kérdések. MTA KRKK, Budapest. 13. oldal.
8. Dicken, P. (2003): Global Shift Reshaping the global economic map in the 21st century. Sage Publications, London. 52. oldal.

Felhasznált irodalom

- Dicken, P. (2003): Global Shift Reshaping the global economic map in the 21st century. Sage Publications, London.
- Horváth Eszter (2007): A földrajzi centrum, és a periféria lehetséges lehatárolásai. Tér és Társadalom 21. évf. 2007/1. 159–170. p.
- Juhász Krisztina (2006): A német nagyvállalatok tevékenységének térbeli szerveződése. Doktori értekezés, ELTE TTK Regionális Földrajzi Tanszék.
- Lengyel I.–Rechnitzer J. (2004): Regionális gazdaságtan. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Nemes Nagy J. (1996): Centrumok és perifériák a piacgazdasági átmenetben „Földrajzi Közlemények” 1. sz. pp. 31–48.
- Nemes Nagy József (1998): A tér a társadalomkutatásban. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Probáld Ferenc (szerk.) (1994): Európa regionális földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Simai Mihály (2012): A „nagy válság” és az új globális hatalmi rendszer kibontakozása. In: Farkas-Meisel-Novák (szerk.) A változó világ gazdaság – útkeresések, tapasztalatok és kilátások. I. Globális kérdések. MTA KRKK, Budapest.
- Szabó Pál (2009): Európa térszerkezete különböző szemléletek tükrében Földrajzi Közlemények 133. évf. 2. sz. pp. 121–134.

EGY VERSENYKÉPES IPARÁG KELET-KÖZÉP-EURÓPAI KONTEXTUSBAN: A MAGYARORSZÁGI GYÓGYSZERIPAR HELYZETE KÜLKERESKEDELMI ADATOK TÜKRÉBEN

A COMPETITIVE INDUSTRY IN CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN CONTEXT: THE POSITION OF THE HUNGARIAN PHARMACEUTICAL INDUSTRY IN THE MIRROR OF EXTERNAL TRADE DATA

**LENGYEL ISTVÁN MÁTÉ II. éves geográfus MSc szakos hallgató, demonstrátor
DR. PHD MOLNÁR ERNŐ adjunktus**

Debreceni Egyetem Természettudományi és Technológiai Kar,
Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék

Abstract

Pharmaceutical industry is an export-oriented sector of significant traditions, producing large value added and creating huge external trade surplus. Our research, based on the analysis of external trade data after giving a short presentation of global mechanisms and Hungarian traditions of the industry, is fundamentally focused on the examination of three hypotheses. (1) Hungary is one of the leading exporters of pharmaceutical products within the region, showing significant growth. (2) The main markets of the Hungarian pharmaceutical industry are found in Eastern and Central Europe. (3) The Hungarian products have significant share on their most important markets. The research has dynamic and comparative characteristics: it is focused on the decade after the turn of the Millennium, comparing the performance of Hungary to the important players within the region. Pharmaceutical industry we are regarding as one of the possible sectors of a Hungarian upgrading strategy.

1. Bevezetés

Kelet-Közép-Európa gazdasági fejlődése szempontjából kulcskérdés a tudásigényes, nagyobb hozzáadott értéket előállító tevékenységek felé történő elmozdulás (upgrading), mert területi versenyben kamatoztatható hosszabb távú versenyelőnyöket csak e szegmensekben lehet kialakítani.¹A komoly hagyományokkal rendelkező magyarországi gyógyszergyártás – iparági sajátosságaiból adódóan – egyik fontos szereplője lehet e szerkezetváltási folyamatnak. Tanulmányunk – az iparág specifikumainak, illetve szervezeti és területi jellemzőinek rövid áttekintése után – a hazai gyógyszeripar export teljesítményének területi szempontú elemzésére fókuszál (a kivétel dinamikáját – egyik lehetséges indikátorként – alkalmasnak találjuk az erősen külgazdaság-orientált iparág helyzetének nemzetközi pozicionálására), és három hipotézis mentén vizsgálódik. (1) Magyarország Kelet-Közép-Európa egyik meghatározó, jelentős növekedést mutató gyógyszer-exportőre. (2) A hazai gyógyszeripar növekedését meghatározó piacok elsősorban Kelet- és Kelet-Közép-Európában találhatók. (3) A magyarországi gyógyszeripar termékei jelentős súlyt képviselnek a legfontosabb célpont országok piacain. A vizsgálat szakirodalmi források, vállalati jelentések, valamint sajtóanyagok mellett elsősorban a Nemzetközi Kereskedelmi

Központtól (International Trade Centre) származó külkereskedelmi adatok elemzésére épül. Az elmúlt több mint egy évtized középpontba állítása nemcsak az egységes struktúrában rendelkezésre álló adatbázissal indokolható, hanem a hazai ipar fejlődésének ezredforduló táján felsejlő szakaszváltásával, a minőségi jellegű szerkezetváltási folyamatok – termelési tényezők olcsóságára építő fordista reindusztrializációt követő – előtérbe kerülésének szükségességével is.²

Miként indokolható a magyarországi gyógyszeripar kelet-közép-európai kontextusban történő vizsgálata? Álláspontunk szerint, egyrészt a rendszerváltás után átalakuló kelet-közép-európai térség államai – gazdaságuk szerkezeti átalakulását tekintve – sok hasonlósággal rendelkeznek: a felzárkózás szempontjából – mint azt iparági esettanulmányok sora bizonyítja – mindenütt fontos kérdés a globális / európai ipari munkamegosztásba történő bekapcsolódás mikéntje. Másrészt, a régió számos iparág esetében egyre jelentősebb belső kapcsolatokkal bír, melyek fontossága a hazai gyógyszeripar szempontjából sem lebecsülendő.

2. A gyógyszeripar általános és hazai jellemzői

A XIX. század végén született gyógyszeripar még ma is dinamikus iparágnak számít: az ún. 6. Kondratyev-ciklus középpontjában álló, „metaiparágként” értelmezett egészség-gazdaság része.³ A gyógyszeripar a világgazdaság egyik tőke-, tudás- és technológia-intenzív ágazata, melyet igen magas kutatási-fejlesztési ráfordítások jellemeznek. Kevés alapanyagból nagy értékű termékeket állít elő. Hatása túlmutat a termelés és értékesítés kettősen: felöleli a tudományos kutatást, klinikai vizsgálatokat, illetve az egészségmegőrzést is.⁴ Jellemzője, hogy sajátos szabályozási környezetben (szabadalmak, hatósági engedélyezés, társadalombiztosítás, ügynök-megbízó kapcsolat) működik: termékeinek jelentős részét monopolisztikus versenykörülmények között értékesíti. A piaci verseny súlypontja így nem az árakra, hanem a K + F, a minőség, a megbízhatóság, valamint a marketing és promóció (orvoslátogató-hálózat) területére helyeződik.⁵ Kutatás-fejlesztési ráfordítások szempontjából originális és generikus gyártók különböztethetők meg az iparágban, melyek versenyképessége eltérő tényezőkön alapul. Míg az originátoroknál a sikeres K + F-tevékenység és marketing, addig a generikus gyártók esetében a termelési költségek alacsonyan tartása, új piacok meghódítása, illetve a menedzsment hatékonyságának növelése a versenyképesség kulcsa.⁶

Tőkeigénye folytán erős szervezeti koncentráció figyelhető meg a gyógyszeriparban, mely magas belépési korlátokkal párosul.⁷ Már az 1970-es évek előtt is nemzetközi iparágnak számított (a nagyarányú export mellett kereskedelmi kirendeltségeket, leányvállalatokat is létesített). Az elmúlt évtizedekben meghatározóvá vált felvásárlások és fúziók mindinkább átléptek a nemzetgazdasági határokon, és egyrészt az iparág globalizáltságát erősítették, másrészt a megaügyletek szereplőinek monopolhelyzetét fokozták.⁸ Az ágazat földrajzi szerkezete mind termelői, mind fogyasztói oldalon koncentrált. Viszonylag kevés számú gyártó állítja elő a piacon található gyógyszeripari termékek jelentős részét: 2011-ben az első tíz legnagyobb gyógyszeripari vállalat piaci részesedése 54%-os volt, egy évvel korábban a világ gyógyszerforgalmának szűk 10%-át mindössze 10 termék adta.⁹ A tulajdonosok földrajzi tömörülése is számottevő: a legnagyobb vállalatok fele amerikai, de a svájci és brit jelenlét is jelentős. Erős a koncentráció a gyógyszerpiac fogyasztói oldalán is: 2010-ben a világ gyógyszerforgalmának 40%-a Észak-Amerikában realizálódott. Az IMS Health 2010. évi jelentésében prognosztizált éves növekedési ütemek alapján 2015-re is Észak-Amerika vezető szerepét várják, azonban részarány tekintetében e kontinens –

elsősorban Ázsia, Afrika és Ausztrália dinamikusabb keresletnövekedésének köszönhetően – veszt súlyából.

Magyarország egy évszázada jelentős iparági szereplő: a mai gyógyszergyárak elődei a századfordulón családi kisvállalkozásokként jöttek létre. A két világháború közti időszakban komoly exportnövekedés jellemezte az iparágat, melyet – hazai alapanyagok bázisán – a fennálló devizális problémák is ösztönöztek. A háború okozta piacvesztés és akadózó nyersanyag-behozatal, majd a piacgazdaság megszüntetése önellátó-bezárkózó stratégia felé sodorta az ágazatot. A szocializmus évtizedeiben a gyógyszeripar nemzetközi lemaradása volt jellemző, azonban az államosított iparági szereplők a szűk belső piac mellett a Szovjetunió, illetve a szövetségi rendszeréhez tartozó államok piacain tudtak terjeszkedni. A magyar gyógyszeripar termelésének mintegy 60%-át exportálta.¹⁰ Keleti piacai és Nyugattal fennálló szakmai kapcsolatai nyomán, a hazai gyógyszeripar az 1980-as évek végén a legfejlettebbnek számított Kelet-Európában: teljesítményét alapvetően néhány nagyvállalat (Alkaloida, Biogal, Chinoin, Egis, Reanal, Richter) határozta meg.

A rendszerváltás után a gyógyszerpiaci szabályozás változása (termékszabadalom bevezetése), a külföldi termékek nagyobb arányú megjelenése a kereskedelem liberalizációja nyomán, valamint a nemzetközi pénzügyi és szakmai befektetők részvételével lebonyolított privatizáció egyaránt jelentős hatással volt az iparág átalakulására. 1996-ban a gyógyszeripari vállalatok többségi magántulajdonba kerültek, 1998 végére három vállalat esetében (Biogal, Chinoin, Egis) az állam tulajdonosi szerepköre teljesen megszűnt. A külföldi szakmai befektetők döntően francia, észak-amerikai és izraeli vállalatok voltak, akik számára Kelet-Európa az 1980-as évek végén egyszerre jelentett vonzó (nagy, telítetlen piac) és kockázatos (bizonytalan politikai és gazdasági helyzet) befektetési környezetet. Míg az Alkaloida (ICN, ma Sun Pharma), a Biogal (TEVA) és a Chinoin (Sanofi) egy-egy multinacionális vállalatba tagozódott, az Egis és a Human – saját menedzsmentje révén – a továbbiakban is viszonylag önálló maradt. A Richter külföldi pénzügyi befektetők többségi tulajdonába kerülését a menedzsment önállóan koordinálta.¹¹ Az iparág szervezeti hátterének változását a vállalatok tevékenységének szerkezeti átalakulása (általános termék-koncentráció) követte.

Magyarország gyógyszeripara ma főként ún. branded generikumokat gyárt: az originális hatóanyag név alatt értékesített, hagyományos generikumokkal ellentétben e termékeknek saját márkanévük van, s gyakran egyéb tulajdonságaikban – például gyógyszerforma, felszívódás – is eltérnek az originális termékektől. A legnagyobb hazai gyógyszergyárak originális kutatás-fejlesztési tevékenységet is végeznek (originális siker például a Cavinton, a Degranol, vagy a Mydeton).¹² Az iparág hagyományosan Budapest-központú (Egis, Richter: Kőbánya; Sanofi: Újpest, Nagytétény). De jelentős a telephelyek főváros-környéki (Richter: Dorog; Sanofi: Veresegyház; Teva: Gödöllő) és északkelet-magyarországi (Alkaloida: Tiszavasvári; Richter: Debrecen; Sanofi: Miskolc-Csanyikölgy; Teva: Debrecen, Sajóbábony) koncentrációja is.

3. A magyarországi gyógyszeripar külkereskedelmi adatok tükrében

A hazai gyógyszeripar az ezredfordulót követő évtizedben – a kelet-közép-európai átlagnál dinamikusabb kivitel-növekedéssel – megszerezte a régióbeli elsőséget az export volumene alapján. A kivitel növekedésében csak a gazdasági válság okozott átmeneti megtorpanást. 2012-ben az első helyezett Magyarországot sorrendben a korábban vezető Szlovénia, majd Lengyelország, Csehország és Románia követte (*1. ábra*). Bár a hasonló

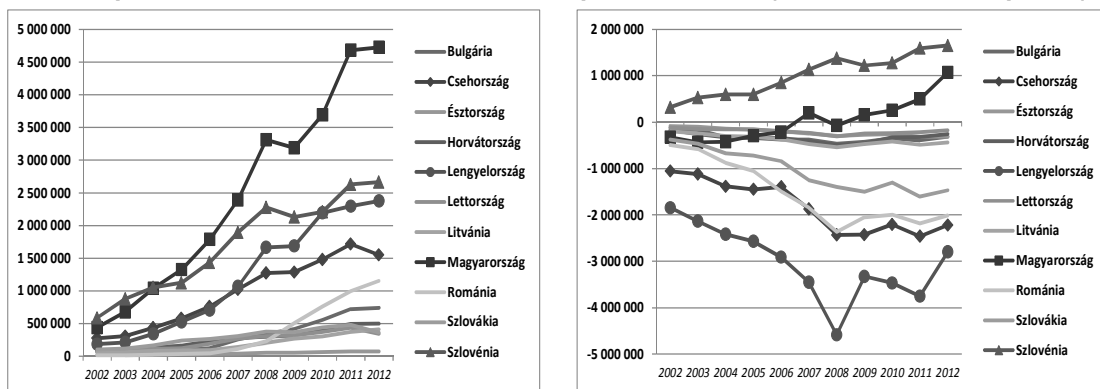
méretű nyugat- és észak-európai országoktól (Ausztria, Belgium, Dánia, Hollandia, Írország, Svájc, Svédország) elmarad hazánk gyógyszeripari kivitele, Európa fejlett magján kívül a legnagyobb exportőr. A kivitel alapján kirajzolódó erőviszonyok nem feltétlenül azonosak az iparág egésze alapján felállítható sorrenddel: termelési érték alapján – Szlovéniát megelőzve – Magyarország és Lengyelország gyógyszeripara vezette a régió ranglistáját, míg foglalkoztatás alapján Kelet-Közép-Európa legnagyobb országának elsőse tapasztalható 2010-ben.¹³

A hagyományosan jelentős exportőr Szlovénián kívül Magyarország az egyetlen ország a térségben, amelynek pozitív a gyógyszer-külkereskedelmi mérlege (de hazánk esetében a különbség csak az évtized folyamán vált pozitívvá), és egyike azon 15 országnak a Földön, ahol az iparág külkereskedelmi többlete 2012-ben meghaladta az 1 milliárd USD-t. A többlet teljes forgalomra vetített súlyában Szlovénia után következik a régióban. Európában Dánia, Írország, Svájc, Szlovénia, illetve Ausztria, Németország és Svédország gyógyszeripari specializációja nagyobb mértékű, miközben Belgium, Hollandia, Franciaország vagy Nagy-Britannia relatív többlete egy sorba helyezhető a magyar értékkel (2. ábra).

Bár a gyógyszer-külkereskedelem mérlegének pozitív tartományba fordulásában az import ingadozásának is van szerepe, a mutatók javulása alapvetően az export növekedésére vezethető vissza. A gyógyszeripari cégek – részben kényszerből – exportorientált növekedési stratégiát folytatnak: a MAGYOSZ-tagvállalatok belföldi értékesítésből származó nettó árbevétele arányaiban és összességében is mélypontra süllyedt az elmúlt években.¹⁴ A belföldi eladásokban tapasztalható visszaesést főként a kedvezőtlen hazai szabályozási környezettel magyarázzák a vállalkozások: az originális termékek forgalmára a fiskális okok miatti kedvezőtlen befogadás-politika hat negatívan, a generikus portfólió hazai forgalmát pedig árletörő intézkedések vetik jelentősen vissza. A hazai forgalomcsökkenés további okaként a bizonytalan gyógyszerkasszát, a tervezhetőség hiányát említi a piaci szereplők.¹⁵

1. ábra. Magyarországi gyógyszerkivitele és gyógyszer-külkereskedelmi mérlege (2002–2012) kelet-közép-európai összehasonlításban (1000 USD, folyó árakon)

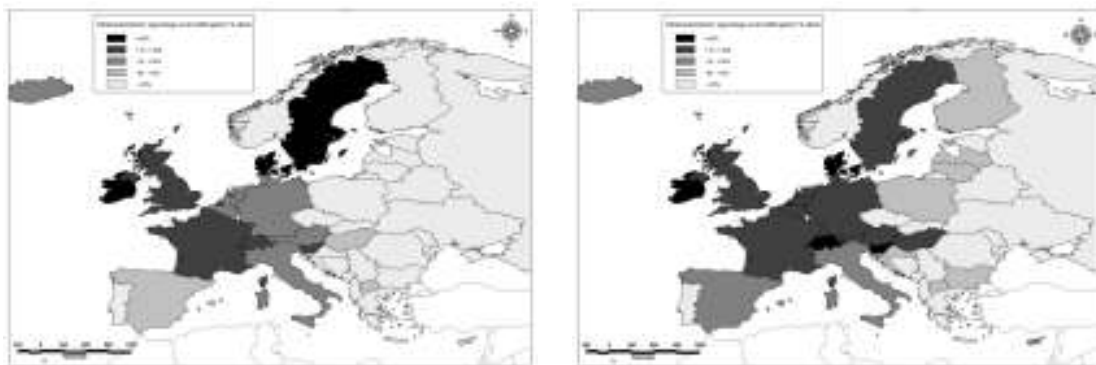
Chart 1. Development of pharmaceutical export and trade balance of Hungary (2002-2012) in comparison with Central and Eastern European countries (1000 USD, current prices)

Forrás: ITC adatai alapján saját szerkesztés

2. ábra. Magyarország gyógyszer-külkereskedelmi mérlege (2002, 2012), európai összehasonlításban (1000 USD, folyó árakon)

Chart 2. Pharmaceutical trade balance of Hungary (2002, 2012), in comparison with other European countries (1000 USD, current prices)

Forrás: ITC adatai alapján saját szerkesztés

A hazai gyógyszerexport fő felvevőpiaca a posztoszocialista térség: az ezredfordulót követő évtizedben a teljes iparági kivitel átlagosan 60%-a került ide. Míg azonban az évtized elején és közepén a FÁK európai tagállamai (Oroszország és Ukrajna, kisebb mértékben Fehéroroszország) számítottak fontosabb piacnak, az évtized végére felértékelődtek a kelet-közép-európai szomszédos országok (egyértelműen ebben a relációban volt legnagyobb a kivitel volumen-növekedésének üteme). Az erős régió belüli kivitel Szlovéniára is jellemző sajátosság (délnyugati szomszédunk esetében a térség korábban jóval nagyobb jelentőséggel bírt, azonban az ország exportja mindinkább Nyugat- és Dél-Európa felé fordult), míg Kelet-Közép-Európa nagyobb gyógyszer-exportőrei közül Csehország és Lengyelország kivitele nagyobb mértékben irányul Nyugat- és Dél-Európa országaiba (1. táblázat).

1. táblázat. Magyarország, Csehország, Lengyelország és Szlovénia gyógyszerkivitelének területi szerkezete (2002–2012)

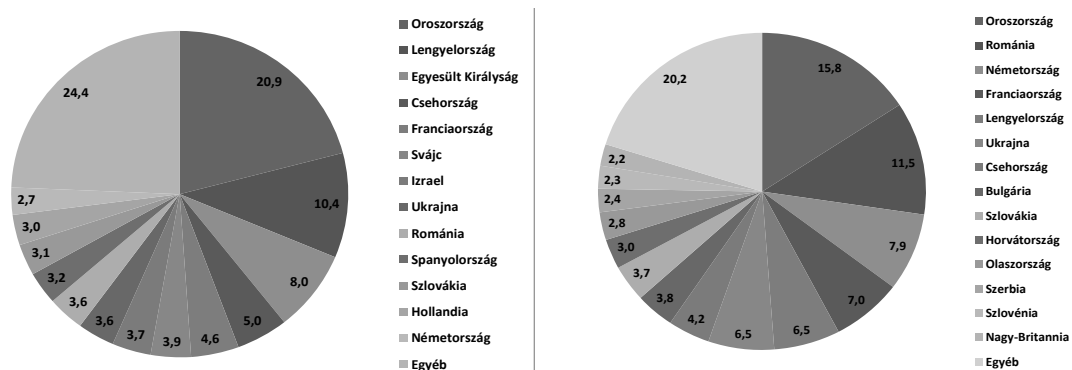
Table 1. Regional structure of the pharmaceutical exports of Hungary, the Czech Republic, Poland and Slovenia (2002–2012)

		2002	2004	2006	2008	2010	2012
H	NYDEU	29,9	35,8	30,1	25,3	27,6	26,2
	FÁK	25,9	29,2	33,2	28,8	23,8	23,9
	KKE	26,7	25,1	27,6	38,2	40,3	41,3
	EU-n kívül	17,5	9,9	9,1	7,7	8,3	8,5
CZ	NYDEU	30,3	36,5	29,3	37,3	37,2	48,1
	FÁK	18,7	14,5	15,0	11,3	13,4	12,3
	KKE	46,9	45,2	50,9	46,7	44,1	26,9
	EU-n kívül	4,1	3,7	4,8	4,7	5,4	12,7
PL	NYDEU	37,5	29,3	29,5	50,6	59,7	56,7
	FÁK	33,4	32,9	27,1	16,0	14,1	14,0
	KKE	21,0	30,1	36,6	26,9	18,8	17,0
	EU-n kívül	8,1	7,8	6,9	6,5	7,3	12,3
SLO	NYDEU	5,7	11,8	10,1	11,2	16,9	20,9
	FÁK	21,0	18,7	27,1	28,6	22,0	26,5
	KKE	55,8	45,6	48,8	52,3	50,4	40,7
	EU-n kívül	17,5	23,9	14,0	7,9	10,6	11,9

*H: Magyarország; CZ: Csehország; PL: Lengyelország; SLO: Szlovénia;
NYDEU: Nyugat- és Dél-Európa; FÁK: Független Államok Közössége;
KKE: Kelet-Közép-Európa; EU-n kívül: Európán kívüli országok*

Forrás: ITC adatai alapján saját szerkesztés

3. ábra. A magyarországi gyógyszeripar fő exportpiacai (2002, 2012)
Chart 3. Main export markets of the Hungarian pharmaceutical industry (2002, 2012)

Forrás: ITC adatai alapján saját szerkesztés

Magyarország gyógyszerkivitelének legnagyobb felvevőpiaca stabilan Oroszország, amely mögé a második helyre Románia került az évtized végére. Nagyobb arányú export áramlik Lengyelország, Ukrajna, Csehország, Szlovákia, Bulgária, illetve Szerbia, Horvátország és Szlovénia piacára. Európa fejlettebb nyugati és déli országai az elmúlt bő egy évtizedben átlagosan 30%-os arányt képviseltek, de az oda irányuló magyar kivitel térben erősen koncentrált: jellemző módon Németország, Franciaország, Olaszország és Nagy-Britannia szívta fel a meghatározó részét (3. ábra). Végül, az Európán kívüli országok súlya átlagosan 10% körül alakult, de míg az előző régiók súlya jelentős ingadozásokat mutatott, itt egyértelmű a jelentőség-vesztés tendenciája. Jellemző, hogy a legnagyobb Európán kívüli vásárló az ezredforduló idején Izrael, napjainkban Kazahsztán és Üzbegisztán. A területi szerkezet hátterében a magyarországi gyógyszergyártó vállalatok – mindenekelőtt a Richter, valamint az Egis – rendszerváltás előtti időszakból megörökölt hagyományos felvevőpiacai (főként az egykori Szovjetunió utódállamai), illetve nagyobb kelet-közép-európai országokra (Lengyelország, Románia) kihegyezett növekedési stratégiái állnak. A Richter például nemcsak kiterjedt értékesítési hálózattal rendelkezik a két országban, de a lengyel GZF Polfa és a román Pharmapharm cégcsoport felvásárlása, továbbá marosvásárhelyi leányvállalata (Gedeon Richter Romania SA) révén a cégnek komoly termelőkapacitásai is vannak.¹⁶

Kelet- és Kelet-Közép-Európa országainak gyógyszerimportjában többnyire növekedett Magyarország súlya a vizsgált évtizedben (a kevés kivétel közé tartozott a kiemelkedő piacnak számító Oroszország és Ukrajna). A magyar pozíció erősödése Románia, Bulgária, Szerbia és Litvánia behozatalában volt a legnagyobb arányú. Magyarország részesedése számos ország importjában számottevő: a vizsgált időszak éveinek legalább a felében, legalább 4-5%-os piaci súlya volt a hazai gyógyszeriparnak Oroszország, Fehéroroszország, Ukrajna, Lettország és Litvánia, továbbá Moldova, Románia, és Bulgária behozatalában. A vizsgált időszak végén (2011-ben) különösen nagy súlya volt a Magyarországról érkező termékeknek Románia (közel 20%) és Bulgária (16,5%) importjában (ebben az évben mindkét országban piacvezető volt Magyarország) (2. táblázat).

2. táblázat. Magyarország részesedése a kelet-közép-európai országok gyógyszerimportjában (2002–2012)

Table 2. Share of Hungary in the pharmaceutical import of the Central and Eastern European countries (2002–2012)

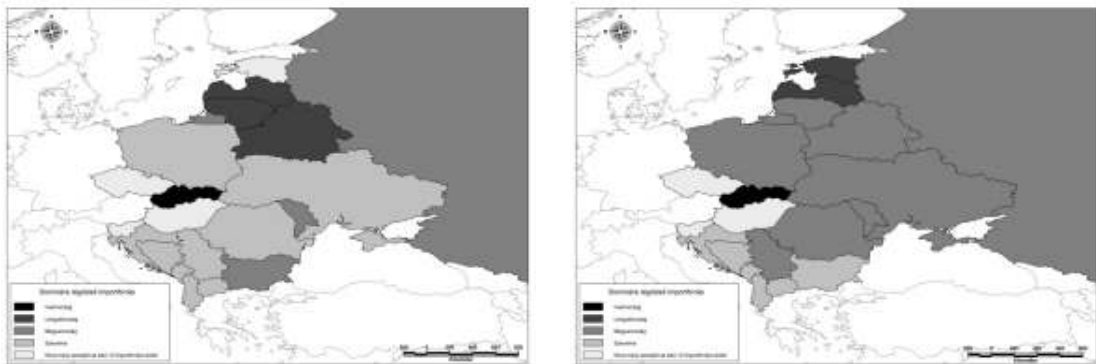
	2002	2004	2006	2008	2010	2012
Albánia	0,3	0,3	1,0	1,0	0,6	2,1
Bosznia-Hercegovina		0,1	0,4	0,5	0,2	0,6
Bulgária	4,7	4,1	6,8	3,9	14,3	3,9
Csehország	2,3	2,7	2,8	2,8	2,9	3,6
Észtország	1,9	2,0	2,2	2,8	1,6	1,5
Fehéroroszország	3,5	4,4	5,5	5,3	5,1	
Horvátország	0,0	0,0	0,0	0,1	0,3	1,1
Lengyelország	2,8	3,6	3,1	3,5	3,4	4,7
Lettország	3,8	3,7	4,8	4,6	3,3	4,7
Litvánia	3,0	5,0	6,9	7,1	8,9	9,3
Macedónia	0,0	0,0	0,0		0,1	0,1
Moldova	8,2	10,2	7,9	8,5	7,8	7,0
Montenegró			0,4	1,0	3,4	5,8
Oroszország	7,0	7,5	5,5	4,9	4,9	4,7
Románia	3,3	3,1	2,5	11,6	16,3	17,5
Szerbia			0,5	0,9	1,6	9,3
Szlovákia	3,2	3,4	3,2	4,4	3,0	3,7
Szlovénia	0,3	0,2	0,1	0,2	1,1	1,7
Ukrajna	5,8	5,5	5,1	4,1	4,4	3,8

Forrás: ITC adatai alapján saját szerkesztés

A szomszédos országok közül – viszonylag jelentős exportvolumenének és külkereskedelmi irányultságának megfelelően – Szlovénia gyógyszeripara van nagy arányban jelen a térség piacain. Az ezredfordulón még délnyugati szomszédunk bírt legerősebb pozíciókkal a régióban, azonban a magyarországi gyógyszeripar figyelemre méltó expanziót hajtott végre, és napjainkra a régió legerősebb szereplőjévé vált. A legnagyobb piacokon (Oroszország, Ukrajna, Lengyelország, Románia) többnyire megelőzi régióbeli vetélytársait: jelentősebb szerepe Szlovéniának a Nyugat-Balkán országaiban (az ex-jugoszláv Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Macedónia és Montenegró, illetve Albánia piacán) van. Nemcsak e körülmény mögött, de a cseh gyógyszeripar erősebb szlovákiai pozícióiban is a történelmi közelmúlt (Csehszlovákia, Jugoszlávia) napjainkig kitapintható hatásai sejthetőek (4. ábra).

4. ábra: Magyarország, Csehország, Lengyelország és Szlovénia egymáshoz viszonyított súlya a kelet-közép-európai országok gyógyszerimportjában (2002, 2012)

Chart 4. Relative position of Hungary, the Czech Republic, Poland and Slovenia in the pharmaceutical import of Central and Eastern Europe (2002, 2012)

Forrás: ITC adatai alapján saját szerkesztés

4. Összegzés

A vizsgálat – bizonyos mértékig – mindhárom hipotézist megerősítette. Magyarország Kelet-Közép-Európa egyik meghatározó, komoly növekedést mutató gyógyszer-exportőre, mely (abszolút méreteiben) megelőzte Szlovéniát, és a legnagyobb szállítónak vált a térségben. A hazai gyógyszeripar növekedését meghatározó piacok Kelet- és Kelet-Közép-Európában találhatók: hosszabb távon utóbbi reláció növekedése a legdinamikusabb. A magyarországi gyógyszeripar termékei jelentős részesedéssel vannak jelen a fontosabb célpont országokban: igazán nagy (és növekvő) súlyuk Románia, Bulgária, Szerbia és Litvánia piacán van. Az export növelését célzó vállalati stratégiákban – a külpiazi perspektívák mellett – a hazai, viszonylag kedvezőtlen értékesítési feltételek okozta kényszer is fontos szerepet játszik, a keleti orientáció pedig nem csekély részben a rendszerváltást megelőző időszak öröksége.

Jegyzetek

1. Szalavetz Andrea (2012): A „feljebb lépési” teljesítmény mérése a globális értékláncokon belül. *Külgazdaság*. 2012/3–4. szám. 66–86. old.
2. Barta Györgyi–Czirfusz Márton–Kukelly György (2008): Újraiparosodás a nagyvilágban és Magyarországon. *Tér és Társadalom*. 2008/4. szám. 1–20. old., illetve Kiss Éva (2010): Területi szerkezetváltás a magyar iparban 1989 után. *Dialóg Campus Kiadó*. Budapest–Pécs. 223 old.
3. Müller Anetta–Kerényi Erika (2009): Trendek és fogyasztói magatartás az egészségügyben. In: *Egészségügyi marketing és telekommunikáció* című konferencia kötete. Kékestető. 11–19. old.
4. Antalóczy Katalin (2007): Szorításban: Globális és hazai gyógyszeripari folyamatok. *Külgazdaság*. 2007/7–8. szám. 58–82. old.
5. Nagy Balázs (2005): Gyógyszeripar és innováció – egy aranykor vége? I. rész. *IME: Informatika és menedzsment az egészségügyben*. 2005/8. szám. 27–31. old.
6. Rácz-Kummer Krisztina (2009): A gyógyszerpiac szerkezeti sajátosságai. *MEB 7th International Conference on Management, Enterprise and Benchmarking*. Budapest. 349–357. old.
7. Rácz-Kummer Krisztina (2009).
8. Antalóczy Katalin (2007).
9. A Fortune Global 500 (2011), illetve IMS Health Top-Line Market Data (2010) alapján.
10. Antalóczy Katalin (1997): A magyar gyógyszeripar versenyképessége – adatok, hipotézisek, töprengések. *Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Vállalatgazdaságtan Tanszék*. 51 old.
11. Antalóczy Katalin (2001): Magyar gyógyszeripar – privatizáció után. *Külgazdaság*. 2001/2. szám. 41–61. old.
12. Antalóczy Katalin (2007).
13. EFPIA, 2013: The Pharmaceutical Industry in Figures. European Federation of Pharmaceutical Industries and Associations. 28 p. http://www.efpia.eu/uploads/Figures_Key_Data_2013.pdf. (2013. 10. 10.)
14. Haiman Éva (2012): Ellehetetlenülhet a hazai gyógyszeripar a kedvezőtlen szabályozás miatt. *Világgazdaság Online*. <http://www.vg.hu/vallalatok/egeszsegugy/ellehetetlenulhet-a-hazai-gyogyszeripar-a-kedvezotlen-szabalyozas-miatt-391455>. (2013. 10. 05.)
15. Haiman Éva (2012).
16. Antalóczy Katalin (2008): Állami piacteremtés – nemzeti bajnok teremtése: a Richter Gedeon NyRt. esete. *Külgazdaság*. 2008/7–8. 41–80. old., illetve Vidéki Imre (2012): A hazai gyógyszeripar gazdaságföldrajzi bemutatása. VI. Magyar Földrajzi Konferencia. Szeged. 1000–1010. old. http://geography.hu/mfk2012/pdf/Videki_Imre.pdf. (2013. 10. 10.)

Felhasznált irodalom

- Antalóczy Katalin (1997): A magyar gyógyszeripar versenyképessége – adatok, hipotézisek, töprengések. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Vállalatgazdaságtan Tanszék. 51 old.
- Antalóczy Katalin (2001): Magyar gyógyszeripar – privatizáció után. *Külgazdaság*. 2001/2. szám. 41–61. old.
- Antalóczy Katalin (2007): Szorításban: Globális és hazai gyógyszeripari folyamatok. *Külgazdaság*. 2007/7–8. szám. 58–82. old.
- Antalóczy Katalin (2008): Állami piacteremtés – nemzeti bajnok teremtése: a Richter Gedeon NyRt. esete. *Külgazdaság*. 2008/7–8. 41–80. old.
- Barta Györgyi–Czirfusz Márton–Kukely György (2008): Újraiparosodás a nagyvilágban és Magyarországon. *Tér és Társadalom*. 2008/4. szám. 1–20. old.
- Kiss Éva (2010): Területi szerkezetváltás a magyar iparban 1989 után. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 223 old.
- Haiman Éva (2012): Ellehetetlenülhet a hazai gyógyszeripar a kedvezőtlen szabályozás miatt. *Világgazdaság* Online. <http://www.vg.hu/vallalatok/egeszsegugy/ellehetetlenulhet-a-hazai-gyogyszeripar-a-kedvezotlen-szabalyozas-miatt-391455>. (2013. 10. 05.)
- Müller Anetta–Kerényi Erika (2009): Trendek és fogyasztói magatartás az egészségügyben. In: *Egészségügyi marketing és telekommunikáció* című konferencia kötete. Kékestető. 11–19. old.
- Nagy Balázs (2005): Gyógyszeripar és innováció – egy aranykor vége? I. rész. *IME: Informatika és menedzsment az egészségügyben*. 2005/8. szám. 27–31. old.
- Rácz-Kummer Krisztina (2009): A gyógyszerpiac szerkezeti sajátosságai. MEB 7th International Conference on Management, Enterprise and Benchmarking. Budapest. 349–357. old.
- Szalavetz Andrea (2012): A „feljebb lépési” teljesítmény mérése a globális értékláncokon belül. *Külgazdaság*. 2012/3–4. szám. 66–86. old.
- Vidéki Imre (2012): A hazai gyógyszeripar gazdaságföldrajzi bemutatása. VI. Magyar Földrajzi Konferencia. Szeged. 1000–1010. old. http://geography.hu/mfk2012/pdf/Videki_Imre.pdf. (2013. 10. 10.)
- EFPIA, 2013: The Pharmaceutical Industry in Figures. European Federation of Pharmaceutical Industries and Associations. 28 p. http://www.efpia.eu/uploads/Figures_Key_Data_2013.pdf. (2013. 10. 10.)

BELGRÁDTÓL BRÜSSZELIG, AVAGY A HORVÁT ORSZÁGIMÁZS ALAKULÁSA¹

FROM BELGRADE TO BRUSSELS, THE DEVELOPMENT OF CROATIAN COUNTRY IMAGE

GERDESICS VIKTÓRIA PhD-hallgató

Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar
Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola

Abstract

With the collapse of Yugoslavia, one of the most heterogeneous countries of East-Central Europe from ethnical-linguistic, economic and religious-cultural aspect, nations living together in a common state for decades became independent. Croatia proclaimed its sovereignty in 1991, which also meant the beginning of the Yugoslavian war causing enormous human, cultural and economic devastation. Country being under the reign of other nations for centuries is now known as Croatia – by leaving the Yugoslavian protection it had to develop its own state and own country image. Its success is not only proven by being one of the most famous destinations of the Mediterranean but as well by its new chapter heading the EU, leaving its history's storms behind. Besides that country image research is a highly popular field of today's marketing, the study investigates a special country image through literature review and expert interviews from the era of Tito's Yugoslavia to the future; the image of a country which has already faced numerous challenges during the past decades and soon it will have to find its place in a new environment.

1. Bevezetés

„Nem szorul külön kiemelésre, de, biztos ami biztos, mégis ki kell mondani: a 'Horvátország és az Európai Unió' szövszerkezet nem egyenlő 'Horvátországgal és Európával', hiszen az EU-nak nincs joga kisajátítani az Európa elnevezést. A Balkán-félsziget is Európa, attól függetlenül, hogy hogyan helyezte el magát ebben a földrajzi egységben Horvátország vagy milyennek látják őt kívülről. Horvátország Európa, nemcsak földrajzi, hanem kulturális szempontból is, függetlenül attól, hogy a több évszázados oszmán uralom és a kommunizmus miatt mennyire maradt el a nyugat-európai kulturális standardoktól. Nyelve és keresztény vallása az európai kultúra részét képezik.”²

Jelen tanulmány ezzel a gondolattal foglalkozik. Horvátország, mint az Európai Unió hamarosan legújabb csillaga színes múltat tudhat magáénak és a történelmi hányattatások maradványaival is küzd. Nyilvánvalóan más európai országnak is vannak (akár kényszerű) imázsalakulásai, Horvátország talán mégis valamivel különlegesebb, hiszen az egyetlen olyan jövődöbeli EU-tag, amely nem is oly rég még véres háborút, problémái miatt negatív médiaszereplést tudhat magáénak, gyakorlatilag a mai napig. Egy kulturálisan sokszínű, öntudatos országról van itt szó, amely nemcsak hosszú ideig más népek uralma alatt élt, de történelme időről időre fordulópontok elé állította, amelyek rendre imázsának átalakulását követelték. A vizsgálódást a titói Jugoszláviától kezdjük, az önálló Horvátor-

szág éráján át egy új irányba vezetve, az EU-tagállamiságig. Miért fontos ezzel foglalkozni? Horvátország most, az EU előszobájában egy olyan lehetőség előtt áll, amely ritkán adatik meg – bár neki megadatott 1991-ben is, az önállóság kikiáltásával. A Balkán negatív jellemzőitől való elszakadás első lépése az önálló Horvátország születése volt, az utóbbi több mint két évtized, amelyet a háborús következmények leküzdése mellett egy erős turisztikai imázs kialakítása jellemzett, meghozta gyümölcsét. Mégsem mondhatjuk, hogy maradéktalanul sikeresek voltak. A csatlakozással most új esélyek nyílnak a közeledésre és tudatos lépésekre van szükség ahhoz, hogy Horvátország megállja a helyét az Európai Unióban. Ennek pedig kézenfekvő eszköze az országimázs marketing-eszköztárának következetes alkalmazása.

2. Módszertan

A tanulmányban bemutatott eredmények szekunder és primer kutatás együttes alkalmazásával születtek. A vonatkozó magyar, angol és horvát nyelvű szakirodalom áttekintését kvalitatív kutatás, szakértői mélyinterjúk megkérdezés eredményei egészítik ki, így egységesebb képet kaphatunk a vizsgálat alá vett témáról. A mélyinterjú mintáját három olyan szakértő alkotja, aki szoros kapcsolatban áll a kutatási területtel – ők Horvátország különböző területeken tevékenykedő szakmai képviselői. A kiválasztás során alapvetően két szempont volt mérvadó az alanyok hiteles véleménye érdekében – nemzeti és szakmai kötődésük a vizsgált témához. A megkérdezett szakértők között van belgrádi magyar konzul, balkánkutató, jogász; zágrábi horvát állam- és jogtörténet-kutató jogász; és pécsi magyarországi horvát nyelvész, néprajzkutató.

3. Az országimázsról

Napjaink marketingírásaiban (és mindennapjaink szóhasználatában is) igen sokszor szerepel valamiféle „helyimázs”, gyakran konkrét országimázs, amelyet Kotler et al. „az adott országról kialakult nézetek, hitek, vélemények összességeként” definiál.³ Az országimázssal a szakirodalom a múlt század hatvanas éveitől kezdve foglalkozik, akkoriban elsősorban az ún. országeredet-hatás szempontjából. A legfrissebb publikációk viszont az országimázst már márkaértékként vizsgálják, ennek kapcsán pedig megjelenik maga a folyamat, az országmárkázás fogalma.⁴ Minden országnak van imázsa, amely folyamatosan változik, akár spontán, akár irányított módon,⁵ és mint minden imázs-típus, multidimenzionális fogalom; irányultságát tekintve belső és külső, időhorizontja szerint pedig előzetes, azaz tény (current) imázs, valamint jövőbeni, kívánatos (wish) imázs.⁶

Globalizált világunkban, a gyarmatok függetlenségével, majd a szovjet blokk és Jugoszlávia felbomlásával, közel 200 ország versenyez egymással, amely harcban az országimázs különleges szereppel bír. Anholt⁷ szerint egy jó országmárka „soft power”-t, azaz „puha erőt” jelent ebben a versenyben, Kotler és Gerner⁸ véleménye pedig az, hogy egy jó országmárka kifejezetten versenyképességi tényező. Simon Anholt, aki 1996-ban elsőként vetette papírra a „nation branding” fogalmát, tehát méltán nevezhetjük az országmárkázás atyjának, 2007-ben az országimázst továbbértelmezte, versenyképes identitásnak nevezi, amelyet a nemzeti identitással hoz kapcsolatba: „az országmárka a nemzeti identitás materiális, erős, kommunikált formája”.⁹ Ezek alapján a tanulmányban elválasztom a belső, a nemzeti identitással azonos imázst és a külső imázst, amely valójában ennek kifejeződése.

Papp-Váry¹⁰ úgy véli, az országmárkázás céljai elsősorban gazdaságiak; a turizmus

ösztönzése, a befektetések és az export elősegítése, valamint az ország külpolitikai megítélésének javítása. Igaz ez a tanulmányban vizsgált országra is, hiszen Horvátország is nyilvánvalóan ezeket a célokat tűzi ki maga elé, csak hogy 20. századvégi történelmét nemcsak a tipikusan tranzíciós országokra jellemző folyamatok fémjelzik, hanem egy meghatározó háború is, amelyet mind a média, mind a szakirodalom különböző elnevezésekkel illet: délszláv háború, szerb agresszió, honvédő háború... Horvátország imázsa most több kihívás előtt is áll; versenyképessé kell válnia az országok versenyében, sőt, bekerülve egy új államalakulatba, minden erejével azon kell lennie, hogy leküzdje történelmének negatív hozadékát, hiszen kapcsolódó asszociációként sokszor még ma is megjelenik a háború, a háborús bűnösség, a barbár népek hazája, a korrupció, a sötét Balkán, és még sorolhatnánk. A tanulmány az országimázs szerepének jelentőségét kívánja hangsúlyozni egy olyan ország esetében, amely időszakonként új környezetben találja magát. A máig vezető út során Horvátország sok fordulatot élt meg. Ezeknek megfelelően a titói, ún. második Jugoszláviától vizsgálva három szakaszra bonthatjuk a horvát országimázst; Jugoszlávián belüli, önálló és EU-tagállami imázusra.

4. A horvát imázs alakulása

A külföldi politikai, ideológiai és gazdasági befolyáshoz való vonzódás és az attól való viszolygás közti konfliktus a Balkán történetének egyik állandó alkotóeleme,¹¹ így Horvátországé is. Színes történelmét a különböző népekhez való kapcsolódás jellemzi; a térségben az illíreket meghódító rómaiak után avar és szláv törzsek jelentek meg, a horvát állam perszonálunióba került a magyar koronával, betörték a tatárok, a törökök, később az Osztrák–Magyar Monarchia, majd az első és a Josip Broz Tito vezette második Jugoszlávia része lett a nemzet.¹² Tito Jugoszláviája a nagyszerb ideológia és a Belgrád-központúság mentén létrehozott államalakulat volt, amelyben hat ország népét tartották egy délszláv identitásnak nevezett egységben. Jugoszlávia imázsa a vezető el nem kötelezett politikájának köszönhetően többé-kevésbé pozitív volt, azonban a tagállamok önállóságát kevésbé, így az országimázs tekintetében sem tette lehetővé. Tito 1980-as halála után fokozatosan kialakult kormányzati káosz, és a bipoláris világrend 1989–90-es években bekövetkezett összeomlásának hatása felszínre hozta a lappangó, voltaképp mesterségesen elnyomott etnikai feszültségeket. „Aztán egyik napról a másikra megszűnt minden illúzió a testvéri egységgel kapcsolatban, és a gyűlölet lett úrrá mindenütt. Mintha mindig is ott bujkált volna közöttünk, arra a pillanatra várva, amikor megmutathatja rút arcát. Mintha Jugoszláviát azért is teremtették volna, hogy bebizonyítsák: rokon népek sem képesek együtt élni egy közös országban.”¹³ A nemzetek közti ellentétek fellobbantak, a nemzeti problémákat pedig a tagállamok gazdaságainak egyenlőtlenségéből fakadó problémák tetézték. A nacionalista politikai vezetők hatalomra jutásával Jugoszlávia tagállamai sorra kikiáltották függetlenségüket – elsőként 1991 júniusában a nyugati támogatást élvező Szlovénia, és ugyanazon a napon Horvátország is. Kitört az újkori Európa harmadik legvéresebb háborúja, amelyet követően a korábbi jugoszláv tagországok valóban megkezdhettek önálló életüket.¹⁴

Több mint húsz év telt el azóta, hogy Horvátország Európa teljesjogú tagjává vált, mint független, szuverén és nemzetközileg elismert állam. Sokan a világon soha ezelőtt nem hallottak Horvátországról, sokan csak a jelenlegi politikai tevékenységei alapján ítélik meg, barátságos, szép és szimpatikus országgént, vagy épp embertelen, arrogáns, balkáni lemaradóként. 2002-ben dr. Miomir Žužul, akkori horvát külügyminiszter és volt washing-

toni horvát nagykövet, a következőket mondta a horvát országimázsról: „Sajnos a rólunk alkotott kép messze nem pozitív – nyilván ezt sok szempontból nem érdemli meg az ország, és sok időre lesz még szükség, hogy ezt meg tudjuk változtatni.”¹⁵ Kiindulva abból a megállapításból, hogy egy ország imázsa az identitás kifejező eszköze, az országoknak különös figyelemmel kell kiválasztaniuk, mely elemeket kívánják a külvilág felé kommunikálni. Skoko¹⁶ szerint Horvátországnak nincs felismerhető identitása világviszonylatban; vagy nem ismerik, vagy negatív imázssal rendelkezik, külpolitikai téren is leginkább a hiányosságait hangsúlyozzák. Vukadinović¹⁷ szerint a többi európai volt szocialista országgal ellentétben Horvátország állammá alakulásával specifikumok sorát vonultatta fel. Szlovéniával karöltve a volt jugoszláv tagköztársaságok közül gazdaságilag a legfejlettebbnek számított, ezt az előnyét viszont az Európához való közeledésben nem tudta kihasználni, hiszen háborús közegbe került, az ország újjáépítését és a menekültek visszatelepítését helyezte előtérbe a háborút követően. Tito aktív külpolitikájának köszönhetően Jugoszlávia pozitív imázssal rendelkezett, ezzel szemben Horvátország kilépése a föderációból negatív visszhangot keltett, hiszen az államalakulat az első világháború győztes nagyhatalmainak terméke volt. Az egyre jobban elmérgesedő fegyveres összecsapások hatására azonban hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a jugoszláv egység többé nem tartható fenn. Ausztria és Németország voltak az elsők, akik támogatták Szlovénia és Horvátország kiválását, az utóbbihoz gondosan hozzáfűzve, hogy hosszú és kemény út áll előtte.¹⁸

Az 1992-es nemzetközi elismerést követően egészen a bosnyák harcok kitöréséig, illetve az utolsó horvát területek felszabadításáig Horvátország „áldozat” imázst kapott. Az önálló Horvátország számára kiváló lehetőséget nyújtott mind a gazdasági felépülésre, mind a pozitív imázs kialakítására a turizmus, marketingtevékenysége javarészt ilyen irányba helyeződött a következő években. Ennek ellenére a boszniai muszlimok ellen elkövetett horvát tettek lerombolták Horvátország áldozati szerepkörét. Európa csalódása Horvátországban 1995 és 1999 közé, a háború utáni időszakra tehető.¹⁹ A háború visszavetette a demokratizálódás folyamatát is, így hiába az 1992. évi nemzetközi elismerés, a horvát imázs nehéz küzdelem előtt állt. A 2000. évi kormányváltás hozta meg az Európához való közeledés következő lépését, amely nagy reményeket keltett a horvát népben, néhány éven belül pedig megkezdődtek a csatlakozási tárgyalások is. Mi vezethetett mégis ahhoz, hogy a hön áhított EU-csatlakozási referendumra csak a választók 43,5%-a ment el? „Az önállóság és a saját identitás elvesztésének félelme, az ismeretlentől, a rákényszerített szabályoktól való rettegés, a nemzetközi keretek közé kerülő ítélkezés, Európa tisztességes szándékaiban való kételkedés, a csatlakozás előnyeinek nem tiszta ismerete, a belépés magas szociális költségei és általánosságban, a változásoktól való félelem.”²⁰ Horvátország euroszepticismusa a háborúval is kapcsolatos, hiszen a véres összecsapások idején az EU nem állt Horvátország mellé, amely az ország erős csalódottságát eredményezte és a mai napig táptalaját nyújtja az unióval ellenkező nézeteknek. Másrésről a csatlakozást nem támogató horvátok erősen konzervatív és nacionalista ideológiájával szögesen ellentétes az EU liberális eszméje, így számukra az EU valamiféle kísérlet volna, valamiféle új Jugoszlávia, amely erősen korlátozza szuverenitásukat.²¹ 2012 januárjában tehát Horvátországban csatlakozási népszavazást tartottak. A szavazati joggal rendelkező horvát állampolgárok mindössze 43,5%-a ment el szavazni, viszont közülük 66,27%-a igit mondott az urnánál. Bár a részvétel igen gyenge, Brüsszel mégis fellelegzett, Horvátország csatlakozása 2013. július 1-jére tehető.²²

5. A szakértői megkérdések eredményei

5.1. Horvátország Jugoszlávián belüli imázsa

A titói Jugoszláviát a megkérdezett szakértők közel hasonlóan jellemezték. Egy integráló politikában erős, központosított szláv államnak tartják, amelyet elsősorban Tito személyi kultusza és a népek kulturális sokfélesége, mintegy olvasztótégelye, egy sajátos el nem kötelezett állami politika, gazdasági szempontból Tito haláláig nyugalom, azt követően viszont épp a különböző kultúrák, vallások és identitások elnyomásából eredő belső feszültség jellemez. Ezen népek egyben tartása, ahogy azt a történelem is mutatta, tulajdonképpen csak Titónak, a karizmatikus vezetőnek sikerült – halála után fokozottabbá vált a belső feszültség, amely végül háborúhoz vezetett. Jugoszlávia megítélését illetően negatívnak tartják a háborús következményt, a különböző népek mesterséges elnyomását, a különböző identitások nem megfelelő kezelését. Horvátországot ebben az államalakulatban követő szerepben látják, a nagyszerb ideológia áldozataként, alárendeltjeként. Az erős, egységet közvetítő, tudatosan épített, Tito nevéhez kötődő jugoszláv imázson belüli, 1991 előtti horvát imázs a szakértők véleménye szerint, bár saját, gazdag történelmével és hagyományaival különleges volt és kiemelkedő, önállóan nem tudott kifejezésre jutni. Jugoszlávia nem arról szólt, hogy bármelyik állam, Szerbián kívül, kiemelkedjen.

5.2. Az önálló Horvátország imázsa

Horvátország 1991. évi függetlenedésének politikai okai voltak, hiszen az 1974. évi alkotmány alapján erre joga volt. A függetlenedésig vezető belső okot pedig a nemzeti elmentések, a népek elnyomása, az erősödő konfliktusok adták. Horvátország helyzete egyértelműen jobb lett 1991 után, hiszen az ország turisztikai paradicsommá vált, hamarosan EU-tag lesz. Egyezők a vélemények abban is, hogy a háborúnak volt hatása az országimázusra, bizonytalanságot, félelmet, negatív sztereotípiákat hagyott maga után, „amelyek gyakran rácsodálkozásként bomlanak szét a személyes élmények hatására.” Ugyanakkor ez a „tisztulási” folyamat az EU-csatlakozással jelentősen felgyorsult, sőt, épp a háború hozta azt az erős öntudatot is, ami miatt ma ennyire védnek mindent, ami az övék. 1991 óta az ország heves és tudatosan felépített marketingtevékenységet folytatott, elsősorban a turizmust helyezve fókuszba. Tudatosan felépített országimázsusuk tehát elsődlegesen egy turisztikai imázs, amelyben helyet kapnak a természeti és kulturális kincsek, a tengerpart, a mediterrán világ jellemzőinek sokasága és a piros-fehér sakktábla.

5.3. Az EU-tagállami horvát imázs

Horvátország nemzetközi helyzete napjainkban kedvezőnek mondható, rendszeresen követendő példaként hozzák fel a környező országok számára, sőt, a nemzetközi közvélemény turisztikai mennyországnak és a legvonzóbb desztinációk egyikének tartja. A turisztikai fókuszú országmárkázás hatására leginkább a szépségével csábít. Ennek köszönhetően szimpatikus országgént élük meg, de pozitív megítélését beárnyékolják az európai sajtóban kellően megszellőztetett politikai és gazdasági problémák, viták, érdekellentétek is. Az EU tagjelöltségi státusz óta, küzdelmek és tudatos lépések eredményeképp ma már nem „titói”, hanem „EU-szerű” és egyszerre igazi horvát országról beszélhetünk. A szakértői vélemények abban is egyeztek, hogy nehezen meghatározható, javult-e ez az imázs; „tisztult”, mindenképpen „európaiabb”, nyilván benne van a megfelelési vágy, hogy az EU-

hoz méltó legyen. „Horvátország belépése az európai és az euroatlanti integrációkba a legjobb módja volt a horvát nemzeti érdekek érvényesítésének”.²³ A megkérdezettek mégis éreznek valamifajta ellentmondást a mai horvát imázsban, nem bizonyosak abban, hogy az ország le tudta vetközni a negatív jellemzőket. Horvátország nem vonzza a befektetőket sem a turizmus, sem más gazdasági ágazatok terén, mivel a tranzíciós államok tipikus imázsa is kapcsolódik hozzá, amely a korrupció, a hatékonyságot és aktivitást nélkülöző állami közigazgatás problémáival, a nem megfelelő joggyakorlással és ezáltal jogi bizonytalansággal, a szervezett bűnözéssel küzd. „Balkáni” imázsához továbbá hozzájárulhat a magas fokú szürkegazdaság, a hiányos turisztikai kínálat, amely még mindig java-részt a tengerre és a napra, valamint a nem megfelelően kvalifikált turisztikai dolgozókra alapoz, nem beszélve a tengerpart ún. „apartmanizálódásával” együtt járó ökológiai pusztítással. A fentiek ellenére a turizmus alapját képező nyitottságnak és az ezirányú marketingtevékenységnek köszönhetően a háborús jellemzőket mára már sikerült levetközni, „balkáni” jellemzőinek eliminálásában pedig a csatlakozási folyamat segít, hiszen az uniós hovatartozás felül fogja írni a földrajzi hovatartozás tényét, legalábbis az országimázs szempontjából. A szakértők kevésbé éreznek ellentmondást a mai horvát imázsban, mint néhány évvel ezelőtt, amikor még a bizonytalanság és az iránykeresés volt a meghatározó. A Balkán pejoratív jellemzőit Horvátország igyekszik leválasztani magáról, amely nem egyszerű feladat, hiszen nemcsak földrajzilag tartozik a félszigethez, hanem a kulturálisan sokszínű, pozitívnak mondható Balkánt is magában hordozza. Az EU-pártiak mellett jelen van egy széles szkeptikus réteg, amely az uniós csatlakozásban „Euroszláviát” lát, azaz azt, hogy újra egy nagyobb rendszer szenvedő alanyává fog válni Horvátország. Az igazán „európaivá” válást a szakértők elsősorban ezen „balkáni” jellemzők megszüntetésében látják; a politikai helyzet megváltoztatásában, amely Horvátországot valós jogállammá alakítja az emberi és kisebbségi jogok tiszteletével, a gazdaság versenyképességének növelésével, a munkaerőpiac reformjával. Mindezek mellett Horvátországnak meg kell őriznie nemzeti identitását, értékeit és szuverenitását.

A megkérdezettek véleménye szerint Horvátországnak, amellet, hogy megőrzi önálló identitását, imázsában azt kell hangsúlyoznia, hogy valóban kész a csatlakozásra. Globálisan felismerhető turisztikai desztinációvá kell válnia, amely versenyképes és vonzó a befektetők számára is, munkahelyeket teremt és fenntartható módon irányítja a fejlődést az egész ország területén, vendégei számára pedig egész évben vendégszeretetet, biztonságot és egyedi élményeket kínál. A befektetői környezet javítását stabil törvényi szabályrendszerrel, a korrupció és a bűnözés megszüntetésével kell elérni, hiszen ezek mind hatékonyan fogják javítani Horvátországot, mint jövőbeli EU-tagállam imázsát. Ellenkező esetben problémás, fejletlen és korrupt államként fogják kezelni. Azt kell hangsúlyozni, ami vonzó, ami szép, amiért érdemes odalátogatni, amiért érdemes megismerni a horvátokat – az egészséges nemzeti érzést, a gazdag kultúrát, a hagyományokat, a természetes földrajzi adottságokat. Marketingszempontból nézve imázsába a turizmus mellé valamelyest beke-rel majd az EU, hiszen az EU lesz az új piac.

Milyen lesz Horvátország EU-imázsa? A szakértők úgy tartják, az EU külső hataraként fontos szerepe lesz, turisztikai célpontként kiemelt figyelem övezi majd. „Ő lesz az új kistestvér.” Kezdetben talán mind külső, mind belső imázsát tekintve szkepticizmus fogja övezni: az EU által támasztott elvárások és azoknak való „meg-nem-felelés” az európai oldalról, és az EU-ban való „csalódás” a horvát oldalról. Bizonyára igyekezni fognak szimpatikusná válni, amelyben nagy segítségükre lesz a turizmus, azonban ez nem lesz egyszerű, mivel az emberek és az állam megítélése, már csak a háborúskodás okán is, magában hordoz egy negatív vonulatot, amely akár pozitív irányba is fordítható – hiszen

egy háborút megélt, összetartó, öntudatos nemzetről van szó. Belső identitásukat tekintve azt kell mérlegelni, mennyire tudják majd magukat, saját értékeiket megőrizni. „Nem biztos, hogy könnyű lesz nekik elfogadni az Európai Uniót. Ha nem is borulnak térdre az EU előtt, a környezet, a most jellemző életmód is azt követeli tőlük, hogy elkezdjének a Jugoszlávia utáni nagy horvát öntudatból leadni, amely már jellemző is manapság. Azt szokták mondani, „nyelvében él a nemzet”, ők pedig amennyire az önállóság után a tiszta horvát nyelvre törekedtek, annyira engedték be mára a „horvátosított” idegen szavakat.”²⁴ Mindemellett „a horvátok belső identitása ha változik is, azt nagyon szerényen fogja tenni, erősen öntudatos népről beszélünk, így különösen az EU tagállamiságot ellenzők körében nem lesz identitásváltozás.”²⁵

6. Befejezés

Horvátország hamarosan Európa nagyítója alá fog kerülni. Ilyen lehetősége nem volt függetlenségének kikiáltása és annak nemzetközi elismerése óta. Sikeresen „helyezte el magát a térképen”, jól alakította imázsát a jugoszláv föderációból való kitörés óta? Bizonyára javarészt igen, hiszen fokozatosan közeledni tudott az Európai Unióhoz, egyre távolodva a pejoratív balkáni sztereotípiáktól. A kérdés az, hogy most kihasználja-e az új lehetőségeket arra, hogy ezektől teljesen megszabaduljon. Skoko²⁶ buzdító írásában arra hívja fel a nép és a politikai vezetők figyelmét, hogy Horvátország imázsalkítása kapcsán mennyire fontos most „észnel lenni”. Az országimázs elméletével foglalkozók szerint ugyanis az országokat általában a hozzájuk kapcsolódó legutóbbi nagy eseménnyel kötjük össze, ezért a fejlett országoknak saját identitásuk és ezáltal imázsuk irányítását a 21. századi politikai vezetők elsődleges tulajdonságának tartják. A gazdag kulturális, történelmi és természeti kincs, valamint az Európához való tartozás ellenére Horvátországot jövőbeli szomszédjainak java még mindig balkáni primitív népek hazájának tartja, akiknek „véletlenül” szép tengerük is van. Horvátországnak most határozottan végig kell gondolnia, milyen első benyomást szeretne kelteni EU-tagállamként, mert ha továbbra is a háború, vagy bármi egyéb negatív médiamegjelenés lesz az utolsó ismert esemény, amely hozzá köthető, akkor elveszítheti a lehetőséget, hiszen első benyomást nem lehet kétszer tenni... Az országnak kulcsfontosságú most egy olyan erős, reális értékekre épülő identitás meghatározása, amely imázsában tükröződve pozitív, befogadható módon kerül ki az Európai Unió piacára és létjogosultságot ad Horvátország ún. európai jellemzőinek. Ha nem teszi, a Balkánon ő lesz a legeurópaibb, Európában viszont ő lesz a Balkán.

Jegyzetek

1. A tanulmány a TÁMOP 4.2.2./B-10/1-2010-0029: Tudományos képzés műhelyeinek támogatása a Pécsi Tudományegyetemen c. pályázat keretében készült.
2. Kušar, Stjepan (2006): Hrvatska i Europska unija – Treba li Republika ući u Europsku uniju? Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja. IV/1. szám. 71–83. old.
3. Kotler, Philip–Haider, Donald H.–Rein, Irving (1993): Marketing places: Attracting Investment, Industry and Tourism to Cities, States and Nations. Free Press. New York. 141. old.
4. Jenes Barbara (2010): Branding the nation – the historical context. http://www.marketing-trends-congress.com/2010_cp/Materiali/Paper/Fr/JENES.pdf [letöltve: 2012. március 12.]
5. Papadopoulos, Nicolas–Louise A. Heslop (2002): Country Equity and Country Branding, Journal of Brand Management. IX/4–5. szám. 294–314. old.

6. Sándor Imre (2003): A marketingkommunikáció kézikönyve. ANT Stúdió Bt. Budapest. 309 old.
7. Anholt, Simon (2005): Brand New Justice – How Branding Places and Products Can Help the Developing World. Elsevier Butterworth Heinemann. Oxford. 173 old.
8. Kotler, Philip–Gertner, David (2002): When a Country Becomes a Brand and a Product, Lubin Working Research, Summer 1. and 4. In. Papp – Váry Árpád Ferenc: (2009): Országmárkázástól a versenyképes identitásig – A country branding megjelenése, céljai és természete. Marketing & Menedzsment, XLIII/2. szám. 4–19. old.
9. Anholt, Simon (2007): Competitive Identity – The New Brand Management for Nations, Cities and Regions. Palgrave Macmillan. Basingstoke. 134 old.
10. Papp–Váry Árpád Ferenc (2009): Országmárkázástól a versenyképes identitásig – A country branding megjelenése, céljai és természete, Marketing & Menedzsment, XLIII/2, 4–19. old.
11. Jelavich, B. (1996). A Balkán története. Osiris Kiadó. Budapest. 344 old.
12. Bali Lóránt–Kolutáczi Andrea (2006): Horvátország történeti kronológiája. Balkán Füzetek 4. szám. Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi Intézet Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs.
13. Gyukics, Szlavoljub (1997): A Milosevics-klán, Atheneum Kiadó, Budapest. 94. old.
14. Juhász József–Márkusz László–Tálas Péter–Valki László (2003): Kinek a békéje? Zrínyi Kiadó. Budapest. 328 old.
15. Skoko, Božo (2005): Hrvatska – Identitet, Image i Promocija. Školska knjiga d.d. Zagreb. 15. old.
16. Skoko, Božo (2012): Hrvatska pred europskim zrcalom: kako nas drugi vide, a kako im se mi predstavljamo? Nova prisutnost. X/3. szám. 377–380. old.
17. Vukadinović, Radovan (2000): Hrvatska vanjska politika – Novo vrijeme i nove zadaće. Međunarodne Studije. 2000/1. szám. 1–20. old.
18. Juhász József–Márkusz László–Tálas Péter–Valki László (2003): Kinek a békéje? Zrínyi Kiadó. Budapest. 328 old.
19. Skoko, Božo–Jurilj, Daniel (2011): Uloga vladinih komunikacijskih strategija i kampanja u procesu pristupanja Europskoj Uniji – iskustva Češke, Poljske, Slovenije i Hrvatske. Politička misao. XLVIII/1. szám. 215–232. old.
20. Pilić, Šime–Brstilo, Ivana–Matić, Ana (2009): O priključenju Hrvatske EU: rezultati empirijskog istraživanja u Dalmaciji. Informatologia. XLII/2. szám. 100–105. old.
21. Jović, Dejan (2011): Hrvatska vanjska politika pred izazovima članstva u Europskoj Uniji, Politička misao, XLVIII/2. szám. 7–36. old.
22. Ištaković, Ana (2012): Hrvatska u multikulturalnom svijetu. Media, culture and public relations. III/2. szám. 150–157. old.
23. Állam- és jogtörténet-kutató, jogász, Zágrábi Egyetem Jogi Kar.
24. Magyarországi horvát nyelvész, néprajzkutató.
25. Belgrádi magyar konzul, balkánkutató, jogász.
26. Skoko, Božo (2012): Hrvatska pred europskim zrcalom: kako nas drugi vide, a kako im se mi predstavljamo? Nova prisutnost. X/3. szám. 377–380. old.

Felhasznált irodalom

- Anholt, Simon (2005): Brand New Justice – How Branding Places and Products Can Help the Developing World. Elsevier Butterworth Heinemann. Oxford. 173 old.
- Anholt, Simon (2007): Competitive Identity – The New Brand Management for Nations, Cities and Regions. Palgrave Macmillan. Basingstoke. 134 old.
- Bali Lóránt–Kolutáczi Andrea (2006): Horvátország történeti kronológiája. Balkán Füzetek 4. szám. Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi Intézet Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs.

- Gyukics, Szlavoljub (1997): A Milosevics-klán. Atheneum Kiadó. Budapest. 94. old.
- Ištaković, Ana (2012): Hrvatska u multikulturalnom svijetu. Media, culture and public relations. III/2. szám. 150–157. old.
- Jelavich, B. (1996). A Balkán története. Osiris Kiadó. Budapest. 344 old.
- Jenes Barbara (2010): Branding the nation – the historical context. http://www.marketing-trends-congress.com/2010_cp/Materiali/Paper/Fr/JENES.pdf [letöltve: 2012. március 12.]
- Jović, Dejan (2011): Hrvatska vanjska politika pred izazovima članstva u Europskoj Uniji, Politička misao, XLVIII/2. szám. 7–36. old.
- Juhász József–Márkus László–Tálas Péter–Valki László (2003): Kinek a békéje? Zrínyi Kiadó. Budapest. 328 old.
- Kotler, Philip–Gertner, David (2002): When a Country Becomes a Brand and a Product, Lubin Working Research, Summer 1. and 4. In: Papp–Váry Árpád Ferenc: (2009): Országmárkázástól a versenyképes identitásig – A country branding megjelenése, céljai és természete. Marketing & Menedzsment, XLIII/2. szám. 4–19. old.
- Kotler, Philip–Haider, Donald H.–Rein, Irving (1993): Marketing places: Attracting Investment, Industry and Tourism to Cities, States and Nations. Free Press. New York. 141 old.
- Kušar, Stjepan (2006): Hrvatska i Europska unija – Treba li Republika ući u Europsku uniju? Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja. IV/1. szám. 71–83. old.
- Papadopoulos, Nicolas–Louise A. Heslop (2002): Country Equity and Country Branding, Journal of Brand Management. IX/4–5. szám. 294–314. old.
- Papp–Váry Árpád Ferenc (2009): Országmárkázástól a versenyképes identitásig – A country branding megjelenése, céljai és természete, Marketing & Menedzsment, XLIII/2, 4–19. old.
- Pilić, Šime–Brstilo, Ivana–Matić, Ana (2009): O priključenju Hrvatske EU: rezultati empirijskog istraživanja u Dalmaciji. Informatologia. XLII/2. szám. 100–105. old.
- Sándor Imre (2003): A marketingkommunikáció kézikönyve. ANT Stúdió Bt. Budapest. 309 old.
- Skoko, Božo–Jurilj, Daniel (2011): Uloga vladinih komunikacijskih strategija i kampanja u procesu pristupanja Europskoj Uniji – iskustva Češke, Poljske, Slovenije i Hrvatske. Politička misao. XLVIII/1. szám. 215–232. old.
- Skoko, Božo (2005): Hrvatska – Identitet, Image i Promocija. Školska knjiga d.d. Zagreb. 15. old.
- Skoko, Božo (2012): Hrvatska pred europskim zrcalom: kako nas drugi vide, a kako im se mi predstavljamo? Nova prisutnost. X/3. szám. 377–380. old.
- Vukadinović, Radovan (2000): Hrvatska vanjska politika – Novo vrijeme i nove zadaće. Međunarodne Studije. 2000/1. szám. 1–20. old.

A KISVÁROSOK IPARI ÁTALAKULÁSA A XX. SZÁZADBAN¹

INDUSTRIAL CHANGES OF THE SMALL CITIES IN THE XX. CENTURY

HORECZKI RÉKA PhD-hallgató

Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Regionális Politika
és Gazdaságtan Doktori Iskola

Abstract

Traditionally the small cities are the economic centre of the surrounding area. Mainly they will be act a part of place of market, where're presented agricultural product and industry ware and other services. Majority of the small cities was functional by oppidum, where was the agricultural production more dominant, than the manufacturing respectively the technical services. The industrialization of the small cities was characterized by overdue progress. First was worked up small factories, who based on agriculture in the cities. I'm looking for an answer to the question, that was typical details of the industrial changes of the present small cities in the XX. century, or not? The mining, food industry and manufacturing have got important parts of industrialization, and the newborn enterprise, who are the biggest company and they have a most employee in the region, are equally important. In this essay I'd like to show types of small cities in the South-Transdanubien region describing their industrial changes.

1. A kisvárosok gazdasági szerepkörének változásai

Tanulmányom során végig kívánom kísérni a dél-dunántúli térségben található kisvárosok (2012-ben 27 db) ipari átalakulásának főbb tényezőit. A kiegyezéstől kezdődően nagyvonalakban be fogom mutatni a Dél-Dunántúl térségének jelentősebb változásait, valamint azt, hogy a kisvárosok hogyan alkalmazkodtak a történelmi kihívásokhoz; fejlődéssel, átalakulással, vagy esetleg visszafejlődéssel.

A terület, ami vizsgálok, számos változáson (terjedelmi, földrajzi, társadalmi tekintetben) esett át; ha megnézzük a kiindulási, azaz a kiegyezés utáni illetve egy száz évvel későbbi állapotot, a területi és az országos – belső – aránybeli változás a legszembetűnőbb. 1870-ben az ország területének még egy tizedét sem jelentette a – négy megyéből álló – Dél-Dunántúl, viszont 1968-ban már 18,6%-át alkotta az ország területének (Trianon után nemcsak az ország, de a Dél-Dunántúl területe is jelentősen lecsökkent). Az iparban foglalkoztatottak száma is jelentősen megnövekedett, hiszen a korábbi közel 5%-os arány helyett már az ország lakosainak 1/4-e, illetve a térség népességének 1/5-ének jelentett megélhetést az ipar, illetve a hozzá kapcsolódó ipari szolgáltatások.² Baranya megyében az iparosok száma – elsősorban Pécs kedvező helyzete miatt – kimagasló országos szinten is, közel 790 céhmester volt található 1850-ben a megyében, és kis mai kisváros, Siklós és Pécsvárad már ekkor országos jelentőségű iparos-foglalkoztatottságot jegyzett. 1860-ra Baranya megyében már 91 féle iparág képviseltette magát, ami az önálló iparosok számában is megmutatkozik: 1870-ben 7424 iparos él a megyében. Ez a szám sajnos meglehetősen ingadozó, hiszen 1876-ban már 5946-ra csökkent a számuk, de 1880-tól a vállalkozási kedv növekedett, az önálló iparosok esetében újfent erőteljes emelkedés figyelhető meg.³

1. táblázat. Dél-Dunántúl területi változásai
Table 1. Territorial changes of South-Transdanubien

	1870	1968
Dél-Dunántúl:		
Az ország területének	7,2%	18,6%
Az ország lakosainak	8,3%	15,4%
Ipari foglalkoztatottak:		
Az ország lakosságának	4,8%	24%
Dél-Dunántúl népességének	4,5%	20%

Forrás: saját szerkesztés, T. Mérey 1993. 259–260. old. alapján

A kisvárosok státuszát tekintve a dualizmus kezdetén többségük mezőváros volt, de faluként is sok (10) mai kisváros szerepelt akkoriban. Ebből adódott, hogy a mezőgazdaság mellett a kisvárosok életében az ipar csupán átmeneti szerepet töltött be ebben az időszakban. Az agrártermeléshez köthető kézműipar, amely be tudott kapcsolódni a közvetlen kereskedelembe – a piachelyek révén – javarészt városi kiváltságokkal ruházta fel a kisvárosokat, és egyes települések esetében stabil fejlődést generált. 1868-ban az iparra vonatkozó rendelkezések még nem voltak felfedezhetőek, mivel a föld jelentette a megélhetést. A kiegyezés után, 1876-ban összeírásra kerültek a Soproni Kereskedelmi és Iparkamara által a Dunántúlon dolgozó ipari, kereskedelmi és pénzügyi vállalkozások és az azoknál alkalmazásban állók, illetve az az évben fizetett jövedelemadó összegük. A felmérés szerint a térség iparszerkezete hagyományosnak tekinthető. Az iparban dolgozók 20%-a tartozott a ruházati iparhoz, többségük egyszemélyes műhelyben dolgozott, mint csizmadia, szabó, cipész. A kis műhelyeket ellátó üzemek közül kiemelkedő volt a Simontornyán működő Fried család tímárműhelye, amely egészen az államosításig (1948-ig) sikeresen működött.⁴ A Mágocson működő fehéredény gyár „közönséges használati edényeket gyártott, amelyek „kielégítő keresletnek örvendtek”. A gyár a külföldi termékekkel szemben is versenyképesnek számított.⁵

Az iparágban dolgozók számát tekintve második helyen az élelmiszeripar, harmadiként a vas- és fémipar szerepelt, melyet a főként akkori piachelyeken működő kovácműhelyek nagy száma szolgáltatta. Negyedik helyen a faipar, amely a mezőgazdaság közvetlen kiszolgálójának mutatkozott, a Somogy megyei Nagybajomban, Csurgón egészen az 1990-es évek közepéig működtek ezek a kis fűrészüzemek, kerékgyártás, orsógyártás illetve további mezőgazdasági termékek gyártása. Szolgáltató- és vendéglátóipar: főként a falusi kocsmák, csárdák, illetve a kéményseprők. Érdekesség, hogy a megyeszékhelyek előtt található kisvárosok: Kadarkút, Szentlőrinc, Pécsváradon ez az arány jóval magasabb, mint a távolabb eső kisvárosok esetében. A textilipar kb. 10 %-os részesedéssel bírt. 1876-ban Baranya megyében a legtöbb iparos 1. Pécs, 2. Mohács, 3. Siklós, 4. Pécsvárad (amelyek már az 1850-es években is jelentősnek számítottak), 5. Bóly, 7. Mágocs.⁶

Míg az 1870-es évek közepén többnyire egyszemélyes kis műhelyeket találunk, az 1880-as évekre már döntő változásokat figyelhetünk meg; kiépül a terület vasúthálózata. A kisvárosok egyben uradalmi központok is voltak, és ezek a nagybirtokosok igényelték és finanszírozták a vonal kiépítését. Például: a Barcs-Kaposvár helyi érdekű vasútvonal Kadarkúton keresztül húzódott, ami a Somssich és Széchenyi családok által finanszírozott. Boglár (a későbbi Balatonboglár) a Buda-Nagykanizsa-Szombathely-Sopron-Bécs 1865-ben megindult vonalon feküdt, melynek köszönhetően kereskedelmi központtá vált. Ennek köszönhetően a településen a mezőgazdaság háttérbe szorult, és az iparnak, közlekedésnek valamint a kereskedelemnek meghatározó szerep jutott, melyet a foglalkoztatási struktúra is tükröz (29%, 7%, 12%).⁷

1. ábra. A régió vasúthálózata, 1914

Map 1. Railway network in the Region, in 1914

Forrás: Dél-Dunántúl, 2006. 35. old.

A városfejlődés és a vasút kölcsönös kapcsolata a dualizmus korában számottevő, az egyes területek bekapcsolódása a gazdaság érrendszerébe meggyorsította az egységes országos piac kialakulását, ösztönözte a beruházásokat. Mind a mezőgazdaság, mind az ipar jövedelmezőségét elősegítette, de fontos megjegyezni, hogy a csupán a vasúti csomóponti szerep nem generálta a városok fejlődését, ha nem állt mögötte megfelelő gazdasági súly, érdekérvényesítő képesség (pl. Szentlőrinc, Somogyszob esete). Boglár esetében viszont épp a vasút jelentette a központi szerep elindulását, hiszen lakosainak számában dinamikus növekedést eredményezett: 1870 és 1890 között 54%-kal, 1900 és 1910 között 44%-kal nőtt a népessége a kisvárosnak.⁸

Magyarország iparának fejlődéséhez viszonyítva Dél-Dunántúlon számos eltérés volt megfigyelhető.⁹

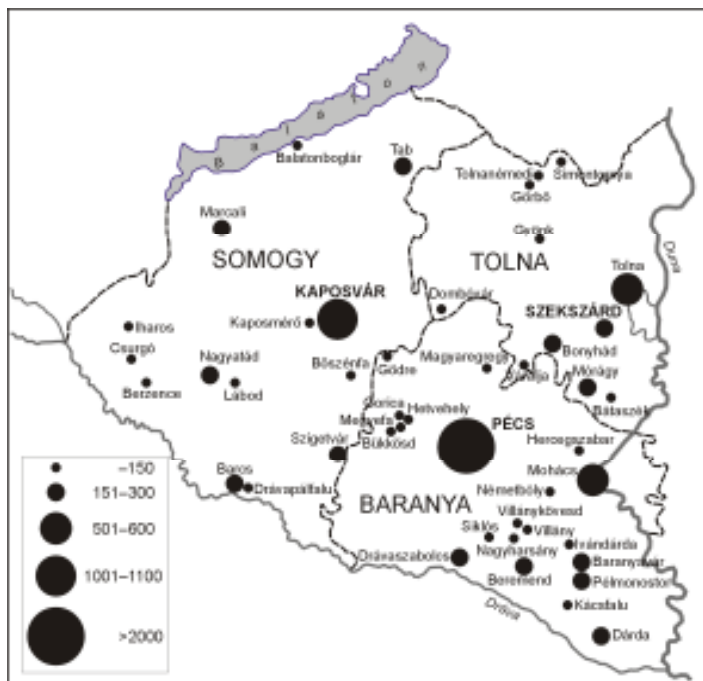
A 20 főnél több munkást (segédet) foglalkoztató vállalkozások száma a régióban kevesebb az országos átlaghoz képest, annak ellenére, hogy az átlagos munkáslétszám 1900 és 1910 között nagyobb mértékben nőtt, mint országosan.

A gyáripár megjelenése hatalmas népesség-csoportosulásokat volt képes életre hívni. Számos pozitívuma mellett a kisvárosi hálózatra nem volt szignifikáns hatással, hiszen az ipar a már meglévő – nagyobb – városokba települt, ahol a helyi infrastruktúrát szükség-szerűen fel tudta használni a fejlesztéseihez. A nyersanyag lelőhelyre épülő települések köre viszont meglehetősen csekély volt a régióban, központi szerepet nem tudtak megszerezni. Az iparfejlődés sajátosságát a nagyüzemek számának rendkívül gyors ütemű növekedése is mutatja, hiszen 1890 és 1910 között megháromszorozódott a 100-nál kevesebb munkást, és megnégyszereződött az 500-nál több munkást foglalkoztató üzemek száma az országban, a térségben ez csupán a megyeszékhelyeken látszott tükröződni. Az iparban dolgozók száma 20 év alatt ötszörös létszámnövekedést mutat.¹⁰ A megyeszékhelyek és a 10 000 főnél népesebb városok dominanciáján túl, megjelennek a mai kisvárosok is a tér-

képen: pl. Tab, Beremend: ahol a cementgyárat az ottani földtulajdonos Schaumburg-Lippe herceg hozta létre, Villány: ahol fontos kiemelni a főhercegi borászatot, Bóly ahol a sajtgyárat, Csurgó és Berzence esetében a tejszövetkezetet, mint a fejlődés mozgatórugóit.

2. ábra. Gyáripari foglalkoztatottak száma, 1910, fő

Map 2. Number of employment in the Manufacturing Industry in 1910

Forrás: Dél-Dunántúl, 2006. 45. old.

A kézműiparban alkalmazottak aránya feltűnően magas a gyáriparhoz képest Dél-Dunántúlon, az ország gyártelepeinek alig 5%-a volt itt megtalálható, de azok többnyire kis-mértékűnek számítottak. Ezen kisüzemek között elvétve volt csak 200 főt vagy ezt a számot meghaladó foglalkoztatottal rendelkező gyár, nagyüzem.

Fontos különbség volt az országos átlaghoz képest, hogy Dél-Dunántúl alapvetően nagybirtokos terület, ez szemmel látható mértékben befolyásolta az ipart a térségben. Az egyes iparágak kiépülésében és fejlődésében szerepet játszottak a helyi nagybirtokok, nagybirtokosok. Pl. Kaposvári cukorgyár alapítása, téglagyárak, gőzmalmok létrehozása, Villányi borászat, Simontornyai börgyár, Csurgón a Fiedler gyárak.

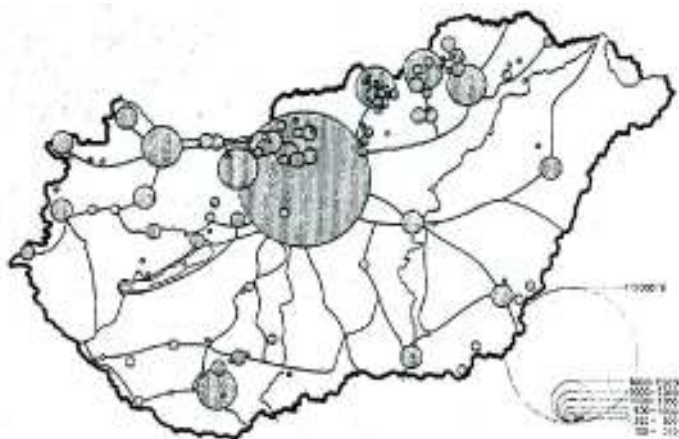
Jelentős eltérésnek számított még, hogy a gyáriparban nagy tömegekben voltak megtalálhatóak a betanított és képzetlen munkások, akik a mezőgazdaságból elvándoroltakat jelentették.

2. Az első világháborút követő időszak

Az első világháborút megelőző időszakban a Dél-Dunántúl gazdasági értelemben a kevésbé fejlett régiókhoz sorolható. Magas agrárfoglalkoztatottságot és alacsony urbanizáltságot mutatott, amihez hozzájárult, hogy a mai kisvárosok többsége vagy mezővárosi státusú, vagy „csupán” központi piachelyként funkcionált. Az ipari kereskedők kb. 30%-a volt az, amelyek a kisvárosokban voltak megtalálhatóak. Kiemelkedő Bóly, Sellye, és Csurgó szerepköre a határ közelsége miatt.

A kisvárosok iparosodásának lassú és alacsony voltát hivatott megmutatni a Lettrich Edit által publikált 1930-as állapotokat rögzítő térképe. Az előző térképpel ellentétben itt már csak a 100 fő foglalkoztatottat meghaladó vállalatok kerültek beszámításra.

3. ábra. A 100 főnél több foglalkoztatottal működő vállalatok 1930-ban
Map 3. Manufacturing Industry with more than 100 employment in 1930

Forrás: Lettrich 1965.

A térképen nemcsak a főváros erőteljes súlya feltűnő, hanem a nagy „fehér foltok” is a Dunántúl és az Alföld esetében. A legnagyobb foglalkoztatók a vizsgált térségben: a ki-termelőiparhoz köthetők, így Pécs és környékére koncentrálnak. Fontos ipari központ az időkorszakban Bonyhád, ahol 1909-ben a Perczel család alapításában zománcgyár, majd 1919-ben cipőgyár jött létre. Bonyhád mindkét üzeme katonai jelentőségű, ezért a háború alatt is folyamatosan fejlődik. Számtottevő még Csurgó is, de a Balatonhoz közel eső települések már nem: sem Balatonboglár, sem Siófok nem látszik a térképen. Csurgón ekkor 7 nagyobb üzem működött, a téglagyárak (3 db) átlagosan 20 főt foglalkoztattak; a Fiedler orsó-, ill. lenipari gyár több mint 60 főt foglalkoztatott.¹¹ A kisvárosok közül a legnagyobb foglalkoztató a Simontornyai bőrgyár, ahol közel 200 főt alkalmaztak.¹²

A háború utáni időszak problémákban igen gazdag volt. Jelentős az emberi és anyagi kár. Több gyár és ipari üzem is megsemmisült. Az 1950-től életbe lépő 5 éves terv a kötelező tervutasításra épülő, centralizált termelés rendszere volt. A terv végrehajtása, amely nemcsak az ipar növekedését, hanem az addigi agrár-ipari struktúra iparivá történő átalakítását is célul tűzte ki, sok nehézségbe ütközött. A Dél-Dunántúli megyék új „arculatot” kaptak: Baranya megye a nehézipar és bányászat „fellelővára” lett, Somogy megye esetében az élelmiszeripar fejlesztése, míg Tolna megyénél a könnyűipar kapta a vezető szerepet a fejlődési irányoknál.¹³

Az iparosítás során a leányvállalatokra, telephelyekre alapuló fejlesztés területi jellegzetességei a térségben is megmutatkoztak, 1960-tól megindul Tab ipari tevékenységének felfutása, amely a kisvárosi gazdaságának megalapozását tette lehetővé.¹⁴ A tényleges ipartelepítés 1963-ban kezdődik el a kisvárosban, elsőként a tabi zsák- és ponyvaüzem, amely kezdetben 40 főt foglalkoztatott. 1965-ben kaptárüzem létesül, valamint a méhészeti eszközök gyártásának eredményeképp más faipari termékeket is gyártanak. 1967-ben megépült a tabi kenyérgyár, amely nemcsak a kisváros, de a környék kenyérellátását is biztosította. 1969-ben a Budapesti Vegyipépgyár 130 milliós beruházást eszközöl Tabon.¹⁵

3. A rendszerváltozás utáni időszak

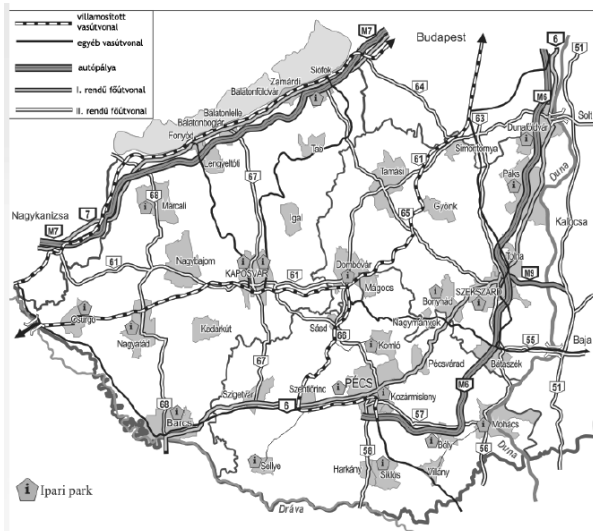
A rendszerváltás és az azt követő gazdaságpolitikai környezet nem kedvezett a régiónak, és a benne fejlődésnek indult kisvárosok helyzetének sem. Az ásványi nyersanyagok és a mezőgazdasági termékek egy része jelentősen leértékelődött, valamint a mezőgazdasági nyersanyagokra épülő iparok – úgy, mint a bőr- és kesztyűipar, pezsgőgyártás – termelése lecsökkent, néhány esetben lényegében meg is szűnt. Több esetben a termelési központokat más régiókba helyezték át. A simontornyai bőrgyár bezárta kapuit, a Balatonboglári, és Siófoki termelés lecsökkent, a tej- és húsipar jelentős része Szegedre helyeződött.

A szelektivitás volt jellemző a térségben, nem voltak képesek a vállalkozások profilt váltani, vagy a megszűnés egyszerűen az iparágak összeomlása miatt következett be. Nem volt meg a kisvárosok esetében a „több lábon állás”, hiszen egy-egy ipari üzem határozta meg a kisváros létét, fejlődését.

Számottevő fejlődés Tabon – az elektronikai ipar területén valósult meg. Ezen felül érdemes egy kitérni a Balaton-parti valamint a gyógyfürdővel rendelkező kisvárosok fejlődésére. Az üdültetések megjelenésével, majd a turizmus segítségével a Balaton parti kisvárosok: Fonyód, Boglár, Lelle, Balatonföldvár, Siófok szolgáltatási szektora jelentősen megnövekedett, ami a kereskedelmi egységek számának növekedésében is mutatkozik.¹⁶ A közvetlen Balaton part menti kisvárosok esetében a férőhelyek száma 1990 és 2000 között kb. 2%-os növekedést mutatott, ami a vendégek számának is közel 2%-os emelkedését adta; míg a Balaton háttértelepülései (Tab, Lengyeltóti – a statisztika ide számítja még Marcalit is) ennél nagyobb arányú növekedést mutatnak, 14%-os vendégszám gyarapodás jellemzi ezeket a kisvárosokat. Viszont a kisvárosok lakásállománya, felszereltsége és infrastruktúrája azt mutatja, hogy nem tartanak lépést az ilyen mértékű fejlődéssel.¹⁷ A turizmus egy új ágának megjelenése: a borturizmus a Harkány-Villány térséget is fellendítette. Villány és környezete a tartós fejlődést mutatott, mivel a javuló borkereskedelem okán a Villányi Állami Gazdaság a „borászat és az oltványtermelés országos fellegvára” volt, 400 dolgozót foglalkoztatott. 1987-ben elnyerte Villány a „szőlő és bor városa” címet. 1990 után már a privát szférában is megjelent a borászat, mint főfoglalkozás.¹⁸

4. ábra. Ipari parkok a Dél-Dunántúlon

Map 4. Industrial estate in the South-Transdanubien

Forrás: Kovács, 2012. 23. old.

A mai korban az fejlődés számos aspektusa értelmezhető az ipar területén. Az ipari teljesítmény, illetve fejlettség egyik fokmérője, az ipari parkok léte-nemléte. A régióban jelenleg 19 ipari park működik, a kisvárosok közül Bóly, Sellye és Csurgó büszke tulajdonosai egy-egy ilyen területnek.

A fennmaradó 24 kisváros csupán fele tervezte a várossá válásakor az ipari park létrehozását. A kisvárosok számára Bóly lehet az egyik példa, a 3984 (2012-ben) lakosságú kisvárosban az egy főre jutó ipari GDP a 4. legnagyobb a városok között (a megyeszékhelyeket nem számítva) Tab, Paks, és Siófok előzi csak meg. Az ipari park területén 19 vállalkozás működik, 1 jelentősebb nagyvállalattal: a Bóly Zrt-vel.

4. Összefoglalás

A tanulmány során törekedtem arra, hogy bemutassam a mai dél-dunántúli kisvárosok gazdasági szférájának változását a kiegyezéstől kezdődően. Kiemelendőnek tartom, hogy nagyon nagyok az eltérések mind a kezdeti feltételeket, mind a térségi gazdasági szerep-köröket tekintve a települések között. A kisvárosok között található olyan, amely egy-egy multinacionális cég nemzeti vagy régiós központjaként jelentős helyet foglal el, pl. Tab, vagy valamilyen egyedi termékkel vagy szolgáltatással képes növekedni, pl. Bóly, Vildány, Harkány. De ezzel szemben számos olyan kisvárost is találunk, amelyeknek önmagukon túlmutató gazdasági jelentőségük csekély. Nehéz lenne épp ezért „skatulyába” pakolni ezeket a kisvárosokat, hiszen nem alkottak és nem is alkotnak homogén egységet sem az ipar, sem a közlekedés, sem a szolgáltatások területén. Más gazdasági szinttel, eltérő kulturális vonásokkal rendelkeznek, és fejlődésüket számos külső tényező is befolyásolta (pl. a közigazgatási változások – járási székhelyi szerepkör, stratégiai előnyös, ill. hátrányos elhelyezkedés – a mindenkori fejlődési irányok mentén). Kutatásaim során a továbbiakban vizsgálni kívánom az egyes kisvárosokban lezajlott változások mértékét, és hogy ez befolyásolta-e a térségben jelen lévő többi kisváros fejlődését.

Jegyzetek

1. A tanulmány a TÁMOP 4.2.2./B-10/1-2010-0029: Tudományos képzés műhelyeinek támogatása a Pécsi Tudományegyetemen pályázat keretében készült.
2. T. Mérey Klára (1993): Az iparszerkezet történeti gyökerei a Dél-Dunántúlon. In: Kapiller Imre (szerk.): Gazdaságtörténeti tanulmányok. Zala Megyei Levéltár, Zalai Nyomda, Zalaegerszeg. 259–260. old.
3. Várady Ferenc (szerk.) (1896): Baranya múltja és jelene. Első kötet. Telegdi Ármin Könyvnyomda, Pécs. 578–649. old.
4. Tóthné Unghy Ilona: Simontornya társadalmi, gazdasági és kulturális életét meghatározó Fried család története. Internetes forrás. Elérhető: <http://www.simontornya.hu/a-fried-csaladrol-bovebben> (2013. 02. 22. 18:53)
5. Várady (1896): 578–649. old.
6. Uo.
7. T. Mérey Klára (1989): A mai Dunántúli kisvárosok a dualizmus idején. Kézirat. Készült az OTKA I. kisváros kutatás keretében, Pécs. 17–19. old.
8. T. Mérey (1989): 57. old.
9. T. Mérey (1993)
10. Beluszky Pál–Győri Róbert (2005): Magyar városhálózat a 20. század elején. Dialóg Campus kiadó, Budapest–Pécs.

11. Peti János (2010): Csurgó kilátásai múlt és jelen tükrében – Egy hátrányos helyzetű kistérség jövője. Szakdolgozat. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs. 12. old.
12. Tóthné i. m.
13. Hajdú Zoltán (2006) (szerk.): Dél-Dunántúl. In: Horváth Gyula (szerk.): Kárpát-medence régiói. MTA Regionális Kutatások Központja – Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest. 136–140. old.
14. Pirisi Gábor (2008): A magyar kisvárosok differenciált fejlődése a rendszerváltozás után. PhD-értekezés, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földtudományok Doktori Iskola, Pécs. 84. old.
15. Bolevác József (1989): Tab. A mezővárostól a városig. Tab Város Tanácsa, Somogy Megyei Könyvtár, Kaposvár. Elektronikus megjelenés: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/tab/tab_a_mezovarostol_a_varosig/index.htm (2013. 02. 24. 13:11)
16. KSH, 2001.
17. KSH, 2001.
18. Kovács András (2007): Villány község élete a múltban és a jelenben. Villányi Községi Tanács, Zalaegerszeg. Elektronikus megjelenés: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Villany/index.htm (2013. 02. 24. 12:10)

Felhasznált irodalom

- A magyar kisvárosok (2001): Településhálózat VIII. kötet KSH, Budapest. 4–112. old.
- Beluszky Pál–Győri Róbert (2005): Magyar városhálózat a 20. század elején. Dialóg Campus kiadó, Budapest–Pécs.
- Bolevác József (1989): Tab. A mezővárostól a városig. Tab Város Tanácsa, Somogy Megyei Könyvtár, Kaposvár. Elektronikus megjelenés: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/tab/tab_a_mezovarostol_a_varosig/index.htm (2013. 02. 24. 13:11)
- Hajdú Zoltán (2006) (szerk.): Dél-Dunántúl. In: Horváth Gyula (szerk.): Kárpát-medence régiói. MTA Regionális Kutatások Központja – Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest. 27–61., 192–245., 278–338. old.
- Kovács András (2007): Villány község élete a múltban és a jelenben. Villányi Községi Tanács, Zalaegerszeg. Elektronikus megjelenés: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Villany/index.htm (2013. 02. 24. 12:10)
- Kovács Szilárd (2012): Iparfejlesztés és helyi adópolitika a dél-dunántúli városok példáján. Területfejlesztés és Innováció. 2012/2. szám. 19–27. old.
- Peti János (2010): Csurgó kilátásai múlt és jelen tükrében – Egy hátrányos helyzetű kistérség jövője. Szakdolgozat. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs 1–65. old.
- Pirisi Gábor (2008): A magyar kisvárosok differenciált fejlődése a rendszerváltozás után. PhD-értekezés, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földtudományok Doktori Iskola, Pécs. 80–118. old.
- Simontornyai Bőrgyár története. Internetes forrás. Elérhető: <http://www.simontornya.hu/a-borgyarrol> (2013. 02. 22. 18:49)
- T. Mérey Klára (1989): A mai Dunántúli kisvárosok a dualizmus idején. Kézirat. Készült az OTKA I. kisváros kutatás keretében, Pécs. 1–63. old.
- T. Mérey Klára (1993): Az iparszerkezet történeti gyökerei a Dél-Dunántúlon. In: Kapiller Imre (szerk.): Gazdaságtörténeti tanulmányok. Zala Megyei Levéltár, Zalai Nyomda, Zalaegerszeg. 259–270. old.
- Tóthné Unghy Ilona: Simontornya társadalmi, gazdasági és kulturális életét meghatározó Fried család története. Internetes forrás. Elérhető: <http://www.simontornya.hu/a-fried-csaladrol-bovebben> (2013. 02. 22. 18:53)
- Várady Ferenc (szerk) (1896): Baranya múltja és jelene. Első kötet. Telegdi Ármin Könyvnyomda, Pécs. 578–649. old.

REGIONALIZÁCIÓS FOLYAMATOK SZERBIÁBAN

PROCESSES OF REGIONALIZATION IN SERBIA

SZÜGYI ÉVA doktorjelölt

Pécsi Tudományegyetem, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola

TROMBITÁS TÍMEA PhD-hallgató

Szegedi Tudományegyetem Természettudományi- és Informatikai Kar

Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék

Abstract

In Serbia the process of the regionalization, the power decentralization and the strengthening to self-government has become a central issue in the recent years. In this context, our aim is to give the general preview about the initial processes of Serbia's regional development and decentralization. The research on the subject is justified by the accession of Serbia to the European Union. The main questions are: Where is currently the regional organization in Serbia? How and in what measure has the decentralization process been achieved? Is there a "bottom-up" initiative in Serbia or the country is trying to meet the expectations of the European Union? It should be noted that Serbia had the largest and most differential spatial structure of the former Yugoslavia, furthermore the war conditions gave special characteristics to the spatial backwardness and setback. Currently, the country's development path is complicated and shows numerous sophisticated features in many segments of the economic progression.

1. Bevezetés

A regionalizmus, a hatalom decentralizációja, a különböző önkormányzati formák létrehozásának és megerősítésének jelentősége az elmúlt években Szerbiában is lényeges kérdéssé vált. Ehhez kapcsolódóan a tanulmány célja, hogy általánosan ismertesse Szerbia regionális fejlődésének és decentralizációjának kezdeti folyamatait. A téma fontosságát indokolja Szerbia Európai Unióhoz való csatlakozási kérelme. A tanulmány fő kérdései: Jelenleg hol tart Szerbiában a regionalizációs szerveződés? Milyen módon és mértékben sikerült megvalósítani a decentralizációs folyamatokat? Létezik-e Szerbiában „alulról induló” kezdeményezés, vagy csupán az Európai Unió elvárásoknak próbál megfelelni az ország?

A bevezetőt követően, a tanulmány a regionális egyenlőtlenségek történeti megközelítésével folytatódik, majd a harmadik fejezet a regionális szerveződés jelenlegi helyzetével foglalkozik. Ezt követően áttekintjük a fontosabb fejlesztési dokumentumokat és jogszabályokat, továbbá nagyvonalakban ismertetjük a regionalizációs szerveződés intézményrendszerét. Mindemellett kitérünk a területi szerveződésre is, majd a tanulmány az összeggel zárul. A tanulmány módszertanilag szakirodalmi feldolgozásra épül. A szakirodalmi feldolgozásnál a hangsúlyt a szerb nyelven megjelent szakirodalomra, illetve a stratégiai és egyéb fejlesztési dokumentumok elemzésére helyeztük.

A regionális politika cél-, eszköz- és intézményrendszerének kialakítása a nemzeti fejlődési erővonalak alapos ismeretét kívánja meg. Figyelembe kell venni, hogy Szerbia az

egykori Jugoszlávia legdifferenciáltabb területi szerkezettel rendelkező tagköztársasága volt, valamint a területi elmaradottságnak és hanyatlásnak a háborús viszonyok sajátos jellegzetességet adtak. Szerbiában a felsorolt okoknál fogva a modern területpolitika kialakítása értelemszerűen nem történhet az európai országok többségére jellemző módon. Jelenleg az ország bonyolult fejlődési pályán halad és számos sajátosságot mutat a gazdasági fejlődés sok szegmensében. Mindemellett a regionális különbségek a mai napig rendkívül élesek. Szerbia regionális átalakulása nem mentes az ellentmondásoktól sem, továbbá az eddigi szerb regionális politikának több hiányossága is van.

2. Regionális egyenlőtlenségek történeti megközelítésében

A regionalizmus Szerbiában nem idegen fogalom. A zsupánások (župnija), körzetek (okrug), járások, és a községközi regionális közösségek az ország területi szerveződésének középszintű modelljei voltak. A szerb társadalom regionális identitása nem minden esetben gyenge, egyes régiói történelmi jelentőséggel bírnak.

A regionális egyenlőtlenségek történeti megközelítésében már a JSZSZK intézkedései, területi integráció irányába tett lépései is tapasztalatot jelenthetnek Szerbia újkori regionális fejlődésében. Az egykori Jugoszlávia ugyanis, a működő öngazgatási rendszer hatalmi technikáival az ország területi különbségeinek mérséklésében mérhető eredményeket tudott felmutatni,¹ ám az ország fejlett tagállamai nehezen viselték a fejletlen térségekre fordított állami támogatásokból eredő újraelosztási terheket (észak-déli irányú gazdasági fejlettség).² Azonban Jugoszlávia széthullása új dimenzióba helyezte a balkáni országok területi egyenlőtlenségének kérdését. Az újonnan létrejött államok területi fejlődése torzzá és egyenetlenné vált.³

Az utóbbi évtizedekben, Szerbiában a regionális fejlődést nem tekintették a társadalmi-gazdasági fejlődés szerves részének. Mindemellett a regionalizációs folyamatokat az évenként át tartó belpolitikai válság, a folyamatos gazdasági hanyatlás és a társadalmi szerkezetváltás jelentősen akadályozta. Az országra jelenleg jellemző a régiók fejlettségi szintjei közti nagyfokú különbség, a nagyszámú fejletlen község, a strukturális egyenlőtlenség és az insztitucionális problémák.

3. Regionalizációs szerveződés Szerbiában

Szerbia regionalizációs folyamata, európai nyomásra indult be, melynek fő mozgatórugója az Európai Unió pénzforrásaihoz való hozzáférés.⁴ A szerb politikai elit értelmezésében a regionalizációs folyamat az Európai Unió által kikényszerített, kötelezően teljesítendő feladat,⁵ ami Szerbia európai integrációs törekvéseinek elengedhetetlen velejárója.⁶ Mindemellett Eždenci szerint Szerbiában a regionalizáció a tér régiókra történő felosztását jelenti, és a lehatárolás inkább csak politikai- és jogi szinten történt meg, nem gazdasági és kulturális szempontok figyelembevételével.⁷

A szerb politikai elit súlyos társadalmi-gazdasági, illetve regionális fejlődést ellehetetlenítő problémákkal szembesül. A Milošević-i centralizált államberendezés több évtizedes államtörténetét követően „Szerbia a nemzetállam kiépítésének kezdeti fázisában van továbbra is”.⁸ Változatlanul a központosított államirányítás és az etnocentrizmus jellemzi. Janić szerint az állam sem nemzeten belüli, sem nemzetközi integrációra nem kész.⁹ A decentralizáció és a regionalizáció sajátos kérdéseket vet fel az országban, mivel Szerbiá-

ban, mint soknemzetiségű államban mindkét folyamat dezintegrációs kérdésként jelenik meg. Nikolić szerint Szerbiát „oly mértékben kell regionalizálni, hogy unitárius állambe rendezése továbbra is megmaradjon”.¹⁰ A hatalom tehát a dezintegráció „veszélyétől” tartva a valós decentralizálástól, és az erre épülő regionalizációtól továbbra is eltekint, és egyelőre a 2010-ben létrehozott régiók csak területi statisztikai (tervezési) régiók.¹¹

A regionalizáció elméleti megközelítésével kapcsolatban, Szerbiában különböző nézetek uralkodnak, egyrészt úgy tekintenek a regionalizációra, mint „közigazgatási-területi felosztásra”,¹² másrészt pedig, mint „politikai-területi autonómiára”.¹³ A regionalizmus bizonyos fajtái rokoníthatók a „lokálpatriotizmus, partikularizmus és szecesszionizmus” által behatárolt fogalmi eszköztárral.¹⁴ Ezek különböző állambe rendezések keretei között jelentkezhetnek: unitárius, regionalizált illetve föderatív.¹⁵ Csak az Európai Unió csatlakozás után dőlhet el lényegében az országban, hogy „a regionalizmus integratív, autonomista vagy dezintegratív folyamatai erősödnek-e fel.”¹⁶

Nikolić szerint a regionalizációs folyamatok kérdésénél a következő potenciális problémákat kell megemlíteni: szeparatizmus, nem kielégítő vezetői kapacitások, fejletlen jogi és politikai kultúra, valamint a közköltségek növekedése. Azt mondhatjuk tehát, hogy Szerbiában jellemző a regionalizációtól való félelem, a nemzetállam védelme, valamint a következtelen decentralizáció az állam részéről.¹⁷

4. Fejlesztési dokumentumok és jogszabályok

Az első lépés a fejletlen területek felzárkóztatására szolgáló dokumentum megalkotása volt, ez Szerbia Regionális Fejlesztési Stratégiája,¹⁸ amely a 2007–2012-es időszakot öleli fel. A stratégiában megfogalmazott legfontosabb célok a fenntartható fejlődés, a regionális versenyképesség növelése, a regionális egyenlőtlenség és a szegénység csökkentése, a negatív demográfiai folyamatok megállítása és a decentralizációs folyamatok ösztönzése. A stratégia a regionális fejlesztés három kulcsfontosságú tevékenységét és megjelöli: 1. a területek fejlettségi szint szerinti besorolása, a statisztikai régiók lehatárolása, 2. a fejlesztéspolitika definiálása, 3. a stratégia megvalósulásáért felelős intézményrendszer kialakítása.

A jogi keret megvalósításánál a regionális fejlesztési törvényt és a területfejlesztési törvényt kell kiemelni, amely mentén számos más stratégia és törvény született, melyek mind a regionális fejlesztés megvalósulását biztosítják.¹⁹ Ezek többek közt: a Szegénység Csökkentésének Stratégiája, Szerbia Európai Unió Csatlakozásának Nemzeti Stratégiája, a Külföldi Befektetések Ösztönzésének Stratégiája stb.

Itt említést kell tenni arról, hogy a regionális fejlesztés jogi hátterének egyik hiányossága, hogy nem voltak konkrétan megjelölve a regionális fejlesztés hordozói. A törvény szerint a regionális fejlesztés a Gazdasági Minisztérium hatáskörébe tartozik, viszont a gyakorlat rámutatott arra, hogy a növekvő és specializálódó fejlesztési problémák megoldására nincsenek megfelelő operatív szervek.

A Szerb Képviselőház törvényalkotási folyamatában 2008 novembere óta szerepelt a Regionális Fejlesztési Törvénytervezet,²⁰ majd a 2010-es évben az Európai Unió szorításában megszületett az ide vonatkozó törvény is.²¹ A Regionális Fejlesztési Törvény és a törvénymódosítás,²² valamint a Területi Statisztikai Egységek Nomenklatúráját meghatározó Kormányrendelet és e rendelet módosítása²³ alapján Szerbia területe a következő régiókra osztható: Vajdasági régió, Belgrádi régió, Sumádia és Nyugat-Szerbia régió, Dél- és Kelet-Szerbiai régió, valamint Koszovó és Metóhia (*1. ábra*).

A Regionális Fejlesztési Törvény értelmében „a régió és fejlesztési régió nem admi-

nisztratív területi egység és nem rendelkezik jogi önállósággal”.²⁴ Lilić szerint a törvény úgynevezett statisztikai régiókat határoz meg, amelyeknek nincs teljes autonómiájuk azon eszközök felett, amelyeket az EU különböző fejlesztési alapjai hagyhatnak számukra jóvá a regionális fejlesztési projektjeikre.²⁵

1. ábra. Szerbia régiói (NUTS 2)

Map 1. Serbia's regions (NUTS 2)

Forrás: <http://www2.bor030.net/gradske-meni-info030-179/1148-regionalizacija-srbije-sedam-pa-pet-statistickih-regiona>

5. Területi szerveződés

Az uniós előírások átvétele, a területi statisztikai adatok gyűjtése, a kohéziós politika intézményrendszerének kialakítása új területi felosztást követelt.²⁶ Itt kiemelnénk, hogy a NUTS-felosztás alapja Szerbiában a népességnagyság volt, nem pedig a területi szempontok. E mellett a régiók kialakításával szembevető regionális egyenlőtlenségek is a felszínre kerültek.²⁷

A Szerb Köztársaság területi szerveződésének új modellje már a decentralizáció elveinek tiszteletben tartásával lett megfogalmazva. Ebben a tekintetben alapfontosságú a községi szint, a községek szerepe, karaktere és mérete. A Köztársasági Statisztikai Hivatal módszerei alapján Szerbiát 194 városi település alkotja, amelyből 116 Közép-Szerbiában és 52 Vajdaság Autonóm Tartomány területén található.²⁸

Az létrehozott régiók (NUTS 2 szint) egy vagy több térséget/körzetet (NUTS 3 szint) foglalnak magukba, és a regionális fejlesztéspolitika, a területtervezés és a megvalósítás feladatköréért felelnek. A törvény értelmében a régiók statisztikai funkcionális területi egységek, amelyet a területükön elhelyezkedő helyi önkormányzati egységek alkotnak”.²⁹

A körzetek/térségek (NUTS 3-as szint) funkcionális területi egységek, a tervezés és regionális fejlesztéspolitika végrehajtásának hordozói.³⁰ A körzetek lakosságának a száma 150 000 és 800 000 fő közt változhat. A körzetek nem rendelkeznek sem fővárossal, sem jogi szubjektivitással. Szerbia az új stratégia szerint 13 körzettel rendelkezik.

Figyelembe véve, hogy Szerbiában nagyszámú kistelepülés van, meghatároztak LAU 1-es és a LAU 2-es szinteket. Az 5000 főtől nagyobb lakossággal rendelkező települések alkotják a LAU 1-es szintet, míg az 5000 főtől kisebb lakossággal rendelkező falusi települések a LAU 2-es szintet.

A 100 000 főtől nagyobb lakossággal, fejlett infrastruktúrával, továbbá szociális, gazdasági és intézményi tőkével rendelkező település városi rangot kaphat, ugyanazon felhatalmazásokkal és felelősséggel, amelyek a községeket is megilletik, kiegészítve egyéb felelősségekkel.³¹

Szerbia a 2009-es évben egy MEGA 4 rangú központtal rendelkezett, ez a főváros, Belgrád. Mindemellett két nemzetközi jelentőségű központja volt: Újvidék és Niš (250 000 főt meghaladó lakossággal), 16 nemzeti szinten jelentőséggel bíró központja (150 000–250 000 közötti lakossággal), valamint hét regionális jelentőségű központja volt (100 000-től kisebb lakossággal).³²

6. A regionalizációs szerveződés intézményrendszere

Miután megtörtént az ország régióinak körülhatárolása, ki kell/kellett alakítani a nemzeti intézményrendszert. A Regionális Fejlesztési Törvény értelmében, Szerbiában a meglévő adminisztratív-területi tagoltság regionális „adaptálásához”, egy hasonló, hierarchikus, központi irányítású új intézményi infrastruktúra kapcsolódik. Az intézmények tanácsadói, végrehajtói és egyéb a regionális politika megvalósulását elősegítő feladatokat látnak el. Mindezt három szinten: köztársasági, NUTS 2-es és NUTS 3-as szinten.³³

A szerb fejlesztéspolitika hordozói a Gazdasági Minisztérium, a Munkaügyi-, Foglalkoztatási- és Szociálpolitikai Minisztérium, a Szerb Köztársaság Fejlesztési Alap, a Köztársasági Fejlesztési Hivatal (amely 2011 márciusától a Pénzügyminisztérium keretein belül működik), a Nemzeti Foglalkoztatási Hivatal és a Nemzeti Fejlesztési Ügynökségek. Számos egyéb minisztériumi hivatal is felelős a regionális fejlesztés ösztönzéséért. A fő hatáskörök a Regionális Fejlesztés és Helyi Önkormányzatok Minisztériumának hatáskörébe tartoznak. A végrehajtás központi szerve a Nemzeti Regionális Fejlesztési Ügynökség.

A tanácsadói szervek nemzetgazdasági és lokális szinten szerveződnek: a Nemzeti Regionális Fejlesztési Tanács és Regionális Fejlesztési Tanácsok. Minemellett a regionális fejlesztés finanszírozása és a fejletlen községek fellendítése a minisztériumok és alapok direkt és indirekt eszközeivel történik.

Az eurorégiók szintjén a Regionális Fejlesztési Ügynökségek állnak, amelyek a területükön lévő Regionális Társulások munkamegosztásáért felelnek. Más kormányzati szervek (maga a Kormány, Belgrád városa, a Nemzeti Fejlesztési Alap, a Cégnylvántartási Ügynökség, az Autonóm Tartományok és az önkormányzatok és a helyi gazdasági aktorok) lokális, regionális és köztársasági szinten jelentkezhetnek különböző tevékenységek eseté-

ben: mint alapító a regionális fejlesztésekért felelős intézményekben, társfinanszírozóként a fejlesztési projektek megvalósulásában stb.

Az egyenletes regionális fejlődés teljes körű együttműködést igényel az összes intézmény között, de sajnos a regionális fejlesztések intézményi koordinációját számos tényező hátráltatja, amelyek a következők: nem alakult még ki a regionális fejlesztési ügynökségek egységes hálózata, nincsenek komplex fejlesztések, nem működik a különböző fejlettségű régiók közötti forrásallokáció, pénzügyi források különböző szervezetek összetett rendszerén keresztül jutnak el a fejlesztendő régiókig, megnehezítve a regionális fejlesztések hatékony koordinációját.

7. Összegzés

Egy ország versenyképességét és harmonikus területi szerkezetét csak a decentralizált fejlesztéspolitika teheti lehetővé. Szerbiában ez a folyamat nagyon lassan halad. Még mindig domináns a centralizáció és a hierarchikus viszony a központi és a lokális hatalom között és még most indulnak be a reformfolyamatok a lokális hatalmak autonómiájának erősítésére és a partneri együttműködési viszony megteremtésére a helyi hatalmak és az állam között. Fontos feladat, hogy a lokális hatalmaknak meg kell erősíteniük a kapacitásaikat, hogy meg tudjanak felelni az új kihívásoknak és el tudják látni új feladataikat, melyek közül az egyik legjelentősebb a gazdasági fejlődés serkentése.

A hatalom kiegyensúlyozott megosztása kizárólag demokratikus társadalomban valósulhat meg. Szerbia esetében viszont, ahol még ma sem megfelelő a demokrácia mértéke, félő, hogy a regionalizmus más irányokat vesz fel, és csak látszat decentralizációra kerül sor és a régiók képzése csupán a hatalom megszerzésének eszköze lesz a helyi politikai elit számára. A tanulmányból kiderült, hogy Szerbia regionalizációs folyamata európai nyomásra indult be, és Szerbiára továbbra is jellemző a regionalizációtól való félelem és a nemzetállam védelme.

Az eddigi regionális politikának több hiányossága is van, ugyanis a regionális egyenlőtlenségek kérdésénél a szakemberek csak a fejletlen területek felzárkóztatására törekedtek és figyelmen kívül hagytak számos fontos kritériumot, úgymint a területi, a környezet-fejlesztési és a szociális kritériumokat. Mindemellett nem megfelelő a regionális fejlesztések intézményi koordinációja sem, továbbá nem kielégítő a szervezeti támogatottság a fejlődés irányítására. Az átgondolatlan és nem konzisztens regionális fejlesztéspolitikának és a nem megfelelő intézményi alapoknak komoly következményei vannak.

Jegyzetek

1. Bugarski, B. (2010): Imamo razlog za trku po zemljama regiona. Centar za starteško ekonomska istraživanja. „Vojvodina – CESS” 20. szám.
2. Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Pécs. 233. old.
3. Horváth Gyula (2009): Decentralizáció és autonómia Kelet-Közép-Európában. In: Somogyi Sándor (szerk.): A Regionális Tudományi Társaság Évkönyve 2008. Regionális Tudományi Társaság. Szabadka. 12–26. old.
4. Alibegović, J. D. (2009): Regionalizacija u Hrvatskoj: iskustva i otvorena pitanja. Izazovi evropskih integracija. Časopis za pravo i ekonomiju evropskih integracija. 23. old.
5. Nikolić, G. (2009): Novi predlog za statističku regionalizaciju Srbije. Izazovi evropskih integracija. Časopis za pravo i ekonomiju evropskih integracija. 2009/6. szám. 43–57. old.
6. Komšić, J. (2007): Evropski političko-pravni pristup decentralizaciji i regionalizaciji. In: Kosta Josifidis (szerk.): Evropske regionalne politike s osvrtom na perspektive Vojvodine. Univerzitet u Novom Sadu, Ekonomski fakultet Subotica. Novi Sad. 65–96. old.

7. Eždenci, I. (2011): O ciljevima i pokazateljima regionalnog razvoja. Centar za starteško ekonomska istraživanja. Vlade AP Vojvodine. „Vojvodina – CESS”. 28–29. szám. 4. old.
8. Janić, D. (2009): Srbija država regiona. Izazovi evropskih integracija. Časopis za pravo i ekonomiju evropskih integracija. 2009/6. szám. 103–115. old.
9. Janić, D. (2009): Srbija država regiona. Izazovi evropskih integracija. Časopis za pravo i ekonomiju evropskih integracija. 2009/6. szám. 103–115. old.
10. Nikolić, G. (2009): Novi predlog za statističku regionalizaciju Srbije. Izazovi evropskih integracija. Časopis za pravo i ekonomiju evropskih integracija. 2009/6. szám. 43–57. old.
11. Komšić, J. (2009): Političko-institucionalni aspekti regionalnog razvoja Srbije u svetlu evropskih standarda. Izazovi evropskih integracija. Časopis za pravo i ekonomiju evropskih integracija. 2009/6. szám. 73–101. old.
12. Jovičić, M. (1996): Regionalna država – ustvnopravna studija. Vajat. Beograd. 5. old. – Milosavljević, B. (2009): Sistem lokalne samouprave u Srbiji, Stalna Konferencija Opština i Gradova, Beograd.
13. Komšić, J. (2009): Političko-institucionalni aspekti regionalnog razvoja Srbije u svetlu evropskih standarda. Izazovi evropskih integracija. Časopis za pravo i ekonomiju evropskih integracija. 2009/6. szám. 73–101. old.
14. Milosavljević, B. (2009): Sistem lokalne samouprave u Srbiji, Stalna Konferencija Opština i Gradova, Beograd. – Vuletić, V.–Vukelić, J. (2009): Odnos političke elite Srbije prema regionalizaciji. Izazovi evropskih integracija. Časopis za pravo i ekonomiju evropskih integracija. 2009/6. szám. 117–133. old.
15. Horváth Gyula (2003): Európai regionális politika, Dialog Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 340. old. – Vuletić, V.–Vukelić, J. (2009): Odnos političke elite Srbije prema regionalizaciji. Izazovi evropskih integracija. Časopis za pravo i ekonomiju evropskih integracija. 2009/6. szám. 117–133. old.
16. Hajdú Zoltán (2010): Etnikai összetétel, nemzeti konfliktusok. In: Horváth Gyula–Hajdú Zoltán (szerk.): Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országaiiban. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja. Pécs. 119. old.
17. Komšić, J. (2009): Političko-institucionalni aspekti regionalnog razvoja Srbije u svetlu evropskih standarda. Izazovi evropskih integracija. Časopis za pravo i ekonomiju evropskih integracija. 2009/6. szám. 73–101. old.
18. Szerb Köztársaság Regionális Fejlesztési stratégiája 2007–2012. Strategija regionalnog razvoja Srbije za period od 2007 do 2012 godine. Službeni Glasnik RS. Br. 1/2007.
19. Mirić, O. (2009): Regionalna politika Evropske Unije kao motor ekonomskog razvoja, Evropski Pokret u Srbiji, Beograd.
20. Nacrt zakona o regionalnom razvoju. <http://www.scribd.com/doc/4768521/> (letöltve: 2008. 11. 01.).
21. Zakon RR, 2009.
22. 3. Szakasz. Zakon RR., 2010.
23. 1–2. szakasz. Uredba NUTS, 2010.
24. Szerb Köztársaság Regionális Fejlesztési stratégiája 2007–2012, Strategija regionalnog razvoja Srbije za period od 2007 do 2012. godine. Službeni Glasnik RS. Br. 1/2007. <http://www.merr.sr.gov.yu/sektori/rrpolitika.php?lang=lat> (letölteve: 2011. 03. 19).
25. Lilić, S. (2009): Regionalizam, EU i pravni okvir regionalizacije Srbije. Izazovi evropskih integracija. Časopis za pravo i ekonomiju evropskih integracija. 2009/6. szám. 7–21. old.
26. Mészáros Rezső–Boros Lajos–Nagy Erika–Pál Viktor–Nagy Gábor (2010): A globális gazdaság földrajzi dimenziói. Akadémiai Kiadó. Budapest. 396. old.
27. Takács Zoltán (2011): Régiók és a regionális politika intézményrendszere Szerbiában. Területi Statisztika. 2011/3. szám. 282–297. old.
28. Szerb Köztársaság Regionális Fejlesztési stratégiája 2007–2012. Strategija regionalnog razvoja Srbije za period od 2007 do 2012 godine. Službeni Glasnik RS. Br. 1/2007. <http://www.merr.sr.gov.yu/sektori/rrpolitika.php?lang=lat> (letölteve: 2011. 03. 19).
29. 4. szakasz. Zakon RR, 2009.
30. Tripković, M. (2003): Regionalizálódás Szerbiában, különös tekintettel a Vajdaság helyzetére. Tér és Társadalom. 2003/4. szám. 117–155. old.

31. Szerb Köztársaság Regionális Fejlesztési stratégiája 2007–2012. Strategija regionalnog razvoja Srbije za period od 2007 do 2012 godine. Službeni Glasnik RS. Br. 1/2007. <http://www.merr.sr.gov.yu/sektori/rropolitika.php?lang=lat> (letöltve: 2011. 03. 19).
32. Szerb Köztársaság Regionális Fejlesztési stratégiája 2007–2012. Strategija regionalnog razvoja Srbije za period od 2007 do 2012 godine. Službeni Glasnik RS. Br. 1/2007. <http://www.merr.sr.gov.yu/sektori/rropolitika.php?lang=lat> (letöltve: 2011. 03. 19).
33. Takács Zoltán (2011): Régiók és a regionális politika intézményrendszere Szerbiában. Területi Statisztika. 2011/3. szám. 282–297.old.

Felhasznált irodalom

- Alibegović, J. D. (2009): Regionalizacija u Hrvatskoj: iskustva i otvorena pitanja. Izazovi evropskih integracija. Časopis za pravo i ekonomiju evropskih integracija. 2009/6. szám. 23. old.
- Bugarski, B. (2010): Imamo razlog za trku po zemljama regiona. Centar za starteško ekonomska istraživanja. „Vojvodina – CESS” 20. szám.
- Eždenci, I. (2011): O ciljevima i pokazateljima regionalnog razvoja, Centar za starteško ekonomska istraživanja, „Vojvodina – CESS”, 28–29. szám. Vlade AP Vojvodine, 4. old.
- Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Pécs. 233. old.
- Hajdú Zoltán (2010): Etnikai összetétel, nemzeti konfliktusok. In: Horváth Gyula–Hajdú Zoltán (szerk.): Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országában. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja. Pécs. 119. old.
- Horváth Gyula (2003): Európai regionális politika. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 340. old.
- Horváth Gyula (2009): Decentralizáció és autonómia Kelet-Közép-Európában. In: Somogyi Sándor (szerk.): A Regionális Tudományi Társaság Évkönyve 2008. Regionális Tudományi Társaság. Szabadka. 12–26. old.
- Komšić, J. (2007): Evropski političko-pravni pristup decentralizaciji i regionalizaciji. In: Kosta Josifidis (szerk.): Evropske regionalne politike s osvrtom na perspektive Vojvodine. Univerzitet u Novom Sadu, Ekonomski fakultet Subotica. Novi Sad. 65–96.old.
- Komšić, J. (2009): Političko-institucionalni aspekti regionalnog razvoja Srbije u svetlu evropskih standarda. Izazovi evropskih integracija. Časopis za pravo i ekonomiju evropskih integracija. 2009/6. szám. 73–101. old.
- Lilić, S. (2009): Regionalizam, EU i pravni okvir regionalizacije Srbije. Izazovi evropskih integracija. Časopis za pravo i ekonomiju evropskih integracija. 2009/6. szám. 7–21. old.
- Janić, D. (2009): Srbija država regiona. Izazovi evropskih integracija. Časopis za pravo i ekonomiju evropskih integracija. 2009/6. szám. 103–115. old.
- Jović, M. (1996): Regionalna država – ustavnopravna studija. In: Ustavni principi za demokratsku Srbiju. Vajat. Beograd. 5. old.
- Mészáros Rezső–Boros Lajos–Nagy Erika–Pál Viktor–Nagy Gábor (2010): A globális gazdaság földrajzi dimenziói. Akadémiai Kiadó. Budapest. 396. old.
- Milosavljević, B. (2009): Sistem lokalne samouprave u Srbiji, Stalna Konferencija Opština i Gradova, Beograd.
- Mirić, O. (2009): Regionalna politika Evropske Unije kao motor ekonomskog razvoja. Evropski Pokret u Srbiji. Beograd. 61. old.
- Nikolić, G. (2009): Novi predlog za statističku regionalizaciju Srbije. Izazovi evropskih integracija. Časopis za pravo i ekonomiju evropskih integracija. 2009/6. szám. 43–57. old.
- Szerb Köztársaság Regionális Fejlesztési stratégiája 2007–2012. Strategija regionalnog razvoja Srbije za period od 2007 do 2012 godine. Službeni Glasnik RS. Br. 1/2007.
- Tripković, M. (2003): Regionalizálódás Szerbiában, különös tekintettel a Vajdaság helyzetére. Tér és Társadalom. 2003/4. szám. 117–155. old.
- Vuletić, V.–Vukelić, J. (2009): Odnos političke elite Srbije prema regionalizaciji. Izazovi evropskih integracija. Časopis za pravo i ekonomiju evropskih integracija. 2009/6. szám. 117–133. old.
- Zakon o regionalnom razvoju, 2010. = Sl. Gl. RS. Br. 14/1009.

ASSZIMILÁCIÓ ÉS IDENTITÁS A TÖRTÉNETI VAS MEGYÉBEN¹

ASSIMILATION AND IDENTITY IN HISTORICAL VAS COUNTY

BALIZS DÁNIEL PhD-hallgató

Szegedi Tudományegyetem Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék

Abstract

The historic County *Vas* is a multinational field region at the border of three countries: Austria, Slovenia and Hungary. My study is on the one hand the representation of the ethnical configuration; on the other hand it is dealing with the assimilation processes of the ethnicities living in this region, and it aims to unfold the reasons for these processes. The previously mentioned reasons are partly historical ones (change of borders, relocations), or social ones (change in the role of family, increasing mobility), and slightly economical reasons (change of regime). Although the linguistic borders of the region have not shifted since the 17th century, the multilingualism of the various nationalities living in this region gathered speed during the past decades. Besides all these, this present study aims to introduce the national and local types of identity, and also the cultural activity of ethnicities, along with the relationship with the parent state.

Bevezetés

Az asszimiláció és az identitás témája a földrajztudomány viszonylag kevésbé kutatott kérdései közé tartozik, ez különösen igaz az általam vizsgált területre. A történeti Vas megye azt a Magyar Királyság kereti között 1918-ig fennálló közigazgatási egységet jelöli, melynek területéből a trianoni békeszerződés következtében három ország (Ausztria, Magyarország, Szerb-Horvát-Szlovén Királyság) részesedett. A térség sokrétű történelmi hagyományai és az a tény, hogy különböző nemzetiségek településterületének metszéspontjában kerül el, fontos tényezőt jelentettek a kutatási terület kiválasztásánál. További indokként szolgál a kárpát-medencei nemzeti kisebbségek 20. században tapasztalt gyors szám- és aránycsökkenése, melynek három szegmense, a természetes fogyás, a migrációs folyamatok, valamint az asszimiláció különíthető el.

Szintén fontos megemlíteni a geográfiában és általában szakmai téren egyre inkább megjelenő igényt a mikro- és mezoszintű etnikai kutatásokra, hiszen az eddigi munkák döntő része elsősorban makroszinten értelmezhető. A mikro- (települési) és mezo- (megyei) szint kerül immár előtérbe Tátrai P. és Farkas Gy. munkáiban. Hangsúlyozandó, hogy az etnikai szemlélet és a kisebbségek iránti érdeklődés nemcsak etnikai földrajzi, hanem szociokulturális és szociolingvisztikai aspektusban is megjelenik, erre szintén számos példa hozható akár makroregionális, akár mikro szinten egyaránt.²

Ezenkívül alátámasztják a kutatás jogos voltát azok a sajátos jellemzők és jelenségek, melyek Vas megyében érvényesülő formájukban és kombinációjukban egyedivé teszik e térséget a Kárpát-medencén belül. E „specialitások” részletesebb bemutatása később következik.

Noha a kutatás ennél jóval szélesebb kérdéskört ölel fel, e tanulmányban a fő problémafelvetés az etnicitás témaköréhez kapcsolódik, azaz jelenleg mi jellemzi a történeti Vas

megyei kisebbségek identitását, nyelvhasználatát, kulturális életét, illetve mennyire előrehaladott körökben az asszimiláció és e tekintetben adódnak-e területi és időbeli különbségek. Jelen dolgozat célja tehát e kérdések megválaszolása.

Módszerek

A statisztikai adatbázis a modernnek tekinthető népszámlálások (1880–2011) nemzetiségi adatainak összességét öleli fel, ezt egészítik még ki különböző adóösszeírások (1697., 1744. és 1803. évi), illetve Kocsis K. valamint saját számításaimon alapuló becslések. A tanulmány érdemi részét viszont azon 21 interjú eredményeinek összesítése adja, melyeket 2012 novemberében és 2013 februárjában készítettem. A 21 félig strukturált interjú egyik fele négy Szombathelyi környéki német és horvát faluban (Vaskeresztes, Pornóapáti, illetve Szentpéterfa és Felsőcsatár), másik része két Szentgotthárd melletti magyarországi szlovén községben (Apátistvánfalva és Felsőszölnök), valamint két határhoz közel fekvő szlovéniai magyar településen (Örihodos és Domonkosfa) készült. A későbbiekben további négy (két-két ausztriai magyar és horvát) községgel szeretném kiegészíteni a vizsgálatot.

Érzelkelhető, hogy a történeti Vas megye területén jelenleg élő hat számottevő kisebbség mindegyike esetében két mintatelepülést kerestem (keresek) fel. Az interjúk olyan személyekkel készültek, akik a nemzetiségi kérdésben valamilyen formában érdekeltek vagy érintettek voltak (polgármesterek, hivatali dolgozók, kisebbségi önkormányzatok alkalmazottai, egyházi személyek, pedagógusok). A kérdések a települési közösség általános helyzetére (demográfia, etnikai szerkezet, településtörténet), ezenkívül az etnicitás összetevőire (identitás, nyelvhasználat, migráció, anyaországgal való kapcsolat, kultúra szerepe és megélése, vallási élet, együttélés) vonatkoztak.

Miért Vas megye?

A vizsgált terület 5472 km² kiterjedésű, amivel az 1918 előtti Magyar Királyság nagyobb méretű megyéi közé tartozott [ennek kb. 60%-a tartozik napjainkban Magyarországhoz, bő egytizede Szlovéniához, a fennmaradó hányad Ausztria (Burgenland) része]. Népesége szintén jelentékeny, 1910-ben csaknem 436 ezer főt számlált, ez némi (5,4%-os) csökkenést követően 2001-re 412 ezer főre mérséklődött. A csökkenés döntő részét az Ausztriához tartozó, annak keleti periferiájára került megyerész népeségfogyása okozta (130 ezerről 102 ezer főre), a Szlovéniához csatolt terület szinte teljes egészében megtartotta 53 ezer fős lélekszámát (2002-ben 49 ezer fő lakta), míg a hazánknál maradt térség – elsősorban Szombathely jelenléte miatt – csekély népességnövekedést könyvelhetett el (1910: 253 ezer, 2001: 262 ezer fő). Ami az etnikai arányokat illeti, a 20. század elején a magyarok a népesség 57%-át tették ki, a németek 27, a szlovének 12, míg a horvátok 4%-kal részesedtek az összlakosságból. 2001-re némi magyar térnyerés figyelhető meg (magyar 63%), a szlovének aránya stagnál, míg a németeké és a horvátoké jelentősen visszaesett.

Hogy a Kárpát-medencének miért épp ezt a térségét választottam kutatási területnek? Az a tény, hogy a terület hagyományosan multikulturális jellegű (határai között hat jelentős nemzeti kisebbségi közösség él), illetve azon kevés számú entitás közé tartozik, melynek területéből az első világháborút követően három különböző ország részesült, önmagában is egyedi vonásnak tekinthető. További lényeges elemei a sajátos jellegnek, hogy a nemzetiségi összetétel az eltelt egy évszázad folyamán lényegében nem változott, viszont

a népesség etnikai összetételének változatlansága úgy valósult meg, hogy közben az etnikai határok módosultak, s egyre inkább a politikai határok felé tolódtak. Fontos kihangsúlyozni továbbá a *többynyelvűség és az etnikai alapú térbeli elkülönülés* egymásmellettiességét, amely a 19. és 20. század fordulóján a történeti magyar állam megyéi közül Vas megyét jellemezte leginkább. Ennek lényege, hogy a különböző nemzetiségek a megyén belül igen, a települések szintjén viszont alig keverednek egymással.

A települési szintű etnikai keveredés a 20. század folyamán is alacsony szinten maradt, a különböző népcsoportok viszont az egymás „fennhatósága” alá került kisebbségek révén így is jelentős hatást gyakorolnak egymásra akár a kultúra, a gazdaság, vagy a nyelvi fejlődés és identitás terén. Utóbbi esetében érdekes megfigyelni az osztrák identitással (is) rendelkező ausztriai magyarok és horvátok, a magyarságtudattal bíró magyarországi németek és horvátok, vagy akár a sajátos „vend” öntudatú magyarországi szlovének példáját.

A területen csekély számú roma etnikum él, kutatási témám ez esetben nem terjed ki rájuk.

Az asszimiláció és az identitás fogalma és értelmezési lehetőségeik

Gyurgyík L. szerint az *asszimiláció* kérdésével a társadalomtudományok elsősorban az etnicitás és az etnikai csoportok tágabb keretében foglalkoznak, és a geográfiában is rendszeresen előkerül. A kapcsolatot az etnikai földrajz és az asszimilációkutatás között épp az teszi szorossá, hogy mindkét szakterület fő célcsoportja az etnikai (és nemzeti) kisebbség és a többség viszonya, a kisebbségek lélekszámában bekövetkező változások és annak háttere.

Park, R. E. elmélete szerint az asszimiláció „olyan folyamat, melynek során egyének vagy csoportok szert tesznek más személyek vagy csoportok emlékezetére és attitűdjeire, így (...) közös kulturális térben egyesülnek velük”. Ezzel Park a különböző társadalmi csoportok versengését hangsúlyozta. Ugyan elmélete nem minden etnikai csoportra volt alkalmazható, de mindenképp figyelemre méltó, hogy már ő is bizonyos lépések, fázisok sorozatának tartotta az asszimilációt. Gordon alapvetően szociológiai megközelítése szerint az asszimilációnak hét fokozata van:

- Kulturális asszimiláció (akkulturáció),
- Strukturális asszimiláció (betagozódás),
- Házassági asszimiláció (amalgamáció),
- Identifikációs asszimiláció (közösségi, etnikai érzés kialakulása),
- Előítéletek megszűnése,
- Diszkrimináció megszűnése,
- Érték- és hatalmi konfliktusok megszűnése.

Amennyiben a strukturális asszimiláció bekövetkezik, Gordon álláspontja szerint a többi fázis természetes módon végbemegy. Gordon kritikussai a hétdimenziós modellt négydimenziósra korlátozták, az utolsó három változót részben az asszimiláció okának vagy következményének tekintették.

A magyarországi asszimilációs folyamatokkal elsősorban Gyáni G. és Hanák P. foglalkozott. A hazai németiség kutatása szempontjából – főként az identitás témakörének aspektusában – mindenképp említést érdemel Aschauer, W.³

Az *identitás* fogalma önazonosság-tudatot, önbesorolást jelent, a második világháborút követően került be a szociológia szókincsébe. Számos tudományterület használja, e ta-

nulmányban természetesen a kisebbségekre vonatkoztatható értelmezés kerül előtérbe. Gereben F. szerint az identitás fő összetevői a fennmaradásra való törekvés, a sajátos jegek és tulajdonságok megőrzése, valamint az önmagunkat való azonosság megtartása, és Pataki F. nyomán „a személyiség és a társadalmi struktúra közé helyezhető közvetítő kategóriaként” definiálja. Geertz, C. etnikai és nemzeti identitást különít el. A csehországi Maříková, H. szerint az etnikai identitás „adott etnikai közösséghez tartozás tudatosítása és átélése konkrét környezetben”, ezzel a fogalom faji és származási háttérét hangsúlyozza, szemben a nemzeti identitással, mely területi, állampolgári bázissal rendelkezik.

Fontos ezenkívül megismerkednünk a kettős identitás pontos meghatározásával, mely Homišinová, M. szerint két etnikai identitás elemeinek vegyülését jelenti. Attól függően, hogy a két identitás közül melyik érvényesül erőteljesebben, kiegyensúlyozott és nem kiegyensúlyozott kettős identitást különböztetünk meg.⁴

Etnikai és demográfiai háttér

A honfoglalás után a 13. század derekától települt be nagyobb tömegben a megye keleti részét ekkor már stabilan uraló magyarság a korábbi gyeű vidékére, majd a 14. századtól számíthatjuk a németek beáramlását is hegyvidéki jellegű nyugati térségbe. A magyar-német nyelvhatár a 14–15. században meglehetősen szeszélyes vonalban futott, a németek jelentős számban jelen voltak Vas megye városias központjaiban is. A megye déli része évszázadok óta szláv népességnek (a későbbi szlovéneknek) adott otthont, a magyar-szláv nyelvhatár már a 13–14. század fordulójától már egyértelműen meghatározható volt.

A bő két évszázadon keresztül fennálló helyzet a 16. század középső harmadának török pusztításai nyomán változott lényegesen. Ettől az időszaktól öltött jelentős méretet a nyugati magyar lakosság kicserélődése német, illetve a török uralom veszélye miatt migráló horvát népességre. Vörös K. szerint a 17. század végén a nemzetiségek többé-kevésbé zárt településterületei között még nem voltak éles válaszvonalak. Az 1696. évi adóösszeírás szerint 44 ezer főnyi tisztán magyar, 28 500 fős tisztán német, 10 ezer főnyi tisztán szlovén és 5000 fős tisztán horvát községekben élő lakosság mellett 13 500 fő (a népesség 13%-a) vegyes népességű településeken élt.

A nemzetiségek területi átrendeződésének üteme a 18. századra mérséklődött, bár Gyémánt R. szerint a század második felében erőteljes német betelepedés történt, hasonló vélemény tükröződik Borovszky S. munkájában is, aki szerint „...a németek beáramlása (...) a reformáció után is folytatódott”. Mindenesetre térszerkezeti vonatkozásban a kiegyezésig (1867) érdemi változást nem észlelhattünk. Bár a tradicionális etnikai tömbök lassú homogenizációja már előtte elkezdődött, igazán csak a kiegyezés teremtette meg a magyarság térnyerésének feltételeit.

A magyarok aránya többi nemzetiségnél magasabb természetes szaporodásuk, arányai-ban csekélyebb mértékű kivándorlásuk és a kisebbségek főként városias közegben tapasztalható asszimilációja hatására az 1880. évi 49%-ról 1910-re 56,9%-ra emelkedett, a szlovéneké 11,6% volt és maradt, eközben a beolvadásnak leginkább kitett németeké 34-ről 26,9%-ra, a horvátoké 4,7%-ról 3,7%-ra zsugorodott. Az asszimiláció leginkább a német és (a részben szintén németajkú) izraelita népességet érintette.

E viszonylag rövid időszaknak vetettek véget az első világháborút lezáró határrendezések, melynek során a történeti Vas elvesztette területének 40, népességének 42%-át. A két világháború között az elcsatolt területeken az addig magyar ajkú tisztviselőréteg és karha-

talmi alakulatok kicserélődése nyomán jelentősen visszaesett a magyarok száma, bár a vizsgált területre nagyobb léptékű német és szlovén/”jugoszláv” betelepítés nem történt. Az 1941. évi visszacsatolás után Muravidéken a háborús állapotokból adódó bizonytalanság, másrészt az önbevallástól való félelmek hatására egészen különleges helyzet állt elő: a 85%-ban „délszláv” anyanyelvű népesség kb. ugyanekkora arányban magyar nemzetiségűnek vallotta magát. A második világháború katonai és polgári veszteségéről pontos adatunk nincs, ellenben az 1945 utáni német kitelepítés által érintettek száma jól meghatározható, a KSH adatai szerint a vizsgált terület magyarországi részéről 2938 fő távozott, a valós érték valószínűleg ennél kevéssel magasabb lehet. A Jugoszláviához csatolt megyerészről a kitelepített és elűzött németek száma 2000 fő körül lehetett.

Az önkéntes- és kényszermigrációk lezárulta után az 50-es években a Vas megyei kisebbségek lélekszáma mindhárom országban a mélypontra zuhant. A bizalmatlanság és a kisebbségi identitás vállalásától való félelem oldódása csak a 60-as évektől indult meg, a kisebbségek ekkortól induló lassú számbeli gyarapodását azonban demográfiai mutatóik romlása, a hagyományos falusi társadalmi keretek felbomlása hamar megállította. Szintén nagyban hozzájárultak a kisebbségek térszűkítéséhez a hermetikusan lezárt határok és az ebből adódó hontalanságérzés, ami számos esetben a többségi nemzet irányába történő nyelvi és kulturális hasonulási szándékban manifesztálódott. A kelet-európai rendszerváltás időszaka (1989–1990) javított a helyzeten, ám a Kárpát-medence számos térségében lejátszódó „etnikai reneszánsz” (a kisebbségek nemzettudatának erősödése, számuk hirtelen megnövekedése) a térséget az átlagosnál kevésbé érintette, illetve hatása csekélyebb a más régiókban tapasztaltnál.⁵

Interjúeredmények

A 21 félig strukturált interjú az etnicitás fogalomkörén belül tárgyalta kérdések köré szerveződik, kiegészítve a mintatelepülések általános demográfiai, etnikai és történelmi és társadalmi helyzetére vonatkozó kérdésekkel, melyek a jelenlegi helyzetet és a múltban történt változásokat egyaránt feltárták, így a folyamatok a maguk időbeli teljességében dokumentálhatóak.

Az általános etnikai és demográfiai helyzetről elmondható, hogy az eddig felkeresett nyolc község mindegyike – a korán elmagyarosodó Felsőcsatár kivételével – a második világháborúig kisebbségi (horvát, német, illetve Szlovéniában magyar) jellegű volt. A falvak lakosság száma alacsony (300 és 1000 fő között), társadalma alapjaiban véve előregező, a helyiek viszont jelentős erőfeszítéseket tesznek a népesség helyben tartására.

A falvak életét számos országos trendekhez illeszkedő, valamint több helyi jellegű, hatását lokálisan kifejtő *történelmi és társadalmi* folyamat alakította-alakítja, illetve jelöl ki olyan „*töréspontokat*”, melyek jelentékenyen befolyásolták a települési közösségek helyzetét. A történelmi fordulópontok közül kiemelhető a trianoni békeszerződés, az utána következő község-visszacsatolások, a második világháború és az azt követő német kitelepítés, illetve a vasfüggöny leereszkedése, az 1956-os események, a rendszerváltás és a jugoszláv állam szétesése, valamint az Európai Unióhoz való csatlakozás. A társadalmi töréspontok közül a család szerepének visszaszorulása, a társadalmi mobilitás 20. század folyamán tapasztalt növekedése, az urbanizáció, a zárt falusi közösségi keretek felbomlása, valamint a gyarapodó oktatási és külföldi munkavállalási lehetőségek tekinthetőek lényegesnek.

Az *etnikai és nemzeti identitás* vonatkozásában az interjúválaszokból egyértelműen kiderül, hogy a vizsgált települések lakosságának azonosságtudata kettős, amely egyfelől

kisebbségi (tehát Magyarországon német, horvát, szlovén; Szlovéniában magyar) *etnikai identitás*, másfelől *többségi* (Magyarországon magyar; Szlovéniában szlovén) *nemzeti identitás* egymásmellettiségében nyilvánul meg. E kettősség utal a kisebbségi származásra való büszkeségre és a nyelvhez, kultúrához való ragaszkodásra, ugyanakkor egyértelműen kitűnik belőle az adott országhoz mint szülőföldhöz való erős, generációkon átívelő kötődés is. E téren a különböző kisebbségek viszonylatában érdemi különbségek nem tapasztalhatóak, a települések között viszont lehetnek eltérések. Mindezekből levonható az a következtetés, hogy egy közösség vagy egyén etnikai és nemzeti identitását számos tényező (településének földrajzi, demográfiai és gazdasági helyzete, a történelmi emlékezet, a közösség ereje, kultúra és nyelvhasználat, vallás, társadalmi mobilitás, anyaországgal való viszony stb.) befolyásolja, illetve az azonosságtudat erőssége és jellege akár egy generáció tagjai között, illetve adott személy életén belül is számottevően változhat.

Az identitás másik fontos összetevője a *lokális identitás*. A vizsgált községekben ez a helyi azonosságtudat a közösség (kisebbséghez és többséghez tartozók körében egyaránt) önmeghatározásának nagyon fontos elemét képezi, melynek súlya az etnikai és nemzeti identitásával mérhető össze, sőt egyes esetekben annál is fontosabbnak bizonyul. E jelenség háromféle formában mutatkozik meg:

- tetten érhető a *szülőfalu és az anyaközösséghez tartozás iránt érzett büszkeségben és lojalításban*.
- *Eltűnteti* a közösségen belül a *nemzetiségi törésvonalakat*. Az interjúkból kiderült, hogy igazi törésvonal nem a többségi és kisebbségi nemzethez tartozók, hanem az „öslakosok” illetve a betelepülők között van, és ebben a viszonyrendszerben az etnikai hovatartozás súlya jelentéktelenné válik.
- Az irodalmi nyelvvel szemben a *helyi tájnyelvet részesíti előnyben*. A vizsgált települések közül a magyarországiak mindegyikében a lakosság eredetileg olyan tájnyelvet (németek: hienc, horvátok: gradistyei, szlovének: vend) beszélt, melynek az adott nyelv sztenderd változatával való kölcsönös érthetősége igen alacsony.

A *nyelvhasználat és -oktatás* témakörén belül az interjúalanyok a nyelv szerepét egyértelműen nagyra értékelték, az asszimilációs folyamatok lassításában annak fontosságát hangsúlyozták. A terepi kutatás során a legnagyobb ellentmondással épp itt találkoztam, hiszen minden jel szerint az asszimiláció kifejezetten a nyelv szintjén érvényesül, a folyamat hatásai a kisebbségi identitás elemei közül a nyelvénél (annak használatánál, szerepénél) a legszembetűnőbbek. Érdemes belátni viszont, hogy a vizsgált kisebbségi nyelvek visszaszorulása beszélőik (eredetileg is) viszonylag alacsony száma, szórványhelyzete és az anyaországok hosszú ideig tartó elzártsága következtében egyáltalán nem meglepő jelenség. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a többség irányából induló asszimilációs nyomás eredményeképp leginkább a kisebbségi nyelvhasználat szorul vissza, marginalizálódik; más identitás-összetevők (kultúra, vallás stb.) általában ellenállóbbnak bizonyulnak.

Jól jellemzi a helyzetet, hogy átalakulás tapasztalható a gyermekek kisebbségi nyelvvel történő találkozásában, ugyanis a jelenlegi közép- és időskorú generációk elsődleges szocializációja kisebbségi nyelven történt, a többségi nyelvvel pedig az oktatás első évében kezdtek ismerkedni; ezzel szemben a jelenlegi fiatalabb korosztályok többnyire a kisebbségi nyelvvel először az óvodában találkoznak, addig családi körben (is) elsődlegesen a többségi nyelvet használják. Ebből következik, hogy a fiatal és idős nemzedékek kisebbségi nyelvhasználatára terén jelentős különbségek vannak.

Szintén érdemes felhívni a figyelmet a német nyelv utóbbi években átalakuló szerepé-

re. A német mint nemzetközi közvetítő nyelv évtizedek óta fontos, viszont ennek a határok zártsága és a németajkú lakosság negatív tapasztalatai miatt nem volt kedvező hatása a kisebbségek nyelvhasználatra. A tendencia az elmúlt néhány évben – köszönhetően az ausztriai munkavállalási lehetőségeknek – megfordult, s az a tény, hogy a helyiek körében folyamatosan nő az igény a német nyelvű oktatásra, a kisebbség nyelvi identitását pozitív irányban befolyásolja. A német nyelv szerepe olyannyira felértékelődött, hogy a helyi horvát tanulók (Felsőcsatáron működik nemzetiségi nyelvet oktató általános iskola, amely öt települést lát el) egyre kevésbé választják a horvát tagozatot, inkább a németre jelentkeznek, utóbbinak már háromszor akkora a tanulólétszáma, mint a horvátnak.

A *közösségi nyelvhasználat* kérdésköréből is számos fontos információ szűrhető le. A lakosság jelentős része kétnyelvű (az idősebb korosztályok erősen felülreprezentáltak), a két nyelv egymáshoz viszonyított súlya viszont egyénenként eltér. Szintén tapasztalhatóak különbségek a települések között a kétnyelvűek arányában (25–80% között mozog, valószínűleg Szentpéterfán a legmagasabb). A közösségi nyelvhasználat során a szituáció, a nyelvhasználati színtér és a beszélgetők személye dönti el, hogy milyen nyelven folyik a társalgás. A magyarországi és a szlovéniai mintatelepüléseken egyaránt szokás, hogy amennyiben akár egy kisebbségi nyelven nem vagy rosszul beszélő (többségi nemzethez tartozó) személy csatlakozik a társasághoz, mindenki a többségi nyelvre vált; ez arra utal, hogy a kétnyelvűség döntő részben a kisebbségi lakosságot jellemzi. A nyelvi kódváltás és kódkeverés többnyire semmilyen megerőltetést nem kíván a mindkét nyelven jól beszélők számára.

A hivatali nyelv szerepét egyértelműen a többség nyelv tölti be, ez vonatkozik az önkormányzatok nyelvhasználatára, a hivatalos ügyintézésre és értesítésekre, illetve a postai szolgáltatásokra. Az oktatási és szociális intézmények, kereskedelmi egységek ügy- és számlavezetése, illetékes szervekkel való kommunikációja is a többségi nyelven történik. Ezzel együtt érvényesül a kistelepüléseken jellemző „mindenki ismer mindenkit” jelenség is, ugyanis az ügyintézők, szolgáltató létesítmények alkalmazottjai általában figyelembe veszik azt, hogy ki milyen anyanyelvű vagy mely nyelven ért jobban.

Az önkormányzat és a lakosság közötti kommunikációban a kétnyelvűség többnyire csupán a települési és kulturális programokra (pl. falunap) küldött meghívók esetében jelenik meg. Kivételt jelentenek a kisebbségi önkormányzatok, ahol ezen kívül a hivatalos értesítések és az ügyvezetés is kétnyelvű. Az egyházi nyelvhasználatban a magyar (Szlovéniában a szlovén) domináns kétnyelvűség érvényesül, nagy problémát jelent a kisebbségi nyelv visszaszorulása az istentiszteleteken, hiszen az összes vizsgált településen többségi nemzethez tartozó plébános/lelkész szolgál. Gereben F. szerint a fent említettek meggyőzően példázzák az aszimmetrikus kétnyelvűség állapotát, amely a hivatali, közösségi, sőt (vegyes házasságok esetében) a családi nyelvhasználat terén egyaránt kényszerlemeget hordoz magán. A kisebbségi helyzet hivatalos színtereken másodlagos szerepbe kényszeríti a kisebbségi nyelvet, mely teret veszít a közösségi érintkezés során és a sokáig biztos bázisul szolgáló családi szférában is.

A *kultúra és együttélés* témája kapcsán elmondható, hogy a közösségi életnek és a (kisebbségi) kultúrának óriási szerep jut, továbbá jelentős népességmegtartó-funkciót tölt be, hiszen a fiatalabb korosztályok helyben maradása sokkal inkább lehetséges, amennyiben egységes és viszonylag dinamikus közösség részeivé válnak. Ebben nagy szerepe van, hogy a kisebbségi kultúra és annak elemei (folklor; iskolai, ünnepnap, irodalmi és művészeti rendezvények stb.) jellegükből adódóan a vizsgált községek sajátosságainak nevezhetőek, melyek egyedisége és közösségteremtő jellege önmagában is vonzó lehet. Elmondható, hogy valamennyi mintatelepülésen jól szervezett kulturális programokat talál-

lunk, melyeknek fontosságát a lakosság döntő hányada – nemzetiségtől függetlenül! – elfogadja. Ezek alapján, illetve a nyelvhasználati tapasztalatokra visszatekintve jogosnak tűnik a feltételezés, hogy a vizsgált térségben a kisebbségi lét folytonosságát a nyelv helyett jelenleg már sokkal inkább a kultúra biztosítja. A rendezvények többnyire két nyelven zajlanak, így ezek az alkalmak egyre inkább a kisebbségi nyelvhasználat legfőbb színterét jelentik.

A nemzetiségek közötti nagyfokú toleranciáról már esett szó, az etnikai alapú konfliktusok szinte teljes hiánya jellemzi a mintatelepüléseket. Ezt segíti elő a vegyes házasságok magas (utóbbi 2-3 évtizedben egyre növekvő) aránya.

A továbbiakban a *migráció és anyaország* témájával, illetve az utóbbihoz fűződő kapcsolatokkal foglalkozunk. A vizsgált települések jelentős migrációs múlttal rendelkeznek, ez sajátos módon főként az elvándorlásban nyilvánult meg. A negatív migrációs mérleg a községek helyzetéből adódóan évtizedeken keresztül természetes módon jelentkezett, hiszen a 20. század folyamán lendületet vett urbanizációs folyamatok, illetve a helyi munka- és oktatási lehetőségek hiánya és a periférikus fekvés mind a települések elhagyására ösztönözték az aktív korosztályokat. Nem feledkezhetünk meg a második világháború utáni kitelepítésekről sem, mely a mintatelepülések közül elsősorban Pornóapáit érintette. A községbe a németek helyére érkező felvidéki és Eger-környéki magyar családoknál lokális identitás csak a legkritább esetben alakult ki, a beilleszkedés hiánya és a „gyökértelenség” érzése egyaránt hozzájárultak, hogy számos esetben a család továbbköltözött a faluból.

Ehhez hasonlóan idetartozik az 1956-os eseményekből következő emigráció is, amely a magyarországi mintatelepülések mindegyikét érintette, több esetben 10–20%-os népességvesztést eredményezve (Szombathely környékén volt erőteljesebb a kivándorlás, bár sokan néhány év után visszaköltöztek). A rendszerváltozást követő határnyitás, illetve a megjelenő munkanélküliség hatására egyre többen vállaltak munkát Ausztriában, sőt vannak olyan helyi lakosok, akik életvitelszerűen már ott élnek.

A migráció másik oldaláról, az odavándorlás szempontjából jóval kevesebb tényező sorolható fel. A helyiek egybehangzó véleménye szerint elég kevés a betelepülő, viszont a helyben szolgálatot teljesítő és később itt letelepült határőrök, a környező településekről érkező (általában beházasodó) magyarok, valamint a nyugat-európai munkavállalás reményében az ország távolabbi vidékeiről az osztrák határ mellé költözők mindenképp említést érdemelnek.

Az anyaországgal és -nemzettel való aktív kapcsolattartásnak számos tényezője és megjelenési formája létezik. Idetartozik a közös nyelv és identitás ösztönző ereje, ami tudatosítja a kisebbségi lakosságban, hogy anyaországában is otthon érezheti magát, s így az etnikai identitás megerősödésének irányába hat. A rendszerváltozás előtt épp az anyaország „elérhetetlensége” volt az egyik legfőbb asszimilációs tényező a vizsgált kisebbség körében. Szintén megemlíthető a munkavállalás mint az anyaországgal történő kapcsolat egyik összetevője, bár ez kevés kivételtől eltekintve csak a magyarországi németek és Ausztria vonatkozásában érvényesül. A települések, oktatási intézmények és egyesületek közötti partnerség szintén nagy szerepet játszik e viszonyrendszerben (testvértelepülési és kulturális kapcsolatok, kirándulások). Megfigyelhető, hogy a horvátok, magyarok és szlovének esetében az anyaországgal való kapcsolattartást elsősorban emocionális szempontok vezérlik, ahol a nyelv szerepe csak másodlagos, míg a németek esetében (földrajzi helyzet, gazdasági okok miatt és abból adódóan, hogy a hazai németiség számára Ausztria nehezen értelmezhető anyaországgként) inkább a munkavállalás a legfontosabb tényező, ám ott is szerepet kap a kötődés, a ragaszkodás.

Összegzés

Az interjúk és a statisztikai elemzések alapján megállapítható, hogy a történeti Vas megyei kisebbségek térvesztése – demográfiai, migrációs, asszimilációs tényezőkből kiindulva – folyamatosnak tekinthető, ugyanakkor a nemzetiségek egymásra gyakorolt hatása, kapcsolatrendszere (beleértve az anyaországgal való partnerséget is) egyre sokrétűbbé és dinamikusabbá válik. Az etnikai összetétel az utóbbi évtizedekben nem közvetlen (a magyarok beköltözése), sokkal inkább közvetett (spontán asszimiláció, nyelvváltás, generációs együttélés megszűnése stb.) hatások miatt változott jelentősen. Meglátásom szerint a kisebbségeket az akkulturáció, valamint a strukturális és házassági asszimiláció egyidejűsége jellemzi, egyik folyamat sem befejezett, ám mindhárom előrehaladott állapotban van, s a későbbiekben ezek továbbfejlődése várható. A helyi kisebbségi társadalomtól határozott igény mutatkozik az asszimiláció lassítására, a legfontosabb identitásmegőrző elemként egyértelműen a nyelvet jelölik meg, ám a folyamat leginkább épp a nyelv szintjén érvényesül. Ezzel párhuzamosan a nyelv mint identitásmegőrző szerepét egyre inkább a változatos kisebbségi kultúra veszi át, mely egyben a fiatal generációk helyben tartásának fontos eszközévé vált. Nyelvhasználat vonatkozásában a kétnyelvűség, ezen belül az aszimmetrikus kétnyelvűség jellemzi a közösség legtöbb tagját, ami számos kényszerelmet hordoz magán, ám a tapasztalatok szerint a bilingvizmushoz mint állapothoz való alkalmazkodás igen magas szintet ér el a kisebbségek körében, ugyanilyen tolerancia jellemzi a nemzetiségek együttélését, egymás kultúrájának elfogadását. Az identitás megnyilvánulási formái változatosak, határozott különbség mutatkozik az etnikai és a nemzeti azonosságtudathoz való viszonyban, ugyanakkor a kettős identitás nem kiegyensúlyozott (a többségi identitás dominanciája felé haladó) típusa jellemzi a vizsgált kisebbségeket. Az identitás kérdéskörének összetettségét fokozza az erős lokális azonosságtudat is.

Jegyzetek

1. A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.
2. Kocsis K.–Bottlik Zs.–Tátrai P. (2006): Etnikai térfolyamatok a Kárpát-medence határainkon túli régiókban (1989–2002). MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest 200 p.; Kókai S. (2002): A Bánát etnikai földrajzi jellemzői és sajátosságai a XX. század elején. In: Természettudományi Közlemények 2., Nyíregyháza; Varga E. Á. (2002): Az erdélyi magyarság asszimilációs mérlege a XX. század folyamán. In: Regio 13. 1. pp. 171–205.; Gyurgyík L. (2004): Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében. Kalligram Könykiadó, Pozsony p. 109.; Cretan, Remus (2002): Social and spatial marginality: historical-geographical issues about the roma of Banat and Crisana. In: Szónokyné Ancsin Gabriella (szerk.): Határok és az Európai Unió. Szegedi Tudományegyetem Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged; Tátrai P. (2010): Az etnikai térszerkezet változásai a történeti Szatmárban. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. pp. 87–100.; Farkas György (2000): A nemzetiségi megoszlás térszerkezete egyes lakosságú régiókban. In: Fórum Társadalomtudományi Szemle 2 (2); Bindorffer Gy. (2005): Migráció, identitás, lojalitás. In: Kovács N. et al. (szerk.): Etnikai identitás, politikai lojalitás. Balassi Kiadó, Budapest pp. 163–181.; M. Kozár M. (2005): A magyarországi szlovének asszimilációja az 1980-as évektől napjainkig. In: Kisebbségkutatás 2005 (2); Radó P. (1996): Asszimiláció és nyelvváltás a magyarországi szlovének körében. In: Regio – kisebbség, politika, társadalom 7 (1).

3. Gyurgyík L. (2004): Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében. Kalligram Könykiadó, Pozsony p. 109; Park, R. E.–Thompson, E. T. (1939): Race relations and the Race problem; a Definition and an Analysis. Duke University Press, Durham, USA; Gordon, M. M. (1964): Assimilation in American Life: the Role of Race, Religion and National Origin. Oxford University Press, New York, USA pp. 60–84.; Gyáni G. (1993): Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. In: Valóság (4) pp. 18–28.; Hanák P. (1974): Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. In: Történelmi Szemle (4) pp. 513–536.; Aschauer, W. (1992): Ethnische Identitaet bei den Ungarndeutschen – Formen und Faktoren. In: Seewann, G. (szerk.): Minderheitfragen in Südosteuropa. Südost Institut, München.
4. Gereben F. (1999): Identitás, kultúra, kisebbség. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest pp. 56–60.; Geertz, C. (1994): Primordial and Civic Ties. In: Hutchinson, J.–Smith, A. (ed.): Nationalism. Oxford University Press, Oxford, UK p. 266.; Maříková, H. et al. (1996): Vel’ky sociologický slovník. Karolinum, Prága p. 1627.; Homišinová, M. (2008): Identitás, nyelvhasználat, asszimiláció. MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadó, Budapest p. 298.
5. Vörös Károly (1962): Vas megye 1744. évi adóösszeírása. KSH Könyvtár – Művelődési Minisztérium Levéltári Osztálya, Budapest 227 p.; Gyémánt Richárd (2007): A burgenlandi magyarság a statisztikai adatok tükrében. Pólay Elemér Alapítvány – JATEPress, Szeged 285 p.; Borovszky Samu (1898): Magyarország vármegyéi és városai. Vas vármegye. Budapest; Czibulka Z.–Heinz E.–Lakatos M. (szerk.) (2004): A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás. Magyar Statisztikai társaság – KSH Levéltár, Budapest 377 p.

Felhasznált irodalom

- Aschauer, W. (1992): Ethnische Identitaet bei den Ungarndeutschen – Formen und Faktoren. In: Seewann, G. (szerk.): Minderheitfragen in Südosteuropa. Südost Institut, München.
- Bajmócy P. (2006): Magyarország népességének etnikai és vallási diverzitása 1910-ben és 2001-ben. In: Kiss A.–Mezősi G.–Sümeghy Z. (szerk.): Táj, Környezet és társadalom. SZTE Éghajlattani és Tájföldrajzi Tanszék, Szeged. pp. 57–68.
- Bindorffer Gy. (2005): Migráció, identitás, lojalitás. Az identitásstruktúrák változásai a magyarországi németeknél. In: Kovács N. et al. (szerk.): Etnikai identitás, politikai lojalitás. Balassi Kiadó, Budapest pp. 163–181.
- Borovszky Samu (1898): Magyarország vármegyéi és városai. Vas vármegye. Budapest.
- Cretan, Remus (2002): Social and spatial marginality: historical-geographical issues about the roma of Banat and Crisana. In: Szónokyné Ancsin Gabriella (szerk.): Határok és az Európai Unió. Szegedi Tudományegyetem Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged.
- Czibulka Z.–Heinz E.–Lakatos M. (szerk.) (2004): A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás. Magyar Statisztikai társaság – KSH Levéltár, Budapest 377 p.
- Farkas György (2000): A nemzetiségi megoszlás térszerkezete egyes lakosságú régiókban. In: Fórum Társadalomtudományi Szemle 2 (2).
- Geertz, C. (1994): Primordial and Civic Ties. In: Hutchinson, J.–Smith, A. (ed.): Nationalism. Oxford University Press, Oxford, UK p. 266.
- Gereben F. (1999): Identitás, kultúra, kisebbség. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest pp. 56–60.
- Gordon, M. M. (1964): Assimilation in American Life: the Role of Race, Religion and National Origin. Oxford University Press, New York, USA pp. 60–84.
- Gyáni G. (1993): Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. In: Valóság (4) pp. 18–28.
- Gyémánt Richárd (2007): A burgenlandi magyarság a statisztikai adatok tükrében. Pólay Elemér Alapítvány – JATEPress, Szeged 285 p.
- Gyurgyík L. (2004): Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében. Kalligram Könykiadó, Pozsony p. 109.

- Hanák P. (1974): Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. In: Történelmi Szemle (4) pp. 513–536.
- Homišínová, M. (2008): Identitás, nyelvhasználat, asszimiláció. MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadó, Budapest p. 298.
- Kocsis Károly–Bottlik Zsolt–Tátrai Patrik (2006): Etnikai térfolyamatok a Kárpát-medence határainkon túli régiókban (1989–2002). MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest 200 p.
- Kókai Sándor (2002): A Bánát etnikai földrajzi jellemzői és sajátosságai a XX. század elején. In: Természettudományi Közlemények 2., Nyíregyháza.
- Maříková, H. et al. (1996): Vel’ky sociologický slovník. Karolinum, Prága p. 1627.
- M. Kozár M. (2005): A magyarországi szlovének asszimilációja az 1980-as évektől napjainkig. In: Kisebbségkutatás 2005 (2).
- Park, R. E.–Thompson, E. T. (1939): Race relations and the Race problem; a Definition and an Analysis. Duke University Press, Durham, USA.
- Radó P. (1996): Asszimiláció és nyelvváltás a magyarországi szlovének körében. In: Regio – kisebbség, politika, társadalom 7 (1).
- Tátrai P. (2010): Az etnikai térszerkezet változásai a történeti Szatmárban. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. pp. 87–100.
- Varga E. Árpád (2002): Az erdélyi magyarság asszimilációs mérlege a XX. század folyamán. In: Regio 13.1. pp. 171–205.
- Vörös Károly (1962): Vas megye 1744. évi adóösszeírása. KSH Könyvtár – Művelődési Minisztérium Levéltári Osztálya, Budapest 227 p.

A DÉL-ALFÖLDI ÉLELMISZERIPAR VÁLTOZÁSÁNAK VIZSGÁLATA¹

ANALYSIS OF THE FOOD INDUSTRY OF THE SOUTH GREAT PLAIN REGION

WEBER ERIKA PhD-hallgató

Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar
Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola

Abstract

My research aims at investigating food industry in Southern Great Plain Region since the change of regime. The region's agricultural talents are prominent in national destination, the agricultural employment rate is the highest as well and the food industry has had great importance in this area. In spite of the labor needs of the food industry lag behind the agricultural labor needs, food industry has an important economic and social role.

The change of the regime and the economic policy environment isn't favourable to the economic development of the region. The number of the enterprises is reduced and the sector has become more concentrated and its economic role has dropped in the recent period. However, the food industry remained one of the most important manufacturing industries in this area, as it still stands in the third place, after the chemical and engineering industry.

1. Élelmiszeripar helyzete Magyarországon

Kutatásom a rendszerváltás utáni dél-alföldi élelmiszeripar vizsgálatára irányul. Célom, hogy megvizsgáljam a régió élelmiszeriparának változását, annak okait és hatását.

A régió agrárgazdasági adottságai országos viszonylatban is kiemelkedőek, a mezőgazdasági foglalkoztatottság terén is első helyen áll és élelmiszeripara is jelentős. Annak ellenére, hogy az élelmiszeripar munkaerő-szükséglete elmarad a mezőgazdaságétól, jelentős a gazdasági és társadalmi szerepe.

A rendszerváltás és az azt követően kialakult gazdaságpolitikai környezet azonban nem kedvezett a régió gazdasági fejlődésének. A mezőgazdasági termékek egy része jelentősen leértékelődött (lásd a tej- és húsipari termelés radikális csökkenését), viszont megfigyelhető volt más régiókból a termelési központok áthelyeződése (pl. a tej- és húsipar Szegedre). A rendszerváltás előtt jelentős élelmiszeriparral rendelkező régióban az élelmiszeripari vállalkozások száma mégis lecsökkent, sokkal koncentráltabb lett az ágazat és gazdasági szerepe az elmúlt időszakban jelentősen visszaesett. Ennek ellenére a feldolgozóipari ágazatok közül hagyományosan az egyik legjelentősebb iparág az élelmiszeripar a térségben, és még ma is a harmadik helyen áll a vegyipar és a gépipar után.

Ahhoz azonban, hogy a régió élelmiszeriparát megvizsgáljam, szükség van az egész országra jellemző folyamatok vizsgálatára is. Az élelmiszergazdaság fejlődésében a termékek sokszínűségéből, az egyes országok egymástól különböző adottságaiból, termelési lehetőségeiből és fogyasztási kultúrájának sajátosságaiból eredően jelentős mértékű eltérések figyelhetők meg, ezzel párhuzamosan azonban bizonyos általános fejlődési tendenciák jól észrevehetők.²

Európában a szigorodó egészségügyi és környezetvédelmi előírások következtében valamint a kereskedelmi cégek koncentráltasága révén kialakult piaci viszonyok miatt az élelmiszeripar jelentős változásokon ment keresztül ez elmúlt 20–30 évben. Ezen két tényező együttes hatásának következtében az élelmiszeriparban is elkezdődött a koncentráció, valamint az új szabálynak való megfelelés és a hatékonyság növelés miatt egy modernizációs folyamat is megfigyelhető.³

A magyar élelmiszeriparban a rendszerváltást követően sok tekintetben hasonló folyamatok játszódtak le, mint a nyugat-európai országokban. A külföldi működő tőke az élelmiszeripar egyes ágazataiban (növényolaj-, cukor-, konzerv-, tejipar) megjelent. Ezekben az ágazatokban a koncentrációs és modernizációs folyamatok hazánkban is megfigyelhetők, ugyanakkor azokban az ipari szegmensekben, melyekben nem jelent meg jelentős külföldi tőke egy szétaprózódási folyamat figyelhető meg a tőkehiány és a méretgazdaságossági problémáknak köszönhetően.

Egy relatíve kis piacon, mint Magyarország, a méretgazdaságosság és a sokszereplős erős verseny gyakran ellentmondásba kerülhet.⁴

A magyar élelmiszeripar közepesen, bár a mezőgazdasághoz képest jóval nagyobb mértékben koncentrált, de messze elmarad a kereskedelmében meglévő koncentrációs szinttől.⁵

Magyarországon a gazdasági átalakulás folyamata, a megváltozott piaci viszonyok az 1990-es évek első felében az élelmiszeripari termelés átmeneti, ugyanakkor nagymértékű visszaesését eredményezték. A keleti piacok elvesztése, a hazai fogyasztás változása szerkezetváltásra, korszerűsítésre sarkalta az ágazat szereplőit, ami jelentős foglalkoztatási átalakulással járt. A privatizációs folyamatok eredményeként a külföldi befektetők jelentek meg az országban. Ennek köszönhetően az ágazat kibocsátása a kilencvenes évek második felétől növekedett, 2003 óta azonban kissé csökkenő tendenciát mutat.⁶

Az uniós csatlakozást követően az élelmiszeriparban várt fordulat nem következett be. A privatizációt követően világszinten is jelentős vállalatok szereztek részt a hazai élelmiszeripari termelésből, mégis csökkenő tendenciát mutat a termelés volumene. A hazai élelmiszer-ellátásban és az exportban betöltött szerepe egyaránt mérséklődik.⁷

Az élelmiszeripar teljesítménye az EU csatlakozást követően tehát mérséklődött, ami részben betudható az új piaci környezet kiváltotta hatásoknak, de hatással volt rá az import növekedése, valamint a kiskereskedelmi láncok árleszorító magatartása is.⁸

2. A Dél-Alföld élelmiszeripara

Az Alföld mezőgazdasági potenciálja az ország többi térségéhez képest erőteljesebb és meghatározóbb. Az átlag feletti agrárgazdasági adottságok mellett évszázados termelési tapasztalat is jelen van a térségben. A kilencvenes évek változásai törvényszerűen visszavetették az alföldi termelés volumenét is. Az agrártermelés csökkenő tendenciáját nemcsak az átalakulással járó bizonytalanságok okozták, hanem a modernizációhoz szükséges tőke hiánya és a jövedelmezőség nagymértékű csökkenése is közrejátszott. Mindemelllett az élelmiszeripari recesszió a mezőgazdasági termékek iránt támasztott kereslet jelentős visszaesése révén gyűrűzött be a mezőgazdaságba. Ugyanakkor az Alföld az ország élelmiszeripari termelési értékének kiemelkedő részét, 32%-át adja.⁹

A Dél-Alföldi régió Magyarország legnagyobb területű régiója; 18 339 km²-rel az ország területének 19,6%-át fedi le és az ország lakosságának 13%-a él ezen a területen. Az elmúlt 20–25 évben a gazdasági átalakulást kísérő kedvezőtlen folyamatok az ipart is ne-

héz helyzetbe hozták. A változások a régió belül az egyes ágazatokat nem egyformán érintették. Az egyik legnagyobb vesztes az élelmiszeripar volt, amelynek termelése az országosnál nagyobb mértékben esett vissza. A termelés volumene a rendszerváltást követően, különösen az évtized második felében, jelentősen mérséklődött. A gazdasági változások ellenére, a kiváló mezőgazdasági termőhelyi adottságokra települt élelmiszeripar megőrizte jelentős szerepét a régió iparában.¹⁰

Az élelmiszeripar régióbeli jelentőségét jól mutatja az ágazat súlya a GDP termelésben. A régióban megtermelt bruttó hazai termék körülbelül 4,5%-át az élelmiszeripar állítja elő. Ez a régió ipari termelésének negyede, ami jóval meghaladja az országos átlagot. A régió vállalkozásai az országos élelmiszeripar GDP volumenéhez közel 15%-kal járulnak hozzá.¹¹

Az élelmiszeripari termelés csökkenése, a foglalkoztatottak létszámának csökkenését is eredményezte. Az Alföld élelmiszeriparán belül az előállított termelési érték, az export aránya, a működő vállalkozások száma, a foglalkoztatottak aránya alapján összességében a Dél-Alföld szerepe jelentősebb, valamint a beruházások cél régióját tekintve is.¹²

A következő táblázatból ez a folyamat jól látható. A vizsgált régió esetében a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya még ma is többszöröse az országos szintnek, de a jelentős csökkenés megfigyelhető a régióban is. Azonban míg a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya a rendszerváltás óta közel kétszerese az országos szintnek, az élelmiszeripar ettől elmarad, de az országos szint feletti értéket mutat és kisebb mértékű csökkenés figyelhető meg, mint a mezőgazdasági foglalkoztatottak arányában, 2001-re még egy kis-mértékű növekedés is megfigyelhető. Az alacsonyabb foglalkoztatási szint részben annak köszönhető, hogy az élelmiszeripari vállalatok többsége alacsony létszámú, főként kis- és közép-vállalkozások jellemzik az ágazatot.

1. táblázat. A Dél-Alföldi régió mezőgazdasági és élelmiszeripari foglalkoztatottjainak aránya (1990–2011)

1. table. The labor rate of the agriculture and food industry in the Southern Great Plain (1990–2011)

	1991		2001		2010	
	Mezőgazdaság	Élelmiszeripar	Mezőgazdaság	Élelmiszeripar	Mezőgazdaság	Élelmiszeripar
Bács-Kiskun megye	31,6	5,8	13,7	6,1	11,6	
Békés megye	27,2	7,4	11,5	7,8	9,06	
Csongrád megye	19,6	5,7	11,8	5,3	6,8	
Dél-Alföldi régió	26,5	6,3	12,5	6,4	9,1	5,5
Magyarország	15,4	5,1	6,3	4,1	4,6	3,3

*1990-es adat

Forrás: KSH évkönyvek és honlapja alapján saját szerkesztés

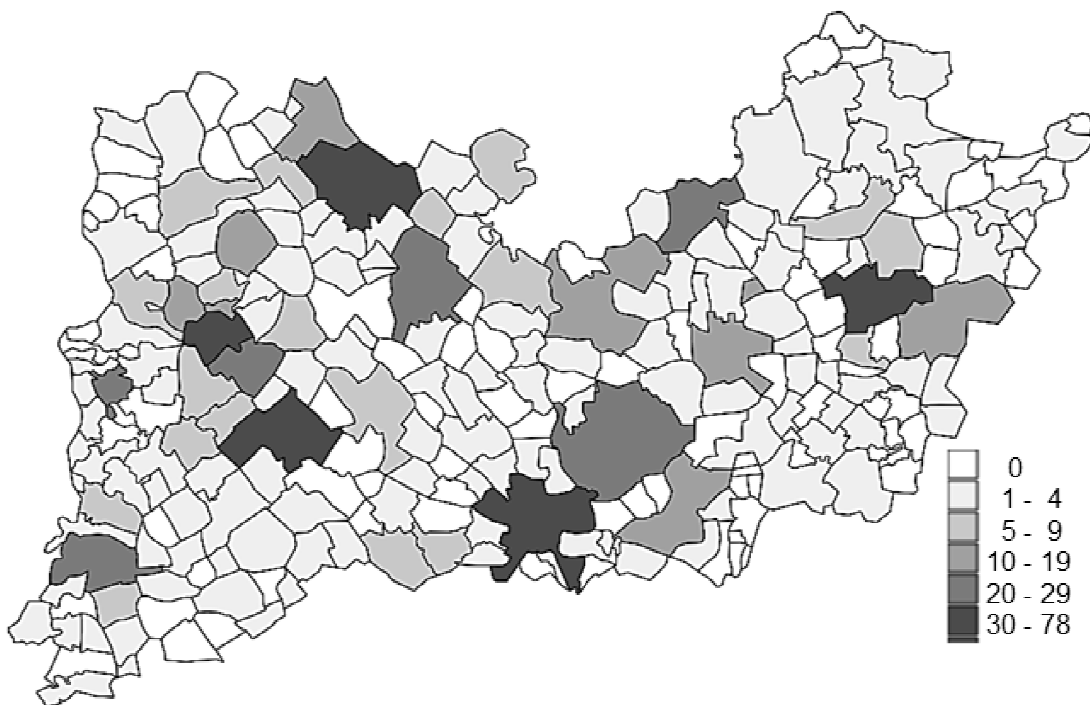
3. Élelmiszeripari vállalatok földrajzi és ágazati megoszlása a Dél-Alföldön

Bács-Kiskun megyében működik a régió élelmiszeripari vállalkozásainak több mint fele, és a megyében foglalkoztatják az élelmiszeripari munkavállalók felét. A beruházások jelentős hányada is ebben a megyében valósult meg 2006-ban. Ez a kedvező agrárgazdasági adottságokon túl a központi régió közelségével magyarázható. A régióban előállított élelmiszerek döntő többsége exportálásra kerül. Csongrád megyében található a legkevesebb élelmiszeripari vállalkozás, azonban a termelési érték tekintetében a megye áll az élen. Ez az országos jelentőségű élelmiszeripari vállalkozásoknak és nagymértékű koncentrációnak köszönhető. Békés megyében az előállított termékek értéke, a foglalkoztatottak és a beruházások alapján a harmadik helyet foglalja el a régióban a megyék sorrendjében, ugyanakkor az exportra szánt termékek aránya tekintetében megelőzi Csongrád megyét.¹³

Az élelmiszeripari vállalatok 16,6%-a található a régióban, melyből 569 Bács-Kiskun megyében, 184 Csongrád megyében és 204 Békés megyében található (*1. térkép*). Azonban amellett, hogy megvizsgáljuk a vállalatok számát az egyes megyékben, fontos figyelembe venni azok termelési lehetőségeit is. Számos vállalat még 2012-ben működő vállalat volt, viszont nettó árbevételük egyáltalán nem volt az adott évet tekintve (90 ilyen vállalat volt a régióban).

1. térkép. Az élelmiszeripari vállalatok megoszlása a Dél-Alföldön (2012)

Map 1. The distribution of the enterprises in the Southern Great Plain Region (2012)

Forrás: Opten adatbázisa alapján saját szerkesztés

A régió élelmiszeriparának jelentőségét mutatja viszont, hogy 1 milliárd forint nettó árbevétel feletti vállalat 76 található a régióban, ebből 53 Bács-Kiskun megyében működik. Ez, ha például a Dél-Dunántúli régióval hasonlítjuk össze, ahol mindössze 17 ilyen vállalat volt, jól tükrözi a termelési potenciálját a régiónak. Ezek közül a vállalatok közül

14 részvénytársaság formában működik (pl. Univer, Fornetti, Gallicoop, Szegedi Paprika, Pick, Sole-Mizo), melyek esetében még ennél jóval nagyobb bevételekről beszélhetünk. Ezen vállalatok többségét (43-at) a 90-es években alapították, főként haszonállat-eledel gyártással és hús, baromfifeldolgozással foglalkoznak.

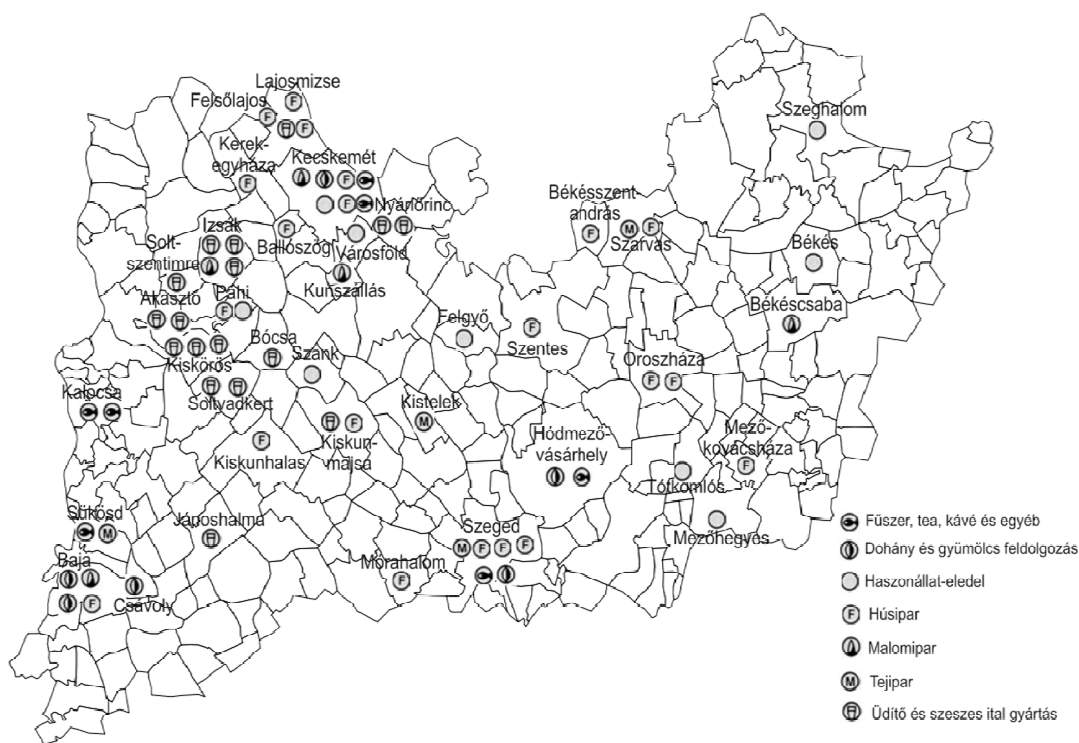
A régióban jelentős ezen kívül még a fűszerpaprika előállítás is, a Kalocsai Fűszerpaprika és Szegedi Paprika Fűszer- és Konzervgyártó Zrt. a legjelentősebb vállalat ezen a területen. Az östermelők esetében is jelentős szerepe és hagyománya van a fűszerpaprikának. Ezen kívül a szőlőbortermelés, ami meghatározó a kis- és középvállalkozások esetében, főként Bács-Kiskun megyében (141 vállalat).

A rendszerváltás után jelentős ágazati átalakulás ment végbe, amit jól tükröz a 2. térkép is, mely az 1 milliárd forint feletti nettó árbevétellel rendelkező vállalatokat ábrázolja ágazati bontásban.

Az egyes alágazatok azonban eltérő mértékben és módon alakultak át. A korábban jelentős malomipar visszaesésének folyamata például figyelemmel kísérhető a térségben is, mára mindössze két vállalat van a jelentősebb árbevétellel rendelkező vállalatok között, mely malomipari tevékenységet folytat (összesen 23 malomipari vállalat a 958-ból).

2. térkép. Jelentős élelmiszeripari vállalatok a Dél-Alföldön (2012)

Map 2. Major food enterprises in the Southern Great Plain Region (2012)

Forrás: Opten adatbázisa alapján saját szerkesztés

Hazánkban a magyar malomipari szervezetek 1990-től kezdve önálló gazdálkodó vállalatokká váltak, a privatizáció során a kisebb üzemeket értékesítették, az állami gabonaforralmi és malomipari vállalatok gazdasági társaságokká, később magántársaságokká alakultak át. Az ezredforduló óta a malomipar erős koncentrációja ment végbe, a működő malmok száma a felére, kapacitásuk pedig a kétharmadára csökkent. A hazai malomipar jelentős kapacitás felesleggel és gazdaságossági gondokkal küzd. A gabonatermelés másik

fő felvásárolója a takarmánygyártás. Az ágazat termelésének volumene országosan és a régióban egyaránt csökkent. A takarmányiparban koncentrációs folyamat figyelhető meg, a keverőüzemek száma folyamatosan csökken, a termelés pedig, összefüggésben az állatállomány csökkenésével, mérséklődik. A magyarországi takarmánygyártók jelentős része az Alföldön működik, 2012-ben 46 vállalat foglalkozott haszonállat-eledelel gyártással, legtöbbet Bács-Kiskun megyében jegyezték be: 26 vállalat működött a megyében 2012-ben. A növénytermesztés esetében azonban a gyümölcs-, zöldségfeldolgozás a legkiemelkedőbb ágazat. A térség zöldség- és gyümölcstermesztési kultúrájára épülő ágazat döntően a hűtőipari és konzervipari cégeket, vállalkozásokat foglal magában. Ki kell emelni az exportban betöltött szerepét: a gyümölcs-, zöldségfeldolgozás az egyetlen élelmiszeripari ágazat az Alföldön, ahol az export értéke meghaladja a hazai eladások értékét. A térség élelmiszeripari exportjának több mint negyede ennek az ágazatnak köszönhető. Az élelmiszeriparban alkalmazottak 11%-a foglalkozik gyümölcs- és zöldségfeldolgozással, míg a vállalatok aránya 7,7%.¹⁴

A növénytermesztés mellett az állattenyésztés is jelentős kiszolgálója az élelmiszeriparnak. A húsfeldolgozó ipar az élelmiszeripar legnagyobb árbevételű generáló ágazata. Az alföldi húsiparnak jelentős szerepe van ebben, mivel az országosan előállított termelési érték több mint fele innen származik. Hasonlóan jelentős a térség súlya a foglalkoztatást tekintve is. A dél-alföldi élelmiszeripari termelés 57%-a, az export 72–73%-a a húsiparból származott. A régió élelmiszeriparban működő vállalkozásainak 14,7%-a tartozik a húsfeldolgozó vállalatok közé, ami az ágazat termelésben képviselt súlyánál sokkal kisebb, bár fontos kiemelni, hogy a húsipar az egyik legkoncentráltabb ágazat. A húsfeldolgozás szerepe a foglalkoztatásban szintén jelentős. A húsipar mellett a tejipar is hazánk egyik legjelentősebb élelmiszeripari ágazata. A magyar tejpiac főleg a hazai igények kielégítését célozta meg. A privatizáció lassabban folyt le, mint a legtöbb ágazatban, mely a tejfogyasztás folyamatos csökkenésével állt összefüggésben. Az egy főre jutó tejfogyasztás mérséklődése napjainkban is folytatódik. A kisebb vállalatok fokozatosan megszűntek vagy beolvadtak a nagyobb, általában külföldi tulajdonú vállalatokba.¹⁵ A térség tejipari súlyát tovább fokozta, hogy a korábbi pécsi központú nagyvállalat Szegedre helyezte át székhelyét.

A vállalatok termelési struktúrája mellett fontos kérdés az is, hogy a tulajdonosi szerkezetük milyen, mekkora részben vannak hazai tulajdonban, de a régió szempontjából az is fontos kérdés, hogy vannak-e telephelyeik ezeknek a vállalatoknak, vagy csak koncentráltan fejtik ki hatásuk mind a termelés, mind a foglalkoztatás terén.

A 2. táblázat adatai alapján megfigyelhető a külföldi befektetők nem magánszemélyként, hanem intézményi keretek között fektetnek be a hazai, dél-alföldi élelmiszeripari nagyvállalatokba. A legnagyobb és a harmadik legnagyobb árbevételű vállalat közel 100%-a külföldi tulajdonban van. A táblázatban látható 14 vállalat közül 8 vállalatban viszont egyáltalán nincs külföldi tulajdonrész. A felsorolt vállalatok összesen 108 fiók- és telephellyel rendelkeznek, melyek közel 74,1%-a régióban található és majdnem 8 ezer főt foglalkoztatnak. Az adatokból is jól látható, hogy az élelmiszeripar egyes ágazatai sok tekintetben különböznek egymástól, hiszen területi koncentrációban és a foglalkoztatói létszámban is jelentős eltérések figyelhetők meg. Vagyis az iparág területileg és munkaerőigény alapján is differenciált ágazatokból áll. Ebből arra lehet következtetni, hogy az ágazatban helye van a tőkeigényes eljárási módot alkalmazó vállalatoknak és a hagyományokra sok tekintetben építő, munkaigényes gazdálkodási megoldásoknak is.

2. táblázat. A legjelentősebb vállalatok tulajdonosi szerkezete, fiók- és telephelyei és foglalkoztatási adatai (2011)

2. table. The ownership structure, premises and employment data of the most important companies (2011)

Vállalat neve	Alapítás	Tulajdonosi hányad (%)						Fiók- és telephelyek száma	Foglalkoztatottak száma (2011)
		Belföldi intézmény/társaság	Külföldi intézmény/társaság	Belföldi magánszemély	Külföldi magánszemély	Szövetkezet	Állam		
Kiskunhalasi Baromfifeldolgozó	1992	100,000	-	-	-	-	-	1	218
INTEGRÁL	2007	-	-	100,000	-	-	-	37	429
KUNSÁG-SZESZ	2003	-	-	100,000	-	-	-	8	82
Bajai Hűtőipari Zrt.	1992	90,000	10,000	-	-	-	-	2	96
Kalocsai Fűszerpaprika	1989	73,500	-	8,100	-	18,200	0,200	3	151
Univer-Product	1998	68,400	-	31,700	-	-	-	6	623,1
ROYALSEKT	2008	-	-	100,000	-	-	-	2	86,7*
HUNGERIT	1997	51,120	-	43,050	5,820	-	-	24	1571
DOFER	1993	86,000	-	-	-	-	14,000	4	45
PICK SZEGED	1992	0,001	99,985	0,012	0,002	-	-	12	2923
Szegedi Paprika	1998	99,960	-	0,040	-	-	-	-	293
HAX	1996	-	-	100,000	-	-	-	1	3,7*
SOLE-MiZo	1993	0,001	99,870	0,001	-	-	-	6	700
GALLICOOP	1989	85,010	4,850	-	10,140	-	-	2	601

* Átlagos statisztikai létszám

Forrás: Elektronikus beszámolók és cégjegyzékek alapján saját szerkesztés

4. Összegzés

Az élelmiszeripar globális, makrogazdasági és regionális szinten is jelentős változásokon ment keresztül az elmúlt 20–30 évben. A piaci, termelési és technológiai átalakulás következtében koncentrációs folyamatok jellemzik a világ élelmiszeriparát. Magyarországon a rendszerváltás gazdasági és társadalmi hatásainak köszönhetően megjelent a külföldi működő tőke az élelmiszeriparban is, bár az egyes ágazatokban eltérő intenzitással. Ennek köszönhetően egyes ágazatokban a modernizáció és a koncentráció korábban kezdődött és hamar zajlott le. Ugyanakkor bizonyos, gyakran marginális ágazatokban a koncentráció lassabban megy végbe. A Dél-Alföld élelmiszeripara is érzékelte a változásokat.

A régió gazdaságában hagyományosan nagy jelentőségű az élelmiszeripar, bár jelentősége folyamatosan csökkenő tendenciát mutat, még napjainkban is az egyik legmeghatározóbb iparág. A koncentrációs folyamatok ebben a térségben is tetten érhetők, bár a mezőgazdasági termelés sok tekintetben szétaprózódott, az élelmiszeripar a városokban koncentrálódik. A legnagyobb árbevétellel rendelkező élelmiszeripari vállalatok térbeli vizsgálatából jól látható, hogy a megyeszékhelyek és a fő közlekedési útvonalak nagymértékben befolyásolják az élelmiszeripari vállalatok telephelyválasztását.

A legjelentősebb élelmiszeripari vállalatok elemzése során egyértelmű trendeket, jellemzőket nem lehetett kimutatni. A külföldi tőke jelen van az iparágban, sőt két kiemelkedő, több mint 35 milliárd forintos nettó árbevételt elérő vállalat teljes egészében külföldi társaságok és magánszemélyek kezében található. Ugyanakkor a régióban található 1 milliárd forintos árbevételt meghaladó részvénytársaságok közül nyolc esetében nincs külföldi tulajdonrész. A foglalkoztatotti létszám és a telephelyek száma tekintetében is jelentős eltérések figyelhetők meg a részvénytársaságok esetében. Az iparág ágazatai rendkívül differenciáltak a tőke-, és munkaigényesség, valamint a területi koncentráció tekintetében egyaránt. A méretgazdaságosság és a piaci alkupozíció vállalati szintű koncentrációt igényel az iparágban szereplő gazdasági szervezetektől. Ugyanakkor a termékek jellege, a

szállíthatóság speciális tényezői, valamint a beszerzési és értékesítés csatornák nagyfokú különbözősége miatt a telephelyek térbeli eloszlása több alágazat esetében is kiemelt fontosságú.

Hagyományos termékek és termelési övezetek részben fennmaradtak a térségben. A fűszerpaprika termelési központja Kalocsa és Szeged, a húsipari központok közé tartozik Kecskemét, Szeged, Békéscsaba, Orosháza és Gyula. A szőlőbortermelés a Kiskörös–Kecel–Akasztó háromszögben koncentrálódik. A régió élelmiszeriparának vesztese a malomipar, mely jelentős mértékű visszaesést produkált az elmúlt évtizedekben. A takarmánygyártás viszont országos szinten is kiemelt szerepet tölt be.

Összességében elmondható, hogy a régió számára rendkívül fontos az élelmiszeripar. Egyrészt a természeti adottságokra, másrészt a termelési hagyományokra építve a régió stratégiai jelentőségű iparága lehet az élelmiszeripar. Ezáltal pedig Magyarország, és Közép-Kelet Európa egyik kiemelt térsége lehet a Dél-Alföld, ehhez azonban rendkívül fontos lenne a versenyképesség javítása, valamint a vállalatközi kapcsolatok vertikális és horizontális fejlesztése egyaránt.

Jegyzetek

1. A tanulmány a TÁMOP 4.2.2./B-10/1-2010-0029: Tudományos képzés műhelyeinek támogatása a Pécsi Tudományegyetemen pályázat keretében készült.
2. Czakó Erzsébet (1997): Versenyképesség iparági esettanulmányok tükrében. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest. 195. old.
3. Buday-Sántha Attila (2011): Agrár- és vidékpolitika. Saldo Kiadó, Budapest. 138–139. old.
4. Czakó Erzsébet (1997): 156. old.
5. Udovecz Gábor–Popp József–Potori Norbert (2007): Alkalmazkodási kényszerben a magyar mezőgazdaság. Agrárgazdasági Tanulmányok, AKI. 7. sz. 17. old.
6. Csizmazia Tamásné et al. (2007): Az élelmiszergazdaság jellemezői az Alföldön. KSH Debreceni Igazgatóság, Debrecen. 32–33. old.
7. Buday-Sántha Attila (2011): 203–204. old.
8. Csizmazia Tamásné et al. (2007): 7. old.
9. Csizmazia Tamásné et al. (2007): 7-8. old.
10. Bozsikné Vadai Anna. et al. (2006): Dél-Alföld. A régió gazdasága és versenyképessége. Központi Statisztikai Hivatal Szegedi Igazgatóság. Szeged.
11. Hampel György (2011): A vezetői döntéshozatal információforrásai a Dél-Alföld nagy és közepes méretű élelmiszeripari vállalatainál. Kaposvári Egyetem, Kaposvár. 11 old.
12. Csizmazia Tamásné et al. (2007): 7. old.
13. Hampel György (2011): 11 old.
14. Csizmazia Tamásné et al. (2007): 42–48. old.
15. Csizmazia Tamásné et al. (2007): 41–46. old.

Felhasznált irodalom

- Bozsikné Vadai Anna. et al. (2006): Dél-Alföld. A régió gazdasága és versenyképessége. Központi Statisztikai Hivatal Szegedi Igazgatóság. Szeged.
- Buday-Sántha Attila (2011): Agrár- és vidékpolitika. Saldo Kiadó, Budapest.
- Czakó Erzsébet (1997): Versenyképesség iparági esettanulmányok tükrében. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest.
- Csizmazia Tamásné et al. (2007): Az élelmiszergazdaság jellemezői az Alföldön. KSH Debreceni Igazgatóság, Debrecen.

- Hampel György (2011): A vezetői döntéshozatal információforrásai a Dél-Alföld nagy és közepes méretű élelmiszeripari vállalatainál. Kaposvári Egyetem, Kaposvár.
- Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium, Céginformációs és az elektronikus cégeljárásban közreműködő szolgálat, elektronikus beszámoló: <http://e-beszamolo.kim.gov.hu/> – Letöltés: 2013. 02. 25.
- Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium, Céginformációs és az Elektronikus Cégeljárásban Közreműködő Szolgálat: <http://www.e-cegjegyzek.hu/index.html> – Letöltés: 2013. 02. 25.
- Központi Statisztikai Hivatal Bács-Kiskun Megyei Igazgatósága (1991): Bács-Kiskun megye Statisztikai Évkönyve, Kecskemét.
- Központi Statisztikai Hivatal Bács-Kiskun Megyei Igazgatósága (1991): Bács-Kiskun megye Statisztikai Évkönyve, Kecskemét.
- Központi Statisztikai Hivatal Békés Megyei Igazgatósága (1991): Békés megye Statisztikai Évkönyve, Békéscsaba.
- Központi Statisztikai Hivatal Csongrád Megyei Igazgatósága (1991): Csongrád megye Statisztikai Évkönyve, Szeged.
- Központi Statisztikai Hivatal honlapja: www.ksh.hu – Letöltés: 2013. 02. 15.
- Opten Informatikai Kft. honlapja: <http://www.opten.hu/> – Letöltés: 2013. 02. 20.
- Udovecz Gábor–Popp József–Potori Norbert (2007): Alkalmazkodási kényszerben a magyar mezőgazdaság. Agrárgazdasági Tanulmányok, AKI. 7. sz.

WHAT TO DO WITH A CIVIC ORGANIZATIONS-CURRENT DILEMMAS

DR. SZABADOS GYÖRGY NORBERT adjunktus

Debreceni Egyetem Agrár-és Gazdálkodástudományok Centruma,
Gazdálkodástudományi és Vidékfejlesztési Kar,
Vezetés és Szervezéstudományi Intézet, Vezetéstudományi Tanszék

TROY WIWCZAROSKI egyetemi docens

Debreceni Egyetem Agrár-és Gazdálkodástudományok Centruma
Idegen Nyelvi Intézet

PIEROG ANITA doktorjelölt

Debreceni Egyetem Agrár-és Gazdálkodástudományok Centruma,
Gazdálkodástudományi és Vidékfejlesztési Kar
Vezetés és Szervezéstudományi Intézet, Vezetéstudományi Tanszék

Abstract

After the change of the former regime – corresponding with the social needs – numerous civic organizations were established, through the constantly changing legal environment and social structures. Regarding the volume of the sphere, it neither seems to be raising nor declining. Owing to latest changes and the effect of the new Act on Civic Organizations, their number may also decrease, and as a prelude some try to stabilize their positions beside the new conditions and other step out and leave their formerly established organizations. In this manuscript we would like to illustrate such resources and prospects beside the constraint factors, which equally mean dilemma for the sustainability of civic organizations.

1. Bevezetés

2012-es oktatási kurzusok során több esetben is felmerült a civil szervezetek témája. Az egyik felvezető előadás alkalmával valamelyik levelező hallgató elmondta, hogy családjukban könyveléssel foglalkoznak, illetve van egy kereskedelmi egységük is, mely révén viszonylag sok embert, szervezetet ismernek. Elmondása szerint az egyik alapítványt, mivel azt alapítói meg akarták szüntetni, felkínálták nekik „átvételre”, de igazából nem tudtak volna vele mit kezdeni. „Mert mihez kezdjünk egy civil szervezettel?” –hangzott el a kérdés, mely azóta is többször felmerült immár szándékosan a menedzselési vizsgálatok témakörében.

A civilkedés, az emberi érdekek érvényesítése gyakorlatilag majd egyidős az emberiséggel, ugyanakkor elsősorban a polgári társadalmak sajátosságaként kezdtek egyre nagyobb számban megjeleni. A civil szervezetek fejlődési fázisait kiegészítve a történelmi és jogi fejlődés során több szakaszt lehet elkülöníteni a civil szervezetek hazai történetében.¹

- Az 1945-ig terjedő időszak. Igazából már az államalapítással egy időben megjelentek az ún. adományok, kvázi alapítványok, kezdetben az egyházhoz kapcsolódva, majd később világi alapítványok is létrejöttek. A szabályozásukat tekintve az alapítványokról rendelkező jogszabályról 1931 óta beszélhetünk. A hazai politikai közéletben igazából az 1800-as évektől jelentek meg egyre nagyobb számban a különböző egyletek, érdekképviseleti szerveződések, melyek a politikai kitettségnek megfelelően hol kisebb-hol na-

gyobb aktivitással működtek (pl. polgári kaszinók). Debrecenben például levéltári adatok szerint 1833-tól van adat működő egyesületekről-egyletekről, melyek vagy a tagság, vagy annál tágabb társadalmi környezet érdekeit, céljait szolgálta.²

- 1945 és 1987 közötti időszak. Az állam „államosította a működő alapítványokat, megszüntette az alapítványi formát, közérdekű kötelezettségvállalónak minősítette, és a vagyont állami tulajdonba vette. Nonprofit szervezetként főleg a társadalmi, kulturális és egyéb tevékenység fejlesztése érdekében, a dolgozók által alkotmányos joguknál fogva létesített egyesületeket tekintették”.³ Az egyesületek, egyletek leg többjét 1945-ben, politikai okokra hivatkozva feloszlatták.⁴
- Az 1959 évi IV. törvény (polgári törvénykönyv) 68–80. §-ai már részletesen foglalkozik a társadalmi szervezetekkel és az egyesületekkel. Viszonylag egyszerű módon szabályozza ezek létrehozását, működését, már ekkor megteremtette az alapjait „társadalmi, kulturális és egyéb tevékenység fejlesztése érdekében” létrehozott szervezetekre vonatkozóan. Az alapítvány ekkor még, mint közérdekű kötelezettség vállaló szerepel.
- 1987-ben a PTK 74A-E szakaszai tették ismét lehetővé az alapítványok létrehozását is.

Az ezt követő időszak gyakorlatilag egy szabályozásokban, működési környezeti változásokban gazdag időszak volt. Legjelentősebb momentumai az 1%-os felajánlásokról rendelkezés bevezetése, a közhasznúság bevezetése, a 2003-as NCA, az Unió csatlakozás, a 2011-es új civil törvény, jövőre pedig az új polgári törvénykönyv lesz. Az új törvény értelmében a civil szervezetek kategóriái az alábbiak:

1. táblázat. A civil szervezetek törvény szerinti kategóriái

Table 1. The categories of civic organizations by the Act on Civic Organizations

Nonprofit szervezetek			
Civil szervezetek az új törvény szerint (2011. évi 175)			Egyéb nonprofitok
Klasszikus civil szervezetek		Civil társaság	
Egyesületek	Alapítványok		

Forrás: Saját vizsgálatok, 2013.

Az új törvény értelmében nyilvánvalóvá vált, hogy civil szervezet az, akit a törvény annak tekint. Érezhető a civil szektor kitettsége a források/támogatások tekintetében is, tehát ebben a gondolatmenetben az is megállapítható, hogy civil szervezet az, akit a támogató-fenntartó annak tekint (mivel például a civil társaságok nem kaphatnak állami támogatást, kérdéses így, hogy ők valóban civil szervezetek-e). A KSH legutóbbi tájékoztatója szerint a klasszikus civil szervezetek bevételeinek 59%-a támogatásból származik,⁵ és „a kormány célja, hogy a civil szervezeteket adománygyűjtésre ösztönözzék és az adományozás kultúráját erősítsék”.⁶ Hasonlóan a forprofit szervezetekhez, a nonprofit szervezetek életében is nagy szerepet játszhatalnak a támogatások, hiszen maga a szervezet formája is összefüggésben áll vele.⁷ Létezhet tehát dilemma azzal kapcsolatosan, hogy mi is a civil szervezet, egyre inkább úgy tűnik, hogy a definíció a működéshez szükséges források megítélésének való megfeleléssel van szoros kapcsolatban.

2. Civil szervezetek és a működés

A civil szervezetek létesítése viszonylag egyszerű folyamat, elsősorban az állampolgári kezdeményező és kooperációs készségre épít. Az alapítványok esetében alapító(k)ra és menedzsment szervezet kijelölésére, kuratóriumra van szükség. Az alapítvány létrehozását az

alapító kezdeményezi, és kér fel természetes személyeket a kuratóriumi tisztségek betöltésére. Az alapítványok alapvető működési dokumentuma az alapító okirat, mely a szervezet működésének legfontosabb szabályait tartalmazza, így például az alapítókat, az alapítvány célját, tevékenységeit, közhasznúsági jellegét, a kuratórium tagjait, a működés rendjét, a legfontosabb pénzügyi szabályokat, a megszűnés feltételeit. A nem szabályozott kérdéseket tekintve többnyire a Polgári Törvénykönyv az irányadó. Az alapítvány működése során szükség lehet különböző szabályzatok és dokumentumok elkészítésére, mint például fegyelmi szabályzat, tűz és munkavédelmi szabályzat, kiküldetési szabályzat, de akár munkaszerződés stb. Ezek a dokumentumok egy része a szervezet bizonyos tevékenységeivel kapcsolatosan, bizonyos feltételek fennállása esetén szükségeltetnek (pl. nem kell munkaszerződés, ha nincs alkalmazott). Az alapítványi dokumentáció létrehozásakor sokan fordulnak ügyvédi szakértelem igénybevételéért, pedig a jogszabályok ilyen követelményeket nem tartalmaznak, az alapítvány alapító okirata ügyvédi ellenjegyzést nem igényel.

A szervezet létrehozásával kapcsolatosan a jogalkotó úgy gondolkodott, hogy az alapítvány olyan civil szervezeti forma, mely elsősorban a tagok gazdasági erejét egyesíti. Konkrétan előírt alapítói vagyon minimumról nincs tudomásom, a bejegyzéskor azonban kritérium, hogy a kitűzött célok megvalósításához elegendő induló tőke legyen, ennek alsó határát gyakorlati tapasztalataim szerint 0,5–1 millió forint minimum értékben szokás minimálisan meghúzni. Az alapításhoz szükséges még a bírósági bejegyzési formanyomtatvány kitöltése, a tagok elfogadó nyilatkozatai, tőkeigazolás, székhelyhasználati hozzájárulás. Az alapítvány létrehozásával jogi személlyé válik.

Az egyesület, a másik meghatározó szervezeti forma létrehozása sem sokkal bonyolultabb feladat. Az egyesületek tekintetében legalább 10 alapító tagra van szükség, általuk kimondva az egyesület létrejöttét. A törvény ebben a civil szervezeti formában a tagok társadalmi erejét kívánta egyesíteni, így ezek létrehozásához alapítói vagyon nem is szükséges. Létesítő dokumentumuk az alapszabály(zat), mely az alapítványhoz hasonló módon szabályozza a működés feltételeit, és a létrehozás is hasonló dokumentumokon alapszik.

A civil társaság egy új civil szervezeti forma, amiről elsősorban a törvény alapján lehet információkat szerezni. Nem jogi személy, alapvetően hasonló, mint egy egyszerű egyesület, és noha kevesebb a törvényi kötelezettsége (pl. nem kell beszámolót készítenie), de nem is kaphat állami támogatást. Ebben a tekintetben ez a szervezeti típus főként olyan érdekközösségek, mint pl. szabadidős tevékenységre összeállt csapat, vagy nyugdíjasklub szervezeti háttereként fog szolgálni.

A civil szervezetek működési sajátosságait tekintve működési és programszerű tevékenységekről érdemes beszélni, szokás használni alap és célszerű szakmai tevékenység kategóriákat is. Ez utóbbin belül állandó és programszerű tevékenységek kategóriája is megkülönböztethető. Működési (alap) tevékenységek alapvető kategóriája az éves adminisztrációs kötelezettségek ellátása, például társasági adóbevallás készítése, előző éves tevékenységről készített beszámoló készítése, közzététele, KSH jelentés készítése, 1%-os bevallás készítése, valamint az alapszabályban meghatározott rendszeres és akár rendkívüli események megtartása és dokumentálása, például kuratóriumi ülés-közgyűlés, tisztújítás, beszámolók, tervezetek elfogadása.

Az állandó cél szerinti szakmai tevékenységek olyanok, melyeket a szervezet célkitűzése során vállal fel, például természetvédelem keretében parlagfű irtás, vagy például nevelési intézmények számára rendszeres segítségnyújtás, esetleg hajléktalan-ellátás stb., és rendszeresen végez. Külön kiemelendő a rendszeresség, mely megkülönbözteti a programszerű tevékenységtől.

A programszerű szakmai tevékenységek a civil szervezetek időszaki, nem feltétlenül rendszeres eseményei. A program gyakran kapcsolódik valamiféle támogatási formához,

mint például kutatás elvégzése valamiféle céllal, vagy ölthet kampányjellegűt, mint például rendkívüli adománygyűjtés árvízkárosultak megsegítésére. A cél szerinti tevékenységen belül tehát elsősorban az időintenzitás a megkülönböztetés alapja.

3. Az emberi erőforrás viszonyok

Az egyesületeknél és magánalapítványoknál tevékenykedett az önkéntesek több mint 94%-a (a klasszikus civil szervezeteknél a 40%-ot is eléri az ingyenes munkavégzés), és az egyesületek, köztestületek, közalapítványok és nonprofit gazdasági szervezetek alig vettek igénybe önkéntes munkát. Összességében tehát a klasszikus civil szervezeteknél nagyjából 52 000 fő főállású foglalkoztatottnak megfelelő humán kapacitásról beszélhetünk (foglalkoztatott és önkéntes együtt), ami az alig több, mint 57 000 szervezetet tekintve nem igazán jelentős, szervezetenként tehát alig éri el az egy főt a munkakapacitás. A leegyszerűsítés lehet túlzó, ugyanakkor a szektor polarizáltságát tekintve a kép még ennél is árnyaltabb lehet.

A civil szervezetek és az önkéntesség közötti párhuzam több formában is kifejeződik: a szervezetek létrehozása ezen alapul, szervezeti sajátosságaik miatt egyszerű tevékenységűkhöz csatlakozni, a szervezetek többsége is erősen támogatja ezt a fajta szerepvállalást, a civilek célja és az önkéntesek szándékai szorosan összefügghetnek.

Ugyanakkor hozzátehető, hogy az esetek többségében nem is civil, hanem szakmai/szakértői tudásra lenne szükség, valljuk be, ezt pedig nem feltétlenül az önkéntesek tudják a szervezeti tevékenységhez hozzáadni (hanem könyvelők, pályázatírók, lobbisták stb.).

4. A civil érintettség néhány gondolata

Érdekes és fontos lenne tudni, hogy vajon mit is tud ma a társadalom a civil szervezetekről. A hétköznapi statisztikai adatok a szervezetek oldaláról közelítik meg ezt a kérdést (melynek részleteivel később még foglalkozunk), de kétséges, vagy legalábbis dilemma tárgya, hogy vajon a civil szervezetek valóságát a KSH és további statisztikai, és hasonló kutatási eredményekkel szolgáló adatok híven képzik-e le. Legalább ennyire fontos az is, hogy mennyi jut el belőle az ország számára, mit jelent a társadalomnak, a gazdaságnak és elsősorban az egyéneknek a civil szervezeti szféra. Tételezzük fel azt, hogy az utca hétköznapi emberét megkérdezzük azzal kapcsolatban, hogy mit tud a civil szervezetekről. Igen valószínű, hogy a KSH által szolgáltatott adatok számára valójában nem mondanak semmit, feltehetőleg hidegen hagyja, hogy mennyi azok éves bevétele vagy emberi erőforrás kapacitása, és csak abban az esetben nem, ha ő maga is tag vagy önkéntes, vagy egyéb módon részt vesz a szervezet működésében. A hétköznapi embert az fogja foglalkoztatni, hogy vajon őt mennyire érinti a civil szervezete működése. Miféle közöm van hozzájuk?

Annak ellenére, hogy igen megnőtt a rendszerváltás óta a civil szervezetek száma, a tényleges részvételi arány az EU átlaghoz képest alacsony. Egyes szerzők szerint csak a népesség 21%-a tagja valamiféle szervezetnek.⁸ Az önkéntes munkában való részvételt tekintve egy 2006-os felmérés alapján⁹ az állampolgárok mindössze 17%-a vesz részt vagy csinált önkéntes munkát (az EU átlag végén vagyunk). Legjellemzőbb a sport vagy szabadidős tevékenységekben való részvétel. A munka azt sugallja, hogy a részvétel itt alapvetően foglalkoztatottakat és önkénteseket jelent. A részvétel indikátoraként említik még az adományok felajánlását (pl. véradás is), más érdekében történő kockázatos helyzetekbe történő beavatkozást, a családokkal, barátokkal történő kapcsolattartás rendszerességét. Úgy tűnik, hogy a végzettségek, státuszok szintjének csökkenésével a civil részvétel is

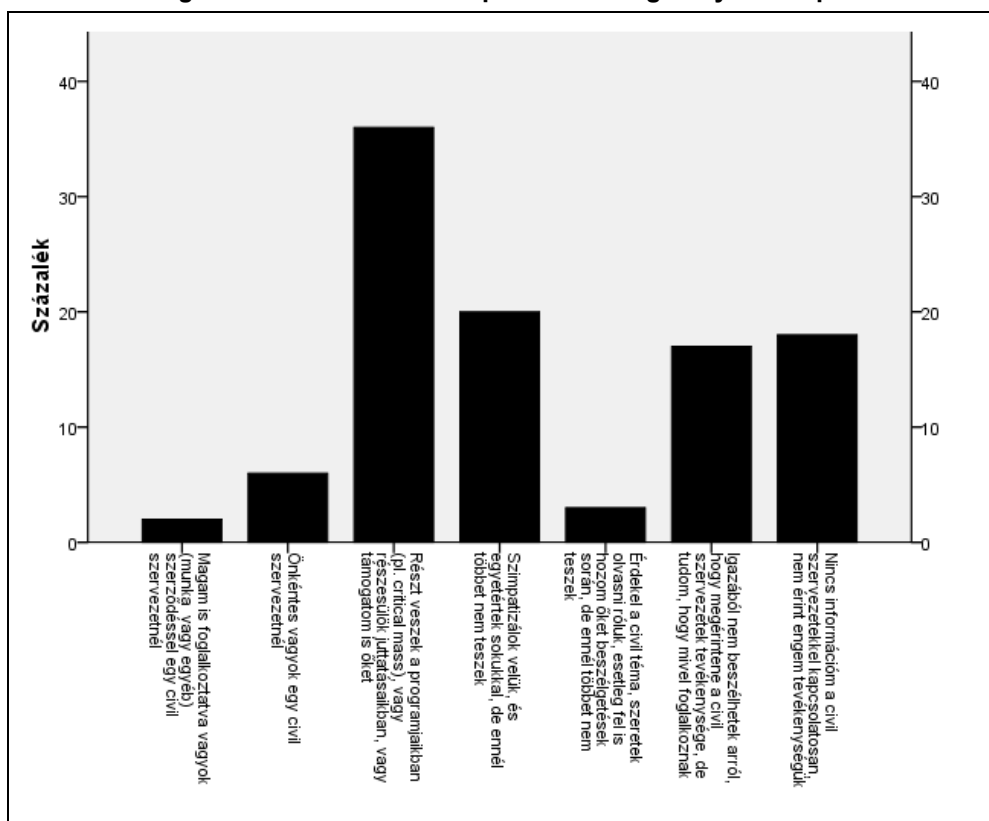
csökken (legmagasabb menedzserek között). A civil részvétel körébe tehát számos indikátor beletartozik (önkéntesek, foglalkoztatottak, kapcsolatok stb.), de vannak bizonyos, eddig részleteiben nem teljesen lefedett további kérdések is.

Közel két éve folytatunk vizsgálatokat civil szervezetek témában Hajdú-Bihar megyei civil szervezetek körében, és néhány vizsgálatra alapozva csak megerősíteni tudjuk az érintettség alacsony értékét. Civil érintettség módszertana és érintettségi vizsgálatok program a NEA támogatásából valósult meg. Egyetemi hallgatók körében végzett felmérésünk alacsony ismertségről tanúskodik: szubjektíve 80% bizonytalan és 4% nem ismeri, objektíven pedig csupán 6% tudja mik is azok. Alig 6%-uk erősen érintett és közel 40% semmilyen formában nem érintett.

Szervezetek szemszögéből történő vizsgálat arra enged következtetni, hogy funkcióikat tekintve a szervezetek emberekre gyakorolt érintését tekintve kiemelkedik a kulturális élet, gondolkodás, hitélet, szabadidős tevékenységben betöltött szerep (76,0%), valamint a civilek tehát hatásukban, érintésükben nem az emberi megélhetést vagy munkával kapcsolatos viszonyokat (pl. elhelyezkedést) szolgálják, hanem többségében egészség-kultúra-életkörnyezet területeken éreztetik hatásukat a számtalan megfogalmazott cél és tevékenység mellett. Egy pilot vizsgálat eredményei arra engednek következtetni, hogy egy alig 200 fős kistelepülésen lakók ismerete a civil szervezetekről közepes, inkább homályosabb, ugyanis 43,4%-uk ismerete ilyen jellegű. Emellett a minta további majd negyede (23,2%) nem igazán tudja, mi is a civil szervezet. A település lakosságának érintettségének részleteit az 1. ábra mutatja be.

1. ábra. A vizsgált minta civil érintettségi mélységének megoszlása

Figure 1. Distribution of depth of civil eligibility in sample

Forrás: Saját vizsgálatok, 2013.

Az összevont eredmények alapján a civil érintettség tekintetében a teljes lakosság

- 7,8%-a erősen érintett,
- 35,2% közepesen érintett,
- 22,5% gyengén érintett,
- 34,3 nem érintett.

5. Mihez is kezdünk tehát egy civil szervezettel?

A civil szervezetek alapvetően az érdekérvényesítés eszközei, legfőképp a társadalmi érdekeket szokás emlegetni, azonban nem kizárt a gazdasági szempontok figyelembevétele sem. Nincs tudomásom olyan forrásról, mely például évente lehetővé tenné gazdasági szervezetek önfenntartását vagy fejlődését, civil szervezetek esetében több ilyen is van, azaz ügyes pályázati menedzsment képes legalább egy évre fenntarthatóvá tenni a szervezet működését. Nincs kizárva a szervezetek együttműködésének lehetőségei sem, számos példát találhatunk szoros összefonódásokra intézményi-civil, forprofit és civil, sőt civil-civil kapcsolatokra is. Ezek a kapcsolatok sokszor az együttműködésen is túlmutatnak, egyfajta szimbiózis figyelhető meg például civil szervezet és forprofit szervezetek között, mely sajátossága, hogy a forprofitnak hasznos, a civil szervezetnek lételeme az együttműködés (mint pl. a McDonalds alapítványa, a multinacionális élelmiszerláncok egyre többet hallható társadalmi felelősségvállalás keretében megjelenő civil szervezetek, és akár sorolhatnánk még). Felhívják a figyelmet arra, hogy a felsőoktatási intézményeknek nagyobb felelősséget kellene vállalniuk hallgatói elhelyezkedési esélyeinek növelésében, amelynek egyik módja a vállalati és civil szférával való szorosabb együttműködés kialakítása.¹⁰ A hallgatók tudása sajnos sokszor nem elégséges – a gyakorlott munkatársakhoz képest egy hallgató kevésbé tud hatékonyan hozzájárulni a célok eléréséhez, hiszen a szervezet sikeréhez a gyakorlat biztosította minőségi munkavégzés kell.¹¹ Vannak olyan pályázatok, elsősorban Uniós pályázatok, ahol a civil szervezetek jobban labdába tudnak rúgni. Példa erre az Interreg programokban való részvétel, vagy épp a területi együttműködési programok. A programokban jelentős feladatot vállaltak a civilek, így például a határmenti együttműködések tekintetében például jelentős volt a pályázó civil szervezetek száma (a Magyarország-Románia Határon Átnyúló Együttműködési Program keretében gyakorlatilag a legtöbb pályázatot civil szervezetek adták be az első felhívásra). Ahhoz, hogy érdekeinket érvényesítsük, vannak lehetőségek, azonban az a tapasztalat, hogy azért egyre többet kell tenni.

6. Következtetések

A civil szervezetek működési rendszere egyre határozottabbá válik, és nyomatékosabbak az elvárások a szabályozási környezet oldaláról is. A lehetőségek megváltoztak, és úgy tűnik, hogy nő a fantázia, jelentősebb lesz a perspektíva a civil szervezetekben, noha körük pedig várhatóan csökkenni fog. A civil szervezet működése és működtetése elsősorban menedzselési kérdés, elsősorban a felkészült humán kapacitáson múlik, hogy mit is tud belőle kihozni. Jelentős segítség van az induláshoz adminisztratív oldalról, bizonyos időkorlátok forrásbevonási oldalról, de a kezdeti nehézségek, viszontagságok után jó gondolatokra alapozva, jól hálózatosodva, megfelelő háttérrel gyakorlatilag egy civil szervezet felveheti a versenyt akár egy forprofit szervezet létrehozásakor megfogalmazott ambíciókhoz képest is.

Jegyzetek

1. Szirmai Veres Ibolya (1992): Minden egy helyen az alapítványokról. Metodika Kft, Budapest.
2. Uri Sándorné (2002:1): Debrecen város egyesületi katasztere 1833-2001. Hajdú-Bihar Megyei Levéltári Közlemények 28. sz. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen.
3. 1959. évi IV. törvény a Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyvéről 68–80. §.
4. Uri Sándorné (2002:1): Debrecen város egyesületi katasztere 1833-2001. Hajdú-Bihar Megyei Levéltári Közlemények 28. sz. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen.
5. A KSH Statisztikai tükör V. évf. 105 sz. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/nonprofit/nonprofit11.pdf> (2013. 08. 10).
6. http://www.hirado.hu/Hirek/2013/02/04/07/Latorcai_iden_sem_csokken_a_civilek_allami_tamogatasa.aspx (2013. 08. 08).
7. Vántus András–Oláh Judit (2012): A szervezethez és foglalkoztatottság gyakorlati összefüggései. A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei. IV. évf. 5. sz. (No. 11.) A-sorozat 3. Gazdálkodás- és szervezéstudományi tematikus szám. 181–189. p. ISSN: 2062–1396.
8. Cartwright, Andrew–Sik Endre–Svensson Sara (2008): The Impact of Civic Engagement on The Quality of Life in Hungary. Social Capital Working Papers 2008/3. Central European University, Budapest.
9. http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_273_en.pdf
10. Móré Mariann (2011): Tanácsadó vagy humánmenedzser? Képzési kínálat és piaci igény az emberi erőforrás területén. Humánpolitikai Szemle 2011/1. pp. 55–63.
11. Bácsné Bába Éva (2010): Az időtényező szerepe a tartalmi vezetési feladatokban. A Virtuális Intézet Közép-Európa kutatására Közleményei II. [2–3. (No. 3–4.)] pp. 126–133.

Felhasznált irodalom

- Bácsné Bába Éva (2010): Az időtényező szerepe a tartalmi vezetési feladatokban. A Virtuális Intézet Közép-Európa kutatására Közleményei II. [2–3. (No. 3–4.)] pp. 126–133.
- Cartwright, Andrew – Sik Endre – Svensson Sara (2008): The Impact of Civic Engagement on The Quality of Life in Hungary. Social Capital Working Papers 2008/3. Central European University, Budapest.
- Móré Mariann (2011): Tanácsadó vagy humánmenedzser? Képzési kínálat és piaci igény az emberi erőforrás területén. Humánpolitikai Szemle 2011/1. pp. 55–63.
- Szirmai Veres Ibolya (1992): Minden egy helyen az alapítványokról. Metodika Kft, Budapest.
- Uri Sándorné (2002:1): Debrecen város egyesületi katasztere 1833–2001. Hajdú-Bihar Megyei Levéltári Közlemények 28. sz. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen.
- Vántus András- Oláh Judit (2012): A szervezethez és foglalkoztatottság gyakorlati összefüggései. A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei. IV. évf. 5. sz. (No. 11.) A-sorozat 3. Gazdálkodás- és szervezéstudományi tematikus szám. 181–189. p. ISSN: 2062-1396
- I1: A KSH Statisztikai tükör V. évf. 105 sz. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/nonprofit/nonprofit11.pdf> (2013. 08. 10).
- I2: http://www.hirado.hu/Hirek/2013/02/04/07/Latorcai_iden_sem_csokken_a_civilek_allami_tamogatasa.aspx (2013. 08.08).
- I3: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_273_en.pdf (2013. 08. 09),
1959. évi IV. törvény a Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyvéről 68–80. §.

HAZAI TAPASZTALATOK A TRANSZNACIONÁLIS ÖNKORMÁNYZATI EGYÜTTMŰKÖDÉSEK TERÉN

DOMESTIC EXPERIENCES IN THE FIELD OF TRANSNATIONAL MUNICIPAL COOPERATION

KOVÁCS LAURA doktorjelölt

PTE-BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola

Abstract

This paper explores the Hungarian local government's involvement into transnational, mainly European local authority networks. For local authorities – as a result of globalization and Europeanization – there is an increasingly important role of learning from each other. It can be related, –that the phenomenon of local government networking is an increasingly dynamic one. In Europe, likewise the other parts of the world, the number of cooperating cities is growing in an extraordinary measure. The study considers to what extent the Hungarian local authorities are involved, and also how they are able to use these collaborations. To map the Hungarian local government's involvement into transnational local authority networks and to measure the conduciveness of their international cooperation, both quantitative (online questionnaire, sample of 263) and qualitative (7 interviews) approaches were used. In this paper the emphasis is put on the latter one.

1. Bevezetés

A globalizáció illetve az europaizáció hatására egyre nagyobb szerepet kap az önkormányzatok egymástól való tanulási folyamata, ezért nem meglepő, hogy világszerte partnerségeket alakítanak ki, melyek a nemzetközi együttműködés új formáját jelentik. A szub-nacionális szintek együttműködéseiből létrejövő hálózatok száma Európa szerte rendkívüli mértékben növekszik. Néhányuk az Európai Unió döntés-előkészítő folyamatának befolyásolása érdekében alakult, még más hálózatok az információáramoltatás érdekében jöttek létre.¹ Ezek a folyamatok természetesen hazánkra is befolyással bírnak.

Az önkormányzati hálózatok alapja mindig valamiféle közös érdekelttség. A hálózat létrehozói között születhetnek formális megállapodások, és akár egy lobby csoport jellemzőit is magukra ölthetik. Más kezdeményezések funkcionális érdekeket helyeznek előtérbe. Nem mindegyik hálózat követi, az ún. „bottom up”, alulról felfelé történő építkezést, az Európai Unió Bizottsága például kifejezetten támogatja a hálózatokat.²

„Múló hóbort vagy új paradigma?” – a Benington – Harvey (1998) szerzőpáros által feltett kérdés az önkormányzatok Európai Unión belüli hálózatosodásával kapcsolatban mindezidáig megválaszolatlan maradt, az azonban elmondható, hogy e témakör alapvető fontossággal bír az európai integráció megértése szempontjából is.

Kutatásom³ célkitűzése az önkormányzati hálózatosodás jelenségének, az önkormányzatok új szerepének, bemutatása, továbbá a magyar önkormányzatok európai hálózatokban való részvételi lehetőségeinek, illetve a részvétel eddigi eredményeinek ismertetése.

Témaválasztásom oka, hogy az önkormányzatok között kialakuló és működő hálóz-

tok⁴ számos lehetőséget kínálnak az önkormányzatok számára. Kiemelt jelentősége van ezeknek az új típusú együttműködéseknek a tapasztaltsere, „jó gyakorlat” átvétele szempontjából. A hazai önkormányzatok viszonylag kevés tapasztalattal rendelkeznek a kapcsolattartás e formájának gyakorlásában. Az ilyen jellegű európai hálózatokban való részvétel mechanizmusait, az abban rejlő lehetőségek kihasználását illetően hazánk önkormányzatai jelenleg tanulási szakaszban vannak.

2. Kutatási előzmények

A hazai önkormányzatokra vonatkozó empirikus kutatás országos online kérdőíves felmérés alapján zajlott. Külön kérdőív készült a települési illetve a megyei önkormányzatok számára.

A települési önkormányzatokhoz a kérdőívet 2012 januárjában a Települési Önkormányzatok Országos Szövetsége segítségével juttattam el. A TÖOSZ tagjain kívül a kérdőívet megkapták még a megyei jogú városok, valamint a fővárosi kerületek.

Az önkormányzatoknak egy hónap állt rendelkezésre az online kérdőívek kitöltésére. A többszörösen kitöltött határidő lejártáig 263 önkormányzat töltötte ki a kérdőívet, ami 15,9 százalékos visszaküldési arány. Önköltő kérdőívekről van szó, a visszaküldési arány a módszer jellegéből fakad. A kérdőív ebben az esetben tehát nem reprezentatív. Ennél magasabb visszaküldési aránnyal számoltam, bár a visszaküldött kérdőívek is számos érdekes információt tartalmaztak az önkormányzatok nemzetközi kapcsolatépítéséről, melyek segítségével egyfajta tendencia szépen kirajzolódik.

A megyei önkormányzatoknak szintén egy hónap állt rendelkezésre az online kérdőívek kitöltésére, melyet 2012 áprilisában kaptak meg. A kérdőívet 12 megyei önkormányzat töltötte ki,⁵ ami 63,12 százalékos visszaküldési arányt jelent.

A fentiekben leírt visszaérkezési arányok módszertanilag indokoltá tették a kvantitatív kérdőíves felmérés kvalitatív interjú vizsgálattal történő kiegészítését.

Jelen írás célja, a hazai tapasztalatok interjúk alapján történő ismertetése.

3. Interjúk vizsgálata

A magyar önkormányzatok európai hálózatokban való részvételéről az ilyen együttműködésekben részt vevő települési önkormányzatok illetve a fővárosi önkormányzat véleményét kértem ki. A kvalitatív kutatás részeként ez idáig 7 interjú készült az önkormányzatok⁶ illetékes szakembereivel. Az interjú alanyok többsége a kérdéseket írásban kérte, és a válaszokat is így adta meg rá. A válaszokat az interjúkérdésekben használt témakörök szerint csoportosítottam, összefoglalva a legfontosabb, legtöbbször említett gondolatokat. Az interjú során arra kértem a szakembereket, hogy fejtse ki véleményüket az európai önkormányzati hálózatokkal kapcsolatos tapasztalataikról, pozitív és negatív benyomásaikról. Arra voltam kíváncsi, hogy a hazai önkormányzatok milyen intenzitással működnek közre az európai önkormányzatokat tömörítő szervezetekben, hogyan tartható fenn a sikeres együttműködés, milyen tényezők akadályozzák a sikeres részvételt ezekben a hálózatokban. Továbbá, érdekelt, hogy milyen háttér munkát igényel egy ilyen fajta együttműködés az önkormányzatok részéről, milyen reális célokat lehet megvalósítani a hálózatokban való részvétel által, vagyis mi a konkrét haszna a hálózatosodásnak egy adott önkormányzat számára.

Az interjúk vezérfonala:

1. Hálózatokhoz való csatlakozás előfeltételei
 - a) intézményi feltételek
 - b) elvárások
 - c) tudatosság/ stratégia
2. Együttműködések jellemzői
 - a) motivációk
 - b) intenzitás
 - c) előnyök, hátrányok
3. Eredményesség
 - a) konkrét haszon
 - b) sikertényezők
4. Jövő
 - a) további együttműködések tervezése

A megkérdezett városok többsége megyei jogú város, kiválasztásuk a kérdőívre visszatérkezett válaszok alapján történt. Általánosan elmondható, hogy hasonló motivációk és célok vezérelték őket a különböző európai hálózatokhoz történő csatlakozás során. Gyakran említették a tapasztalatszerzést, jó gyakorlatok átvételét, meghonosítását.

3.1. Vélemények a hálózathoz való csatlakozás előfeltételeivel, hasznosságával kapcsolatban

Számos tényező együttes megléte tesz alkalmassá egy önkormányzatot arra, hogy nemzetközi önkormányzati hálózatban vegyen részt. Az interjúk során többen kiemelték a vezetői elhivatottság, és a kellő motiváltság szükségességét. Továbbá, rendkívül fontos a megfelelő szakmai és humán erőforrás biztosítása, azaz, hogy legyen olyan apparátus vagy legalább egy munkatárs, aki érdekelt a hasonló együttműködésekben való aktív részvételben. E mellett széles körű ismeretekkel kell rendelkeznie az önkormányzatnak a működő, esetlegesen szóba jöhető nemzetközi együttműködésekkel, projektekkel kapcsolatban, azért, hogy találjon olyan jellegű/témájú nemzetközi együttműködést, amely egybeesik az önkormányzat valamely fejlesztési céljával. Ismerni kell az EU által támogatott együttműködési formákat, hiszen az unió egyértelműen a nemzetközi hálózatosodás ösztönzője.

Mindezekhez képest a hálózatokban részt vevő önkormányzatok illetékes szakemberei saját önkormányzatukat úgy értékelték, hogy birtokában vannak fenti tényezők közül legalább egynek vagy mindegyiknek. Kiemelték, hogy adott esetben a nehezebb gazdasági körülmények is alkalmassá tehetik az önkormányzatot más ország önkormányzataival történő együttműködés kialakítására.

3.1.1. Hálózatok hasznossága

A hálózatok hasznosságának értékelésekor mindenki kiemelte a szakmai tapasztalatcsere fontosságát. Az önkormányzati hálózatokban való részvétel egyik legfőbb eredménye, hogy az önkormányzatok segítséget kaphatnak a külföldi partnerektől céljaik megvalósításához, hiszen más önkormányzatok bevált gyakorlatai alapján könnyebb megvalósítani a hazai elképzeléseket, vagy legalábbis elindítani egy olyan fajta gondolkodásmódot, amelynek segítségével a saját önkormányzatra adaptálható megoldás születik. Minderre, közös konferenciákon, különböző együttműködésekben való részvételen keresztül nyílik lehetőség. A különféle szakmai

területek szakértőinek együttműködése során lehetővé válik a különböző módszerek, megoldások átadása, mellyel a lehetséges hibák elkerülése is együtt jár. Továbbá az önkormányzatok így társakat is találhatnak a közös elképzelések megvalósításához.

E mellett megfogalmazódott, hogy a hazai önkormányzatok hálózatosodása hosszú távon segítheti a település fejlődését a különböző együttműködések, fejlesztések közös kivitelezésén keresztül. A főváros vonatkozásában, további előnyként jelent meg, hogy a hálózatosodás lehetőséget teremt a szakmai kompetenciák és színvonal folyamatos monitoringjára, valamint az önkormányzati társaságok nemzetközi együttműködésekbe történő bevonására.

Többen említették a lobbierő növekedését előnyként, hiszen nagyobb hatékonysággal tudja érvényesíteni érdekeit egy hálózat, mint az egyes települések önkormányzatai külön-külön.

Újfajta együttműködési kultúra megismerésének fontosságát is kiemelték a kérdezettek, hiszen ez a típusú együttműködés az önkormányzatok között már nem csak kölcsönös látogatásokról szól illetve egymás kultúrájának megismeréséről, ahogy korábban a testvérvárosi kapcsolatok.

3.1.2. Elvárások

Arra is kíváncsi voltam, hogy milyen elvárásokat támasztottak az önkormányzatok az önkormányzati hálózatok felé, tagságuk megkezdése előtt. Ebben a kérdésben voltak, akik úgy nyilatkoztak, hogy nem volt semmilyen különösebb előzetes elvárásuk, csatlakoztak, mert éppen lehetőség adódott rá. Még más önkormányzatok elvárásai között szerepelt az információkhoz való hozzájutás, szakmai fejlődés. Várták továbbá a tagságtól az infrastrukturális és humán erőforrások fejlesztésének lehetőségét. Kiemelték a kapcsolati tőke erősítésének elvárását, amely nagy jelentőséggel bír a gazdasági fejlődés előmozdításának szempontjából. E mellett nagyon fontos a nemzetközi kapcsolatok fejlesztése, és ezzel a város ismertségének növelése.

Az önkormányzatok által támasztott elvárások mellett, fontos szempont ennek ellenkezője is, vagyis, hogy a magyar önkormányzatok mit tudnak hozzátenni az önkormányzati hálózatok keretein belül zajló együttműködéshez. Elsősorban szakmai tudást, minden tagot érintő, hasznos ötleteket, a meglévő cselekvési tervek, stratégiák bemutatásán keresztül adaptálási lehetőséget biztosítva a partner önkormányzatoknak. A hálózatban résztvevőknek, annak elvei mentén kell haladniuk, cselekvési terveket kidolgozniuk, programokat szervezniük. Mindez meghatároz egyfajta cselekvési irányt az önkormányzatok számára, számos további helyi partner bevonását teszi lehetővé és indokolttá. Egyes önkormányzatoknál kifejezetten nagy hangsúlyt helyeznek a helyi lakosság informálására az önkormányzati hálózatban végzett tevékenységükről, véleményük szerint így a lakosság is egyre inkább magáénak érzi majd ezeket az új irányvonalakat.

3.1.3. Stratégia

Arra a kérdésre, hogy van-e az önkormányzatnak kifejezetten az önkormányzati hálózatokhoz való csatlakozásra illetve az ezekben való részvételre vonatkozó stratégiája, a kérdezettek közül, a főváros illetékes szakembere kivételével⁷ mindenki nemleges választ adott. A csatlakozás mindig az adott téma és a lehetőségek függvényében történik. A válaszadók többsége szerint ez a stratégia korábban a testvérvárosi kapcsolatok építését jelentette, ami mára teljesen elvesztette a jelentőségét. Az önkormányzati hálózatokhoz történő csatlakozást esetlegesnek ítélték. Úgy gondolják, hogy a napi problémák miatt az erre a területre vonatkozó stratégiaalkotás háttérbe szorul. A válaszadók között akadt, aki szerint önkormányzatuk nemzetközi

kapcsolatépítésében még mindig a testvérvárosi együttműködések van a hangsúly, és ezen belül is prioritást élveznek a határ-menti kapcsolatok. Mindez pedig nagyrészt közös pályázatok benyújtására, uniós források lehívására irányul.

3.2. Vélemények az önkormányzati hálózatokon belüli együttműködésről

3.2.1. Csatlakozás indoka

A kérdezettek, a hálózathoz történő csatlakozás motivációjaként, elsőként említették az adott hálózat célkitűzéseinek egybeesését az önkormányzati célokkal. Tematikus hálózatok esetében ez kiemelten fontos lehet a folyamatok lokális javítása érdekében (pl. klímaváltozáshoz történő alkalmazkodás).

E mellett motiváló tényező a csatlakozásra, hogy az adott önkormányzat ez által hatékonyabban tudja saját tapasztalatait, jó gyakorlatait átadni valamint a partnereknél megjelenő jó gyakorlatokat, lehetőségeihez mértén alkalmazni. Meglepő módon, egyes hálózatokban a tagok aláírásukkal több olyan kötelezettséget vállalnak, amelynek betartását minden városban és kontinensen egységes eljárással, időszakosan ellenőrzik.

Többen említették motivációként az egyéni ambíciókat, amelyek személyes kapcsolatok eredményei. Az így létrejövő együttműködések a későbbiekben természetesen már szakterületi motivációt tartalmaznak.

3.2.2. Együttműködések kezdeményezése, intenzitása

Az együttműködések kezdeményezésének tekintetében, a válaszok alapján három lehetséges irány rajzolódott ki. Egyrészt, történhet a kapcsolatfelvétel az adott önkormányzat (polgármester) kezdeményezésére, a tagjelölt benyújtott kérelme alapján. Másrészt, több esetben történt külső szakértő javaslatára a hálózatba történő belépés. Továbbá, meghívásos alapon is van mód csatlakozni egyes hálózatokhoz, ez esetben általános meghívót kapnak, akik illeszkednek a hálózat profiljához.

A válaszadók szerint az együttműködések intenzitása projektfüggő illetve függ az együttműködés jellegétől⁸ Átlagosan heti-kétheti levélváltásról számoltak be, melynek során számos projektfelajánlást, konferencia meghívást kapnak. A rendezvényeken anyagi források függvényében tudnak részt venni, ezért ezek mindig mérlegelés tárgyát képezik. Az éves közgyűléseken való részvételt azonban fontosnak tartják. A kapcsolattartás tehát inkább e-mailen keresztül történik, telefonos egyeztetés csak alkalmanként fordul elő.

3.2.3. Anyagi ráfordítások

Az önkormányzatok közt működő hálózatok többségében a tagság feltétele éves tagdíj fizetése. Ennek okán tettem fel a kérdést, hogy mennyire terheli meg az önkormányzatot a tagság. Ebben a kérdésben már megoszlott a kérdezettek véleménye, válaszaik az alábbiak szerint csoportosíthatók:

Költséges, de megtérül

A válaszadók szerint önkormányzatuk költségvetésének elenyésző részét teszi ki a tagsági díj, amelynek mértékét messze felülmúlják a tagsággal járó előnyök.⁹ Költséget jelent még olyan munkatárs alkalmazása, aki koordinálja az adott hálózatban való együttműködést és e mellett más munkafolyamatokban is részt vesz.¹⁰ Átlagosan maximum 1 főt foglalkoztatnak, aki napi munkavégzése keretében látja el a tagsághoz kapcsolódó feladatokat.

Nem költséges

Más önkormányzatoknál úgy nyilatkoztak a kérdésről, hogy időnként okoz kisebb problémát a finanszírozás, főleg több ilyen együttműködésben való párhuzamos részvétel esetén.

Költséges

A kérdezettek egy csoportja szerint az önkormányzati hálózati együttműködésben való részvétel költséges. A tagdíjat meg kell fizetni, függetlenül attól, hogy eredményes-e az adott együttműködés vagy sem. Mindez szükségessé teszi a tagsági szerepvállalás rendszeres értékelését. A passzív tagság nem pusztán kidobott pénzt jelent, hanem a város megítélése szempontjából is káros lehet. Egyes önkormányzatoknál évente felülvizsgálják a tagságok eredményességét és döntenek a folytatásról vagy megszüntetéséről. Amennyiben továbbra is részt vesznek egy adott hálózatban, cselekvési tervet készítenek elő.

Léteznek olyan önkormányzati hálózatok is, amelyekben a részvétel nem kötött tagsági díjhoz. Ezek esetében a közös fórumokra történő magas utazással járó költségeket említeték a kérdezettek, amely meggondolandó, mert nem jár azonnali haszonnal.

3.2.4. Önkormányzaton kívüli szereplők bevonása

Arra a kérdésre, hogy az önkormányzatok mennyire nyitották ki a hálózati együttműködést az önkormányzaton kívüli szereplők számára a válaszok alapján általánosan elmondható, hogy alapvetően törekednek erre. Teret engednek – általában külső megkeresésre – a helyi civil szervezetek (pl. sportegyesületek, diákszervezetek) számára közös programok megvalósításával, lebonyolításával. Az egyetemekkel is szoros együttműködésben állnak az önkormányzatok, egyetemi cserekapcsolatok is alakulhatnak a partner városok között.¹¹

Az a tapasztalat, hogy igazán szoros együttműködések akkor jönnek létre, ha nem csak az önkormányzatok vesznek benne részt, hanem más helyi szereplők is. A civilek által kialakított nemzetközi kapcsolatok ráerősíthetnek az adott hálózati együttműködésre.

3.2.5. Nemzetközi partnerek közti különbségek

A különböző országok önkormányzatai rendkívüli mértékben eltérnek egymástól. Ezért tettem fel azt a kérdést, hogy az együttműködések során miben nyilvánulnak meg, ezek a különbségek. A kérdezettek elsőként a gazdasági fejlettségbeli különbségeket említették, hiszen a gazdasági mutatók határozzák meg, hogy mely településnek milyen lehetőségei vannak a közös munkában. Az önkormányzatok különböző szervezeti struktúrájához kapcsolódóan különbség mutatkozik abban is, hogy egyes városok a városvezetői (legalább alpolgármesteri) szinthez kötik a nemzetközi képviseletet, még más városok az adott szakterületen tevékenykedő szakmai osztály (hivatalnoki) szintjén biztosítanak képviseletet.

3.3. Vélemények a hálózati tagsághoz kapcsolódó eredményekről, akadályokról

Arra a kérdésre, hogy az együttműködések beváltották-e a hozzájuk fűzött reményeket két kategóriába sorolhatók a válaszok.

Az első amikor, nem voltak különösebb elvárások a hálózati tagsággal kapcsolatban, pusztán ismerkedni akartak ezzel az együttműködési formával. Ez esetben mindenképp csak pozitívumot hozott a tagság.

A második csoportba azok az önkormányzatok tartoznak, amelyek jó gyakorlatok átvételére számítottak. Számukra szintén hasznót hozott a tagság, azzal, hogy az együttműködés során megszerzett tudást alkalmazni tudták, stratégiaalkotásuknál figyelembe vették.

Az eredményesség biztosítása érdekében átalakításra került a Budapest főváros nemzetközi szervezetekben való szerepvállalásához kapcsolódó struktúra. A sok, gyakran nem kimutatható eredménnyel járó szervezeti tagság helyett kisebb számú, de kiemelt szervezetekben képviselteti magát Budapest. A szervezetek kiválasztása az uniós stratégiához kapcsolódó preferencia területek, illetve az adott szervezet szakmai, képviseleti és szakpolitikai erőssége alapján történt. A főváros esetében mindenképpen szükséges megemlíteni a brüsszeli képviseletet, amely naprakész információval látja el a városvezetést.

Egyes tematikus hálózatokban való részvétel során előfordul az is, hogy nem pusztán a stratégiaalkotás jobbá tétele az önkormányzat célja, hanem a helyi lakosság tájékoztatásán keresztül egyfajta szemléletmód váltás előidézése is. Úgy gondolják, hogy a tagságnak elsődlegesen a helyi lakosoknak és az ott élőknek kell előnyt nyújtania.¹² A hálózati tagság előnyei közt említették a kérdezettek, a lakosság egyre szélesebb körű tájékozottságát. E mellett, volt ahol a hálózat profiljából adódóan a város költségvetésében megtakarítás is jelentkezett.

Ami a tagsággal kapott információk hasznosítását illeti, az önkormányzatok egyrészt törekszenek szakpolitikai dokumentumaikba integrálni a hálózat célkitűzéseit, azaz a tapasztalatok közvetlenül az adott szakterületen hasznosulnak. Másrészt, az e területen dolgozó munkatársak közvetlen kapcsolatot alakítanak ki más önkormányzatok hasonló területen dolgozó kollégáival, így az ezzel együtt járó személyes tapasztalatok mindenki számára hasznosak lehetnek.

Az együttműködést akadályozó tényezők tekintetében a kérdezettek leggyakrabban az anyagi források szűkösségét valamint az elhivatottság, érdeklődés hiányát említették. A személyi feltételeket illetően a válaszadók többsége kiemelte, hogy elsősorban a megfelelő szakmai és nyelvtudással bírók hiánya okoz problémát. E mellett akadályként említették még a politikai helyzetet, azaz, hogy felesleges támadásoknak nem teszik ki magukat olyan együttműködések miatt, amelyek nem hoznak azonnali hasznót, inkább kevesebb figyelmet szentelnek ezeknek a lehetőségeknek. Azonban, ha az önkormányzati választások során változás történik a politikai vezetésben az hatással van a nemzetközi kapcsolatok prioritásainak alakulására. Felvetődött továbbá, az eltérő önkormányzati feladatellátási és finanszírozási rendszer, valamint a nemzetközi kapcsolatok eltérő módon és intenzitással történő kezelése.

3.4. Vélemények az önkormányzati hálózatosodás jövőbeli tendenciáiról

Jövőbeli terveiket illetően a válaszadók egyike sem tervez további hálózatokhoz való csatlakozást, mindegyikükre elegendő feladat hárul a jelenlegi tagság(ok) irányításával, azonban ha olyan lehetőség érkezik, mely megfontolásra érdemes a Közgyűlések biztosan nem zárkoznak el előle.

Megítélésük szerint az önkormányzati reform a hálózatokhoz való csatlakozás tekintetében nem hozott változást. Csak olyan hálózati tagságok szűntek meg, amelyek okafogyottá váltak. A nemzetközi hálózatokhoz való csatlakozás lehetősége pedig továbbra is nyitva áll az önkormányzatok számára.

4. Összegzés

A magyarországi önkormányzatok hálózatosodásáról összességében elmondható, hogy többségük nem akar, vagy nem tud nemzetközi hálózathoz csatlakozni, mert nincsenek meg a megfelelő kapacitásai. Általános még, hogy, időpazarlásnak tartják, mivel ez a tevékenység nem eredményez azonnali hasznot. E mellett az önkormányzati vezetők a napi gondokkal vannak elfoglalva. Hazánkban egyelőre még nincs meg a kultúrája ennek a fajta együttműködési formának.

Azok az önkormányzatok, amelyek valamely nemzetközi hálózat tagjává váltak, a külföldi partnerek példáját látva megállapíthatják, hogy a megoldásra váró problémák sok esetben azonosak. Az együttműködések folyamán a hazai önkormányzati vezetők is elkezdik komolyan venni azt a fajta partnerséget, egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítva neki. E mellett a város megjelenése a nemzetközi hálózatok térképén egyértelműen ösztönzőleg hat a részvételre.

Látható, hogy az egyes önkormányzatok esetében a nemzetközi kapcsolatok prioritásának szintje eltérő. Természetes, hogy a hálózatokban való részvétel a főváros illetve a nagyvárosok esetében nagyobb hangsúlyt kap, még a kisebb települések nemzetközi tevékenysége legtöbbször kimerül a testvérvárosi kapcsolatokban. Ennek fényében nem meglepő, hogy egyedül a főváros esetében jelent meg az uniós döntéshozatalba való bekapcsolódás lehetősége a hálózatosodás célkitűzéseként, még más településeken ez a fajta együttműködés inkább a tapasztalatcserére korlátozódik.

A fentiekben ismertetett vélemények alapján az alábbi javaslatok fogalmazhatók meg:

- nem szükséges feltétlenül nagy forrásigényű együttműködésekben gondolkodni, hiszen az on-line konferenciák, véleményezések, különböző szakmai rendezvények minden önkormányzat számára nyitottak. Továbbá számos lehetőség adódik közvetlen brüsszeli elérési szakmai pályázatban való részvételre, amely a hálózatosodás terén is új lehetőségeket nyithat.
- kommunikáció szükséges a lakosság felé arról, hogy a nemzetközi önkormányzati hálózatokban való részvétel miért pozitív az önkormányzat számára
- kommunikáció szükséges a szolgáltatási szektor és a hatóságok irányába ugyanerről
- rendszeres kapcsolattartás javasolt a civil szervezetekkel, nemzetközi kapcsolataikra nagyobb mértékben lehetne építeni
- javasolt a hálózati együttműködésekkel kapcsolatos információk növelése az intézményi honlapon és a tájékoztató anyagokban
- hálózati tagsággal kapcsolatos általános célok helyett konkrétumok megfogalmazására lenne szükség, amelyek összhangban állnak a városfejlesztési célokkal. Pontosán meg kell határozni, hogy az adott önkormányzat mit akar elérni a tagság által.
- szemléletmód váltás szükséges a tekintetben, hogy ami nem hoz azonnali hasznot az felesleges, hiszen a kapcsolatépítés is előny.

Jegyzetek

1. Heinelt. H. and Niederhafner. S. (2008) „Cities and Organised interest intermediation in the EU Multi-Level System” European Urban and Regional Studies 15 (2).
2. Kristine Kern, Harriet Bulkeley (2009): Cities, Europeanization and Multi-level Governance: Governing Climate Change through Transnational Municipal Networks; Journal of Common Market Studies Volume 47. Number 2. pp. 309–332.

3. A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt támogatásából valósul meg.
4. Az önkormányzatok közti „hálózatok” fogalmát általánosan használom valamennyi ilyen jellegű együttműködés összefoglalására. (Testvérvárosok között kialakult hálózatok, határon átnyúló együttműködések, tematikus hálózatok, nemzetközi önkormányzati szervezetek keretén belüli együttműködések) Kutatásomban azokra a hálózatokra összpontosítok, amelyek az európai önkormányzatok érdekképviselési esélyeit erősíthetik, vagyis a tematikus, illetve a nemzetközi önkormányzati szervezetek keretén belüli együttműködésekre.
5. Somogy Megyei Önkormányzat, Győr-Moson-Sopron Megyei Önkormányzat, Vas Megyei Önkormányzat, Tolna Megyei Önkormányzat, Nógrád Megyei Önkormányzat, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Önkormányzat, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Önkormányzat, Heves Megyei Önkormányzat, Veszprém Megyei Önkormányzat, Zala Megyei Önkormányzat, Pest Megyei Önkormányzat, Fejér Megyei Önkormányzat.
6. Pécs, Szeged, Debrecen, Hódmezővásárhely, Szigetvár, Tatabánya, Budapest.
7. Kidolgozásra került Budapest Főváros Európai Uniós Stratégiája, amely azonban még nem került a közgyűlés elé.
8. Nem mellékes, hogy vezető szerepet vállal-e az önkormányzat vagy sem.
9. Például a kapcsolati tőke, illetve a város és programjainak népszerűsítése.
10. Városi fejlesztések kidolgozásában, véleményezésében, végrehajtásában, adott témához kapcsolódó pályázatok írásában, megvalósításában.
11. Pl.: Szeged részvételével, a Great Lakes Consortium, melynek keretében oktatói cserék bonyolítására van lehetőség.
12. Pl.: Hódmezővásárhely Cittaslow tagsága.

Felhasznált irodalom

- Heinelt. H. and Niederhafner. S. (2008) „Cities and Organised interest intermediation in the EU Multi-Level System” European Urban and Regional Studies 15 (2).
- John Benington and Janet Harvey (1998): Transnational local authority networking within the European Union: passing fashion or new paradigm? In: Comparing Policy Networks Ed: David Marsh, pp: 149–167.
- Kristine Kern, Harriet Bulkeley (2009): Cities, Europeanization and Multi-level Governance: Governing Climate Change through Transnational Municipal Networks; Journal of Common Market Studies Volume 47. Number 2. pp. 309–332.
- Kvale, Steinar (2005): Az interjú. Bevezetés a kvalitatív kutatás interjútechnikáiba. Budapest, József Attila Műhely. A 7, 8, 9. fejezetek, 129–175.
- Seidman, Irving (2002): Az interjú mint kvalitatív kutatási módszer. Budapest, Műszaki Könyvkiadó.

Interjúk:

- Budapest, 2013. 09. 30.
- Debrecen, 2013. 03. 05.
- Hódmezővásárhely, 2012. 12. 21.
- Szeged, személyes interjú, 2013. 02. 18.
- Szigetvár, személyes interjú, 2012. 10. 05.
- Pécs, 2012. 12. 10.
- Tatabánya, 2013. 09. 18.

KULTURÁLIS GAZDASÁG ÉS TÁRSADALMI TŐKE A ZSUGORODÓ KISVÁROSOKBAN¹

CULTURAL ECONOMY AND SOCIAL CAPITAL IN SHRINKING SMALL TOWNS

DR. PIRISI GÁBOR adjunktus

PTE TTK Földrajzi Intézet, Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék

MAKKAI BERNADETT doktorandusz

PTE TTK Földtudományok Doktori Iskola

Abstract

Shrinking is one of the most likely cited new challenges of western cities. Although it is dominantly connected to larger cities with enormous structural problems in economy and long-term demographical decline, small towns in many countries are also affected by this problem. According to the new data of the 2011 census in Hungary, 214 out of 259 small towns with less than 30,000 inhabitants can be considered as shrinking settlements. Shrinking small towns show no specific geographical distribution and the intensity of population loss is not directly linked to their size, and the strong outmigration also suggest, that it might be a structural problem of this settlement type. With losing some of their former central functions, social capital carried by the local networks of citizens could be more valuable than ever before. The effects of the globalisation dissolve some of the traditional networks and erode the close interpersonal and informal connections of local society. The cultural economy, which stays in the focus of many of the city regeneration projects, might not be able to act as a dominant sector of small town renewal, but it could be a powerful tool to keep and rebuild some aspects of the social capital of small towns preventing them from further losses of migration.

1. Bevezetés

A hazai városhálózat fontos elemét, és a vidéki térszerkezet legfontosabb csomópontjait jelentik azok a kisvárosok, amelyek az utóbbi időben egyértelműen hanyatló, zsugorodó pályára álltak, nem csak demográfiai, hanem tágabb értelemben vett gazdasági és funkcionális tekintetben is. A kisvárosok kulturális horizontja (kérdés, lehet-e esetükben egyáltalán kulturális gazdaságról beszélni) meglehetősen korlátozott, pedig társadalmi tőkéjük megőrzésében, ezáltal helyzetük viszonylagos stabilizálásában a kulturális funkciók igen komoly súllyal eshetnének latba, már csak azért is, mert vidéki népesség a falvak igen intenzív funkcionális pusztulása miatt növekvő mértékben ráutalt a kisvárosok kultúra-közvetítő szerepére.

2. Zsugorodó kisvárosok?

2.1. Általános megfontolások

Zsugorodó városnak egy nemrégiben lezárult nemzetközi kutatás résztvevői olyan 5000 főnél népesebb, városias népsűrűségű településeket tekintenek, amelyek legalább egy öt éves periódusban veszítettek népességükből és valamilyen strukturális problémával néznek szembe. A kutatás nem kevesebb, mint 7035 ilyen várost talált Európa 37 országában, felhívva a figyelmet arra, hogy Közép-Európára igencsak jellemző jelenségről van szó.²

Kisvárosokról ebben a kontextusban ritkán esik szó. A fentebb hivatkozott, összeurópai vizsgálatba azonban beleestek, és egyedi problémáikra némely esetben már korábban is felfigyeltek.^{3,4} A kisvárosok meglehetősen sajátos csoportját alkotják a zsugorodó településeknek. Amíg a nagyvárosok hanyatlása általában erősen összekapcsolódik két tényezővel, nevezetesen a regionálisan fellépő ipari szerkezetváltással, valamint a szuburbanizációval, a kisvárosi szinten az első tényező csak ritkán, a második soha nem jelentkezik problémaként. Ebben az értelemben tehát a kisvárosok zsugorodása más minőséget fog képviselni, mint a nagyvárosok hasonló jelenségei.

A további elemzések előtt fontos meghatározni, hogy a szerzők mit értenek kisváros alatt? Véleményünk szerint nincs támadhatatlan, mindenki által, vagy éppen minden helyzetre tökéletesen illő kisváros-definíció. Korábbi munkáink^{5,6} hagyományait is követve jelen kutatásunkban a 2013. január elsején városi jogállású, 30 000 főnél nem népesebb⁵ településeket vettük számításba (összesen 259 darabot), még egy megkötést alkalmazva: kizártuk azokat a településeket, amelyeket a KSH a fővárosi, vagy valamely vidéki agglomeráció tagjai közé sorolt be, hiszen dinamikus növekedésük elfedte volna a kisvárosi típust sokkal jobban megtestesítő települések problémáit a mintában. Nem zártuk ki az „agglomerálódó térség”-be, vagy „nagyvárosi településeggyüttes”-be sorolt városokat, mert megítélésünk szerint ezek a funkcionális önállóságukat javarészt megőrzött települések (például a Balaton partjának városai, vagy Közép-Békés településeggyüttesének kisvárosi tagja) jól illeszkednek a típusos kisvárosok tágan értelmezett csoportjához.

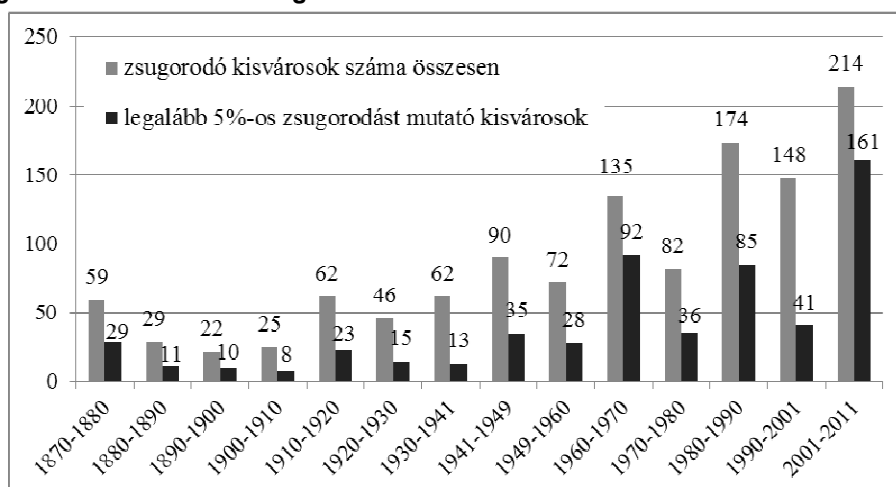
2.2. A demográfiai hanyatlás a statisztikák tükrében

A kisvárosokra modernkori fejlődésük egyetlen szakaszára sem volt jellemző az erőteljes demográfiai dinamizmus: éppen a stabilitás, az igen lassú gyarapodás tipikus települései ezek. Az 1870-es népszámlálást kezdő-, a 2011-est végpontnak tekintve 33 olyan kisváros van, amelynek mai népessége nem éri el a 140 évvel ezelőttil, de nincs olyan, amely végig zsugorodott volna. Mindösszesen három olyan település van, amelyik minden évtizedben gyarapodott, az összes többi kisváros megélt legalább egy fogyatkozó évtizedet, egyenként átlagosan ötöt. Mindezt a folyamatot grafikonon szemléltetve feltűnik, hogy bár korántsem új jelenségről van szó, az utóbbi időkben tapasztalható léptékváltás mindenképpen aktuálissá teszi a kérdés vizsgálatát (1. ábra).

1870 és 1910 között a demográfiai hanyatlás kivételes jelenség, amelyet részben regionális, részben lokális tényezőkkel kielégítően lehet magyarázni. 1910 után a jelenség valamivel gyakoribbá, 1960 után pedig már-már dominánssá válik. Azonban még az 1980 után negatívba forduló általános demográfiai trendek figyelembe vételével is kitűnik a legutóbbi két népszámlálás között eltelt évtized, nem is pusztán a zsugorodásban érintett városok abszolút száma (az összes kisváros több mint négyötöde!), hanem a probléma

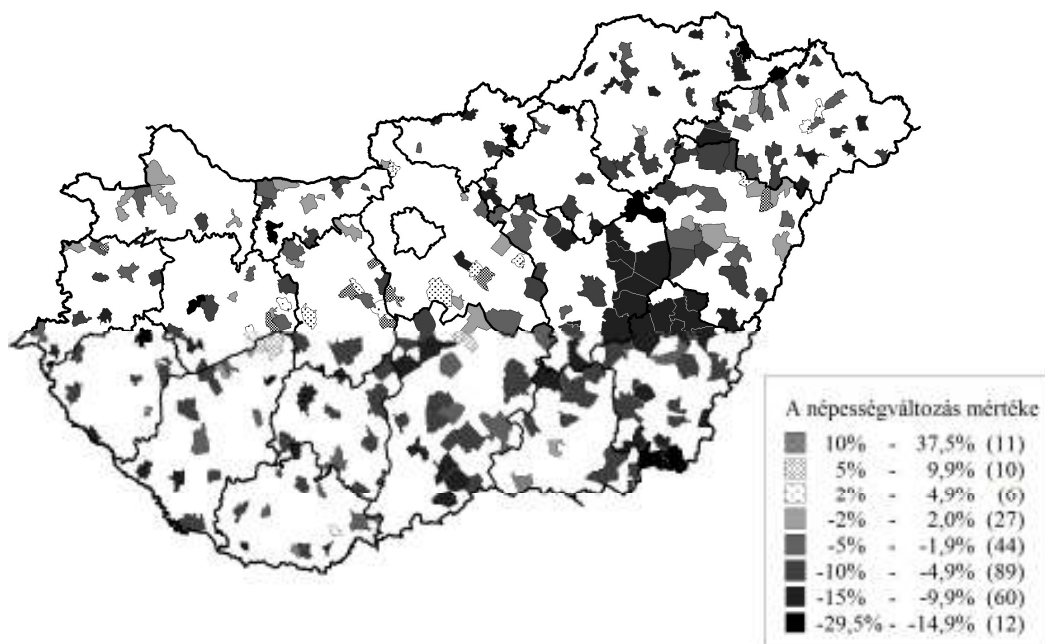
növekvő jelentősége miatt: 62%-uk legalább minden huszadik, 27%-uk pedig minden tízedik lakóját elvesztette ebben az időszakban. A negatív csúcstartó egyébként –29%-kal (!) Kisbér. Különösen feltűnő, hogy az 1990-es években már hasonlóan kedvezőtlen születési halálozási mutatók mellett a jelenség közel sem volt ennyire drámai. Amint azonban a 2. ábrán is megfigyelhető, napjainkra a kisvárosi szinten a növekedés kivételessé, a zsugorodás általánossá vált. Népességükben gyarapodó, de akárcsak stabilnak tekinthető kisvárosokat voltaképpen csak a (vizsgálatból kizárt) agglomerációk peremén, a Balaton térségében, valamint a gazdaságilag dinamikus Északnyugaton találhatunk.

1. ábra. Zsugorodó kisvárosok száma az egyes népszámlálások közötti időszakokban
Fig. 1. Number of Shrinking Small Towns in the Periods between Two Censuses

Forrás: A KSH népszámlálási adatbázisa alapján a szerzők szerkesztése

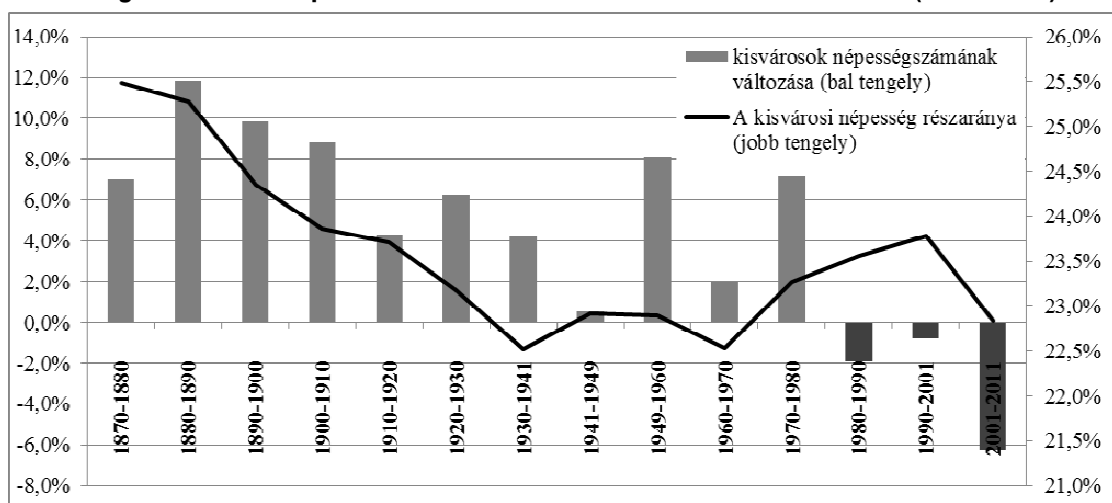
2. ábra. Kisvárosok népességszám-változása, 2001–2011
Fig. 2. Population Change of Small Towns (2001–2011)

Forrás: A KSH népszámlálási adatbázisa alapján a szerzők szerkesztése

Ha ehhez hozzátesszük, hogy a kisvárosok a fenti időszakban a 2,44 milliós kiinduló-népességük 6,2%-át, közel 170 ezer embert veszítettek el, akkor nyilvánvalóvá válik az is, hogy nem egyszerűen az országos demográfiai helyzet következményeiről van szó. Ez a veszteség önmagában „magyarázná” az ország népesség-fogyásának 77%-át, vagyis a kisvárosok hanyatlása lényegesen gyorsabb: nem csak abszolút számokban, hanem relatív értelemben is zsugorodnak. A 3. ábra is ezt a folyamatot mutatja: amíg nagyjából a második világháborúig tartó időszakokban a kisvárosok maguk is aránylag dinamikus (évente jellemzően 0,6–1,0% közötti) növekedés ellenére is veszítettek relatív súlyukból, addig a második szakaszban (kb. 1941–1980) az előzőnél valamivel lassabb növekedés mellett is stabilizálták részarányukat, sőt, 1980 után két évtizedig enyhe fogyatkozás mellett még nőtt is a népességen belüli súlyuk. Itt látszik igazán a 2001-től eltelt időszak változásának drámaisága, amelyről persze még egészen bizonyosan nem lehet tudni, hogy egy teljesen új szakasz kezdete, vagy csak átmeneti állapot.

3. ábra. Kisvárosok összesített lélekszáma és országos népességen belüli aránya (1870–2011)
Figure 3. Total Population of Small Towns and their National Share (1870–2011)

Forrás: A KSH népszámlálási adatbázisa alapján a szerzők szerkesztése

3. A kisváros, mint településtípus strukturális válsága?

Felvázolva a zsugorodás legfontosabb jelzőszámait, érdemes megvizsgálni a kérdést, hogy zsugorodásnak a bevezetőben jelzett kritériumai közül vajon fennáll-e a strukturális válság problémája. Válságban van-e a kisváros, mint településtípus? A zsugorodás, mint láttuk, nem igazán szelektál földrajzilag (persze vannak különbségek), és nincs kapcsolatban a kisvárosok népességével sem (a népességszám változásának aránya és a népességszám közötti korrelációs együttható értéke $-0,01$). Figyelmeztető az is (és magyarázza az arány változását), hogy a népességvesztés közel fele, 76 ezer fő a negatív vándorlási különbözet következménye (egy olyan időszakban, amikor a megyei jogú városok és a főváros is közel stabil egyenleggel rendelkeztek). A relatív pozícióvesztésnek számos más jelét is megnevezhetnénk: a kisvárosok például 2000-ben az 50 főnél több munkavállalót foglalkoztató vállalkozásokból 22%-kal, a 250-nél több alkalmazottnak megélhetést nyújtók közül 17,9%-kal részesedtek, 2010-ben ezek az értékek 18,9%-ra, illetve 15,6%-ra csökkentek a KSH tájékoztatási adatbázisának adatai szerint. A hazai lakásépítések

való kisvárosi részesedés, amely 1990-ben 26,5%, 2001-ben 22,8% volt, 2010-re (természetesen az egész hazai újlakás-piac bezuhanása mellett) alig 9,4%-ra csökkent! Ebben az ütemben a jelenlegi kisvárosi lakásállomány teljes megújítása mintegy 400 évet venne igénybe (az újonnan épült lakások aránya 0,23% a lakásállományhoz viszonyítva).

Ez utóbbi zsugorodás különösen látványos, és felhívja a figyelmünket a kisvárosok által nyújtott életkilátások, perspektíva elégtelen voltára. A lakásépítések hiánya elsősorban arról tanúskodik, hogy nincs bevándorlás, kevesen szánják rá magukat hosszabb távú beruházásokra, a meglévő népesség vertikális társadalmi mobilitása is elhanyagolható. Nincsenek még megfelelő szinten feldolgozott adataink arról, hogy a társadalmi szerkezet miképpen alakul ezeken a településeken. Németh Zsolt kutatásaiban⁷ a 2001-es népszámlálás adatait, és az 1990–2001 közötti időszakot feldolgozva jutott arra a következtetésre, hogy ezen (némileg eltérően értelmezett) településcsoportra a helyben születettek magas aránya a jellemző, a migráció sem a be-, sem a kiköltözők révén nem hoz alapvető változásokat. Számunkra azonban még ennél is fontosabb megállapítása, hogy a Budapest, valamint a közép- és nagyvárosok felé is a helyi átlagnál magasabb státuszú lakosok hagyják el a kisvárosokat, és helyükre (jobbára a falvakból) alacsonyabb státuszúak érkeznek. Voltaképpen tehát egyfajta „szelektív demográfiai erőzió” zajlik, amelynek részletei még nem teljes mértékben feltártak.

Ez önmagában jelzi a strukturális problémák meglétét. Voltaképpen a népességvonzó és megtartó képesség válságával állunk szemben, amely felerősíti annak az alapvető krízisnek a hatásait, amely maguknak a kisvárosoknak, illetve a hagyományosan demográfiai hátsószágukként szolgáló falusi térségek tartalékainak kimerülése jelent.

A válságnak – mert meggyőződésünk szerint arról van szó – fontos eleme a fejlődés külső forrásainak beszűkülése. Bármennyire is hajlamosak vagyunk a kisvárosokat alapvetően a lokális tér erőforrásaihoz erősen kötődő helyként látni, voltaképpen fejlődésük, éppen a hazai urbanizáció egyik jellegadó sajátossága miatt, e településtípus folyamatosan támaszkodott a központi újraelosztás folyamataira, a kívülről jövő impulzusokra. A polgári közigazgatás vagy közoktatás intézményeinek megteremtése, a vasúti mellékhálózat kiépítése, a vidék központból vezényelt iparosítása és közintézményeinek megújítása a tervgazdaság idején mind-mind olyan impulzusokat jelentettek, amelyek jelentős pótlólagos dinamizmust kölcsönöztek a kisvárosoknak. Ebbe a csoportba napjainkba az EU-s eredetű terület- és településfejlesztési pénzeszközök tartoznak, nagy kérdés, hogy ezek hatása mennyire lesz tartós. A másik oldalon éppenséggel igen-igen komoly veszélyforrásként fenyegetheti a kisvárosokat az állam, a közszolgáltatások térbeli racionalizálásának kényszere, szándéka és kiépülő gyakorlata. A fekvőbeteg-ellátás koncentrálása, a helyi középfokú oktatás demográfiai bázisának zsugorodásából fakadó válsága, az eleve kisszámú, de lokálisan jelentős felsőoktatási telephely (prognosztizálható) bezárása: ezek a fejlemények a legfontosabb helyi intézményeket veszélyeztetik. De paradox módon kárvallottjai lehetnek a kisvárosok a növekvő mobilitásnak is: Enyedi György⁸ például nagy részt ennek, a mobilitásból fakadó „kikerülhetőségnek” – meg a helyi (agrár)piacok megszűnésének – tulajdonítja a kisvárosok egy részének marginalizálódását. Ehhez a megfigyeléshez annyit tehetünk hozzá, hogy a felsőoktatási expanzió, amely a megnövelte a diplomások arányát, nehéz helyzetbe hozta a kisvárosokat. A korábban a helyben megszerzhető középfokú végzettség általában elegendő volt a boldoguláshoz, ma egyre inkább a felsőoktatási alapvégzettség váltja fel az egykori érettségit, és ennek megszerzése érdekében a fiatal korosztályok a nagyvárosok irányába történő, általában ideiglenesnek vélt, de gyakran véglegessé váló (vagy továbbvezető) migrációra kényszerülnek.

Ezen objektív külső feltételek meglehetősen nehezen alakíthatók: hatásaikat helyi szín-

ten még tompítani sem nagyon lehet. Az átlagos magyar kisváros nem rendelkezik fejlődési lehetőségeit jelentősen meghatározó természeti erőforrásokkal (az a néhány, amelyik például adottságai nyomán fürdőhellyé vált, erőteljesen ki is emelkedik a mezőnyből), saját, endogén tőkeforrásokkal nagyon szűkösen van ellátva. Marad a képesség a külső források, úgymint népesség, tőke megszerzésére, fogadására, optimális felhasználására, a képesség a központi forrásokhoz való hozzájutásra. Ennek kulcsa megítélésünk szerint a társadalmi tőkében rejlik – az egyetlen olyan elemben, amelyben az általában a helyi kapcsolatok sűrű hálózatával jellemzett kisvárosok előnyt élvezhetnek.

4. Társadalmi tőke és kulturális gazdaság

4.1. A társadalmi tőke fogalmának értelmezése

A társadalmi tőke fogalmát elsőként L. J. Hanifan használta, aki a vidéki iskolák közösségeit elemezte.⁹ Az időközben eltelt közel egy évszázad alatt a szociológia egyik igen gyakran használt és elemzett fogalmává vált, és minden értelmezési különbsége ellenére, kialakult azonban egy általánosan elfogadott szintetizált definíció, miszerint a társadalmi tőke magába foglalja azokat a szabályokat, normákat, kötelezettségeket, kölcsönösségeket és bizalmat, melyek által a társadalom tagjai képesek elérni saját, illetve közösségi céljait. Ahol jelentősebb a társadalmi tőke, ott erőteljesebb gazdasági növekedés, mérsékeltebb bűnözés, kedvezőbb egészségi állapot, illetve jobb iskolai teljesítés figyelhető meg.¹⁰ A társadalmi tőke egyben kohéziós tényezőt is jelent, alapja az innovációk terjedésének és az adaptációs képességnek: nagyon fontos elem egy olyan településen, ahol elsősorban az informális kapcsolatok erősek, ahol a helyi társadalom meglehetősen homogén státuszú, állandó, és korlátozott méretű, ahol a sikeresség egyik, ha nem a legfontosabb feltétele ezen belső hálózatokba történő integráció.¹¹ Napjainkban a kisvárosok azonban talán elsősorban azzal küzdenek, hogy integrálódjanak más, magasabb szintű hálózatokba.¹² A globalizáció fogalmában összegzett piaci, társadalmi és kulturális behatolás a tér lokális szerveződési szintjeire a kisvárosi hálózatok számos elemének bomlásával járhat együtt. Az eredetileg a kisvárosokat életre hívó helyi piackörzetek szinte bizonynyal felbomlottnak tekinthetők, a helyi gazdaság szereplői visszaszorulnak, a korábban fontos kohéziós szerepet játszó munkahelyek részben megszűnnek. Ebben a kontextusban kerülhet előtérbe a kultúra, a kulturális gazdaság funkcionális, és közösség-építő szerepe, amely segíthet újrászöni a felbomlóban lévő kapcsolati hálót.

4.2. Kulturális gazdaság a kisvárosokban

A kulturális gazdaság fogalmát nagyon ritkán szokás kisvárosi szinten értelmezni. A posztmodern városfejlődés fontos elemeként az angolszász szakirodalomba bevezetett fogalmat Magyarországon szinte kizárólag nagyvárosi kontextusban alkalmazták, például Enyedi György,¹³ Kovács Zoltán¹⁴ vagy Trócsányi András,¹⁵ illetve szerzőtársaik. Utóbbi értelmezésében a kulturális gazdaság a kultúrához kapcsolódó szolgáltatások és termékipar együttese, térbeli vetületei pedig elsősorban a kulturális funkciók, valamint termékek előállításával, kereskedelmével és fogyasztásával összefüggő kérdései mentén elemezendők.¹⁶ A város kulturális funkciói ennél vélhetően még tágabban értelmezendők – azáltal, hogy a (poszt)modern társadalmak az információ, illetve annak átadása és megszerzése köré szerveződnek, és ebben a kontextusban különösen élesen merülnek fel a kulturális

szerepkörökkel összefüggő kérdések, hiszen a tudás és a tanulás-képesség nagyban függ a helyi kulturális környezettől.¹⁷

A kulturális gazdaság kibontakozásának kisvárosi szinten, különösen hazánkban, létezik két nagyon erős, objektív korlátja. Az egyik nyilván a piac mérete: az eleve kis lélekszámú települések a nagyobb városokhoz képest általában csekélyebb arányban szolgálnak lakóhelyeül magasabb státuszú polgároknak, kevesebb a jövedelem, kevesebb (arányaiban is) a diplomás, értelmiségi lakos, így a keresleti oldalon egy szűk réteg szerény anyagi lehetőségei jelentik a legfőbb gondot. A másik probléma a többször elemzett társadalmi homogenitás. Ha irányadónak tekintjük R. T. Florida¹⁸ gondolatait, akkor a közösségek egyneműsége nem segíti elő a kulturális pezsgés alapjául szolgáló kreativitás kibontakozását. Mégis, a kisvárosoknak van egy kialakult, jól körülírható és meglehetősen tudatosan felvállalt kulturális szerepköre, amely, ha a kreatív iparágakban nem is, a kultúra fogyasztásában és közvetítésében mindenképpen fontos szerepet közvetít.¹⁹ Ebből a szempontból egyébként a valódi, típusos kisvárososok és az agglomerációk kisvárosi méretű települései jól elkülöníthetők egymástól.

Ezeket a szerepköröket a fent idézett tanulmányban publikált kutatás során vizsgáltuk néhány évvel ezelőtt. Akkori mintaterületünk a Dél-dunántúli régió volt (amely egyébként a kisvárosi fejlődés nagyon jellegzetes tere az országon belül), és tapasztalataink igencsak differenciált kép megalkotását indokolták. Bármennyire is uniformizált volt a hasonló méretkategóriába sorolt települések intézményi ellátottsága, napjainkra ezek működésére utaló mutatók már igencsak jelentős eltéréseket fejeznek ki. Több mint tízszeres eltérés volt például a fajlagos könyvtári kölcsönzések tekintetében a lista elején és végén kullogó települések között, igen csak eltért az önkormányzati kulturális kiadások mértéke (megint csak fajlagosan számítva, mintegy 12-szeres volt a differencia), valamint a muzeális intézmények látogatottsága, összességében pedig azt is megkockáztatjuk, hogy a kulturális fogyasztás és általában a kulturális élet helyi jelentősége is.

Napjainkban is ezt a meglehetősen tarka képet találjuk, ha bármiféle statisztika alapján próbáljuk felmérni a kisvárosi kulturális szférát. A kisvárosok hagyományos művelődési funkciói közül a mozik mára lényegében teljesen elszorvadtak,²⁰ de a könyvtárak „élnek és virágoznak”, bár a kikölcsönzött könyvek száma a 2011 előtti évtizedben 26%-os csökkenést mutatott, ez lényegében megfelel az országos folyamatok átlagának, és a kisvárosok az egy főre jutó 3,2 évente kikölcsönzött könyvvel megközelítik a megyei jogú városok átlagát (és jelentősen felülmúlják az országosot). A 259 kisváros közül 135-ben működött valamilyen muzeális intézmény, igaz, árnyalja a képet, hogy közülük 19-ben az éves látogatószám az ezer főt sem éri el. A kisvárosok magukénak mondhatták az összes múzeumlátogatás közel 20%-át, és részesedésüket 2004-hez képest még növelni is tudták (egy szűkülő piacon). A múzeumok egy részénél lehet csak arról beszélni, hogy oszlopoi lennének a helyi kulturális gazdaságnak, illetve az abból a turizmuson keresztül realizálódó jövedelmeinek. Zirc, Sárospatak és Keszthely ért el 100 ezer feletti látogatószámot múzeumaiban, és Fertőd, Herend, Kalocsa, Kiskőrös, Siklós, valamint Pannonhalma látogatottsága tűnik még ilyen szempontból jelentősnek. Számos kisváros esetében a múzeumok fenntartásának idegenforgalmi jelentősége annyira csekélynek tűnik, éppen ezért, igen figyelemre méltó az az igyekezet, amelyekkel ezeket működtetik. Ebben egyértelműen a helyi urbánus identitástudat fontos elemét kell látnunk.

A KSH 2006 óta publikál településsoros adatot a kulturális eseményeken részt vevők számáról. Ebben a rövid időszakban a kisvárosok rendezvényei 2008-ban vonzották a legtöbb látogatót, azóta csökkenést regisztrálhatunk (vagy csak realisabbak lettek a látogatószám-bebecslések...), azonban így is az országos érték 30%-a kötődik ehhez a település-

csoporthoz, átlagosan fejenként három ilyen eseményen vesznek részt a lakóik. Illetve, vendégeik, hiszen ebben a számban a látogatók is benne foglaltatnak. A magasabb egy főre jutó részvételi érték nyilvánvalóan turisztikai vonzerőről tanúskodik Badacsonytomaj, Bük, Hévíz, Móri vagy Villány esetén, de bekerült a legjobbak közé Medgyesegyháza, Pécsvárad, Mohács és Mezőhegyes is – olyan települések, amelyek vendégéjszaka-számban nem tartoznak a kisvárosi elitbe (sem). Noha ebben a kategóriában az adatszolgáltatás vélhetően több alkalommal csak becslésen alapul, és egyes települések esetén könnyen előfordulhatnak irreális adatok, az mégis látszik, hogy számos helyi gyökerű fesztivál azért bizonyos ismertségre tett szert az utóbbi időben. Eleve, a fesztiválok, mint kultúra-fogyasztási alkalmak és színterek jelentősége határozottan növekvőben van,²¹ a kulturális turizmus egyre fontosabb szegmensét képezve. A leglátogatottabb hazai fesztiválok közé (többféle, de nagyon hasonló összesítés létezik) az elvileg kisvárosi helyszínek közül a zamárdi Balaton Sound (nehéz lenne bármi kapcsolatot találni az esemény és a kisvárosiág között...) és a tokaji Hegyalja-Fesztivál fér be. XXVII. Flóra Virágfesztivál és XI. Fazekas Kiállítás, Kecel; VI. Kálmán Imre Emlénapok, Siófok; V. Disznótoros és Böllérpálinka Verseny, Gyomaendrőd: az ehhez hasonló rendezvények elsősorban a helyi közösségnek, valamint a közvetlen vonzáskörzetnek szólnak, és ritkán mozgatnak meg nagy tömegeket. A célcsoport viszont általában vevő a hasonló rendezvényekre: Hunyadi Zsuzsa egy 2004-es, 3400 főt felmérő empirikus kutatásban²² azt találta, hogy az elmúlt egy évben a megkérdezettek 46%-a vett részt helyi rendezvényen, fesztiválon. Fontos mögöttes szándék még feltehetően az elszármazottak, a legfeljebb már rokoni szálakkal kötődők hazahívása, amelynek társadalmi tőkében játszott szerepe jelentős lehet.

5. Összegzés

Ha a kisvárosok szeretnének megkapaszkodni azon a csúszós lejtőn, amelyet a zsugorodás jelent, kiemelten fontos, hogy vonzó lakóhellyé váljanak, és megtartsák, illetve újra-termeljék minőségi humán erőforrásaikat, úgy, hogy közben átmentik a tradicionális kisvárosi értékek társadalmi tőkében hasznosítható és realizálódó előnyeit. Nincsenek illúzióink annak kapcsán, hogy a kulturális gazdaság a nagyvárosokban megismert formájában döntő szerepet játszhatna kisvárosi szinten (éppenséggel még a hazai nagyvárosokkal kapcsolatos tapasztalataink is óvatosságra intenek), igazából még a kiegészítő szerep is csak néhány település esetén valószínűsíthető. Ugyanakkor, fontos hangsúlyozni azokat a lehetőségeket, amelyeket a tágabb értelemben vett kulturális szerepkörök teremtenek. Ezek közül kiemelendő egyik oldalon a külső imázsépítés, a másikon a belső kohézió erősítése. A társadalmi tőke szempontjából ennek van nagyobb lehetősége. Mivel részben felbomlottak, illetve átalakultak azok a színterek, amelyek a kisvárosi kapcsolati hálók folyamatos újrászövését generációkon átívelően lehetővé tették, szükséges ezek – legalább részleges – mesterséges újrateremtése, pótlása. Ennek nyomán úgy véljük, hogy az a kisváros, amelyik kulturális infrastruktúrájának megújításába, vagy az egész közösséget megmozgató rendezvények megszervezésébe fekteti rendelkezésre álló forrásainak jelentős részét, helyes úton jár.

Jegyzetek

1. A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.
2. Pallagast, Karina–Wiechmann, Thorsten–Martinez-Fernandez, Cristina (2013): *Shrinking Cities – International Perspectives and Policy Implications*. Routledge, London.
3. Hannemann, Christine (2004): *Marginalisierte Städte – Probleme, Differenzierung und Chancen ostdeutscher Kleinstädte im Schrumpfungsprozess*. Berliner Wissenschafts-Verlag, 381 p.
4. Zuzanska-Żyśko, Elżbieta (2005): Economic Transformation of Small Silesian Towns in the Years 1990–1999. *Geographia Polonica*, Vol. 78, No.1 (Spring), pp 137–150.
5. Pirisi Gábor (2009): Differenciálódó kisvárosaink. *Földrajzi Közlemények*, 133. évf. 3. sz. pp. 313–325.
6. Pirisi Gábor (2009): Város vagy nem város? Dilemmák a formális és a funkcionális városfogalom kettőssége kapcsán. *Területi Statisztika*, 12. (49.) évf. 2. sz. pp. 129–136.
7. Németh Zsolt (2011): Az urbanizáció és a térbeli társadalomszerkezet változása Magyarországon 1990 és 2001 között. *Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézetének Kutatási Jelentései* 93. 222 p.
8. Enyedi György (2012): *Városi világ*. Akadémiai Kiadó, Budapest, p. 25.
9. Hanifan, Lyda Judson (1916): The Rural School Community Center. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 67., pp. 130–138.
10. Orbán Annamária – Szántó Zoltán (2005): Társadalmi tőke. *Erdélyi Társadalom*. 3. évfolyam, 2. szám, pp. 55-70.
11. Németh Zsolt i. m.
12. Enyedi György (2000): Globalizáció és a magyar területi fejlődés. *Tér és Társadalom*, 1. sz. pp. 1–10.
13. Enyedi György–Keresztély Krisztina. (szerk.) (2005): *A magyar városok kulturális gazdasága*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. 221 p.
14. Kovács Zoltán (2009): Kreatív gazdaság és városfejlődés: A magyarországi tapasztalatok. In: Csapó, T.–Kocsis, Zs. (eds.): *A közép- és nagyvárosok településföldrajza*. V. Településföldrajzi Konferencia, Savaria University Press, Szombathely, pp. 61–71.
15. Trócsányi András (2008): A kulturális gazdaság szerepe a városok megújulásában – Pécs adottságai és esélyei. In: Pap N. (szerk.): *Kultúra – Területfejlesztés*. Pécs – Európa Kulturális Fővárosa 2010-ben. *Geographica Pannonica Nova* 2. PTE FI – Imedias Kiadó, Pécs, pp. 231–244.
16. Stefán, Klára–Trócsányi, András (2012): Geographic aspects and spread of the cultural economy in Hungary. In: Trócsányi, A.–Pirisi, G. (2012): *The role of the cultural economy and tourism in the renewal of cities*. Publikon, Pécs.
17. Hajnal Klára (2010): Itt és Most: Helyi megoldások a globális válságra. *Zöld Völgyért Egyesület, Bükkösd*, 105 p.
18. Florida, Richard (2002): *The Rise of Creative Class*. Basic Books, New York, 416 p.
19. Pirisi Gábor (2008): Kisvárosok kulturális infrastruktúrája a Dél-Dunántúlon. In: Pap N. (szerk.): *Kultúra – területfejlesztés*. Pécs – Európa Kulturális Fővárosa 2010-ben. Imedias, Pécs, pp. 81–100.
20. Borsos Árpád (2006): Magyarország mozitérképe 2004-ben és ami mögötte van. *Földrajzi Értesítő*, 1–2. sz., pp. 159–178.
21. Kundi Viktória (2013): Fesztiválok városokra gyakorolt gazdasági és társadalmi-kulturális hatásainak elemzése. *Doktori értekezés*, Győr, 200 p.
22. Hunyadi Zsuzsa (2004): A fesztiválok közönsége, helye, szerepe a kulturális fogyasztásban. *Találkozások a kultúrával* 2. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, 23 p.

AZ ANTONITA LOVAGREND ISPOTÁLYAINAK MŰKÖDTETÉSE A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

THE OPERATION OF THE ANTONINES' HOSPITALS IN THE MEDIEVAL HUNGARY

DR. FALUS ORSOLYA egyetemi tanársegéd
Kaposvári Egyetem Gazdaságtudományi Kar

Abstract

The predecessor of Hospital Brothers of St. Anthony was a congregation founded in the end of the 11th century at La-Motte-Saint-Didier in France with the purpose of caring for pilgrims particularly those suffering from the common medieval disease of ergot poisoning or “St. Anthony’s fire”. Chartered data concerning the Hungarian activities of the order have been preserved from the beginning of the 14th century. According to those it seems to be obvious that the Hungarian and Slavonian central houses worked as separate convents with the joint headquarters of Dravce (Daróc) in Szepes, Slovakia. Written data remained about the order’s hospital in Bratislava (Pozsony) from 1309 when the municipality took over its management of the order, which way only the privilege of spiritual care remained for the antonines. The study deals with the management of the hospitals of the order, the income of this activity and the relationship among the antonines and the free royal towns on the basis of the extent of the contract and of other documents remained fully.

1. Bevezetés

Az első magyarországi karitatív intézmények egyidősek a magyar egyházzal, ugyanis Szent Istvántól kezdődően maradtak fenn források az országban működő kórházakról. A Nyugatról hazánkba települő szerzetesek a krisztusi tanításhoz igazodva azonnal megkezdték karitatív tevékenységüket: a betegek gyógyítását, a munkaképtelenek és a szegények gondozását. Kolostoraikban betegszobákat, fürdőket alakítottak ki, amelyekből később ispotályok váltak. Első orvosaink a bencések voltak, akik számára maga, Szent Benedek írta elő regulájában a betegek ápolását („cura infirmorum”). Anyakolostoruk, Monte Cassino, elválaszthatatlan Constantinus Africanus – arab származású konvertita keresztény, később bencés szerzetes – nevétől, aki nagy arab orvosok szellemi örökségét tette hozzáférhetővé fordításai révén a nyugati világ számára. A rend első ispotályát még Szent István királyunk alapította Pécsváradon 1002-ben. A kolostorral egybeépült kórház vízvezetékekkel is el volt látva, személyzetéhez pedig 4 betegápoló és 6 fürdőszolga is tartozott.¹ A kolostorok nagy részét éppen a betegápolás igénye miatt építették gyógyvíz- és termálvíz források közvetlen közelében. Az utazás közben megbetegedett „vendégek” („hospites”) elszállásolására utaló megfogalmazásokat találunk a lébényi, a pannonhalmi és a pécsváradi rendházakra vonatkozóan a 13. század elejéről.² A bencéseket hamarosan más ápolórendek is követték, így a 12. századtól betelepülő ciszterciták, a premonstreiek, a karthausiak, a domonkos rendiek és a ferencesek. A keresztes hadjáratokkal egy időben tevékenységükbe a szerzetesi regula alapján élő lovagrendek is bekapcsolódtak. Az Árpád-korban hat keresz-

tes lovagrend foglalkozott betegápolással az ország területén: a Szent Antal-, a Szentlélek-, a Szent János-, a hazai alapítású Szent István- és a Szent Lázár lovagrendek, valamint rövidebb ideig a templomosok is.

2. Az ispotályok

Az ispotály („domus hospitalis”) alapvetően városi jelenség. Olyan helyeken vált fontossá a létesítése, ahol a település népessége már szétfeszítette a személyes családi-emberi kapcsolatok lehetőségeit. Ezért vált szükségessé a munkaerejüket veszített rokkantakkal, a támasz nélkül maradt szegényekkel, az öregekkel, valamint a betegekkel való törődés intézményesítése.³ Az egyház és a lovagrendek karitatív tevékenységét az uralkodók szívesen támogatták. 1238-ban például IV. Béla az ország valamennyi kórházát felmentette a bortized alól, a győri és az esztergomi fürdőt pedig Szent István esztergomi kereszteseknek, a stefánitáknak adományozta.⁴ A középkori magyar kórházak méreteire a feltárt épületek paramétereiből, a táplálékra vonatkozó adatokból, valamint a kórházi rendtartásokból származó töredékekből következtethetünk. Ezek alapján megállapítható, hogy a betegellátó intézmények befogadóképessége ebben az időszakban nem, vagy alig haladta meg a 20 főt. A besztecerbányai Szent Erzsébet kórházban legfeljebb 24, az antoniták pozsonyi Szent László ispotályában és a soproni Szent László kórházban 20–20, míg a szakolcai kórházban 12 férőhely lehetett a 15. század közepe táján.⁵

3. A Szent Antalról nevezett ispotályos lovagrend

A rend elődje egy laikus testvérület volt, amely a 11. század végén alakult meg a franciaországi St. Didier városában, méghozzá kifejezetten a „Szent Antal tüze” elnevezésű betegségben – az anyarozs mérgezésben – megbetegedett zarándokok ápolására. A város templomában helyezték el korábban Szent Antal holttestét, amelyet Konstantinápolyból szállítottak oda. A „Szent Antal tüze” nevű betegség ebben az időben elterjedt haláloknak számított nem csak Franciaországban, de Európa-szerte. Százával érkeztek hát a zarándokok Szent Antal koporsójához gyógyulásért foházkodva. Közöttük volt egy Gaston nevű gazdag nemesúr, aki Querin nevű fiával együtt szerencsésen felgyógyult ebből a betegségből. Hálából tettek adományt a betegek ápolására. 1095-ben II. Orbán pápa a clermont-i zsinaton erősítette meg a testvérületet, majd 1218-ban III. Honorius pápa engedélyezte a számukra a három szerzetesi fogalom: a szüzesség, a szegénység és az engedelmesség ígéretének letételét. 1297-ben VIII. Bonifác pápa engedélyével alakultak át saját – Szent Ágoston szabályai szerint megfogalmazott – regula alapján működő és a továbbiakban más betegségben szenvedőket is ápoló lovagrenddé.⁶ A tagok ruházata fehér alsó ruha, fekete csuklyás köpeny, vállukon kék színű tau-kereszt (nagy T betű alakú) volt, amelyet remete Szent Antalról „Antal-keresztnek” neveztek el. A közvetlenül a Szentszék fennhatósága alá rendelt lovagrend élén a St. Didier de la Mothe-i főapát állott, míg kórházait a „comhtur” („commendator”) vezette, akit későbbi források szerint már „praeceptor”-ként említettek. A rend kiváltságai közé tartozott a pápai udvari betegápolói szolgálat teljesítése is, ezért Rómában a Sta Maria Maggiore szomszédságában is rendelkeztek kolostorral és kórházzal, ahol krónikák szerint Assisi Szent Ferenc is gyakran megfordult. A rend meggazdagodása a belső fegyelem lazulásával járt együtt. 1616-ban történtek ugyan kísérletek a lovagrend megreformálására, megszilárdítására, azonban ezek sikertelennek bizonyultak. Végül a johannitákkal egyesültek

1777-ben.⁷ A rend jövedelmeinek nagy részét alamizsnagyűjtésből szerezték, elsősorban kórházaik fenntartása javára. A pápák ezenfelül már a 13. századtól kezdődően a bűcsúnyerés lehetőségével is támogatták őket, ami azt jelentette, hogy minden bűnük alól feloldozást nyertek azok, akik adományokkal támogatták az antonitákat. Fennmaradtak olyan oklevelek is, amelyekből arra lehet következtetni, hogy a rend maga sem riadt vissza attól, hogy bűcsúcédulák hamisításával tegyen szert még nagyobb vagyponra.⁸ A bűcsúcédulákat a 15. századtól kezdődően már nyomtatták is. Ezzel a lehetőséggel a rend Magyarországon is élt. Az 1505–1506. évekből négy ilyen dokumentum maradt fenn, amelyeket az Országos Levéltárban őriznek. Ezeket Borsa Gedeon ismerteti részletesen itt is idézett tanulmányában. Okleveles adataink az antoniták magyarországi ápoló tevékenységéről a 14. század elejéről maradtak fenn. Ezek alapján kijelenthető, hogy daróci, a pozsonyi és a segesvári együttesen alkották az Autonóm Rendtartományt. A daróci preceptura feltehetően a rend első magyarországi háza volt, amelyet 1288-ban alapítottak.⁹ A Hain-féle krónika szintén erre az évre datálja a daróci kolostor alapításának évét.¹⁰

Daróc község nevének eredetéről először IV. Béla király egyik 1263-ban kelt okmányából¹¹ értesülhetünk. Ebből tudhatjuk meg azt, hogy a helység nevét az oda betelepített királyi solymárokról („draucarii”) kapta. A helységet 1282-ben IV. László király Drauch néven adományozta Helias grófnak, Jordán fiának 100 ezüst gira, valamint évenként fizetendő 1 gira aranyért.¹² (Egy nehéz súlyú ezüst gira 4 arany forint, 1 ilyen forint 40 denár, egy neheze 1 garas, 6 garas 1 obon értékű volt.)¹³ A pozsonyi házhoz tartozó kórház alapításának körülményeit illetően kizárólag későbbi dokumentumok tartalmából vonhatunk le következtetéseket, mivel írásos emlékek csak a 14. századból maradtak fenn, amikor a rend konfliktusba került a városi hatóságokkal a kórház működtetésének kérdésében.¹⁴ Magyary-Kossa Gyula¹⁵ és Vámosy István¹⁶ álláspontja szerint az ispotályt még Szent László király alapította, majd 1192. évi szentté nyilvánítása után a rend hálából az ő oltalmába ajánlotta a kórházat és a kápolnát.

4. Az antoniták és a pozsonyi kórház

A rend viszonya nem csak az ispotályaiknak otthont adó szabad királyi városok előjáróival, de még a saját daróci alattvalóikkal kapcsolatosan is ambivalensnek bizonyult. Hogy mennyire, az egy 1399-es oklevélből tűnik ki világosan, „...melynek értelmében egyrészt Almann, a kórház főnöke, másrészt a község és más zsellérek, valamint a kórház jobbágysai között a következő szerződés jött létre: Először is Almannak és törvényes utódainak minden telkes gazda évenként 3 nap tartozzék szántani; kellő időben figyelmeztetve egy szekér fát behordani; a szokott bért, bírságot, ajándékokat és kedveskedéseket beszolgáltatni, a kórházfőnök személye irányában elkövetett minden makacsságért és kihágásért Szent Márton napjáig 100 girát befizetni; végre iránta engedelmességet és tiszteletet tanúsítani; a kórház káplánjának és papjelöltjének pedig mindenki ételmezt, ruházatot és a tartományban szokásos jövedelmet beszolgáltatassa, mégpedig elhanyagolás esetére a szepesi gróf által kiszabandó büntetés terhe alatt.”¹⁷ Ezen szerződés a daróczi keresztesek parancsnoka kérésére 1431-ben a szepesi Szent Márton káptalan által hitelesített és adatott ki, 1656-ban pedig ugyanazon káptalan átiratában tétetett közzé.”¹⁸ A preceptorátus jövedelmére vonatkozóan Almann idejéből származik egy megközelítően pontos adatunk. Amikor ugyanis a preceptort a pápa Zsigmond kérésére kinevezte erre a tisztségre, oklevelében meghatározta azt is, hogy évi jövedelme a 40 ezüst márkát nem haladhatja meg.¹⁹

VII. Kelemen pápa 1523-ban kelt apostoli átiratában a daróci Szent Antal kolostornak

ápolási tevékenysége elismeréséül és támogatása céljára szabad kéregetési és alamizsnagyűjtési engedélyt adott, azonban Daróc a kórházzal együtt hamarosan kikerült az antoniták birtokából. A következő írásos adat ugyanis ebből a községből 1655-ből maradt ránk, amikor III. Ferdinánd király a javadalmat Pálfalvai János szepesi prépostnak és a szepesi káptalannak adományozta.²⁰

Mint az feljebb már említésre került, a rend pozsonyi kórházának működtetéséről 1309-től rendelkezünk írásos adatokkal, amikor is Keresztelő Szent János napján Pozsony szabad királyi ros vezetése vette át az intézmény irányítását, ezután kizárólag a lelki gondozás és egyházi jellegű feladatok maradtak az antonitáknál.²¹ A megállapodás szerint Lantzin atya, a pozsonyi rendfőnök és a város előljárósága között per volt folyamatban a kórház tulajdonjogáért. Tekintettel arra, hogy az ispotály alapításához annak idején a város anyagilag is hozzájárult, a káptalan előtt a per úgy fejeződött be, hogy Szent Antal testvérei csak a lelkekről való gondoskodást tartották fenn maguknak. A kórházból befolyó minden jövedelem a procurator (Spitalmeister) kezeibe folyt, aki köteles volt ezért az antonita rendnek minden év szeptember 18-án 500 márkát ezüstban fizetni, és ugyancsak minden év november 11-én – Szent Márton napján – 16 akó legjobb minőségű bort szolgáltatni. Amennyiben a megállapodást megszegve a procurator a fizetést elmulasztaná, helyette a város felel kezesként, ha pedig a város sem teljesítene, a kórház ismét Lantzin atya és utódai tulajdonába megy át. A szerződésben rögzítették a felek azt is, hogy a kórház nevében gyűjtött adományok a kórház procuratorát illetik, azonban a Szent Antal testvéreire szánt alapítványok Lantzin atyát, avagy utódait illetik meg. A rendnek a tekintélyéből annyit azért még sikerült megmentenie, hogy a város által megválasztott ispotálymestert a preceptornak be kellett mutatni. Az ispotálymestert és utódait a rend ezek után köteles volt felvenni a tagjai közé („habitu investire teneantur”).²² A szerződés alapján Lantzin atya és utódai örök időkre kapnak egy kőből épült házat is a hozzá tartozó telekkel. Itt fontos megjegyezni, hogy még a 13–14. században is ritkaságszámba ment a kórház, hiszen az épületek leggyakrabban fából készültek. A szerződés megkötését követően az antoniták továbbra is a városban maradtak, és a kórházban a megállapodás szerint tevékenykedtek.²³ Az ispotály lelki vezetését ettől kezdve a rend tagjai közül a preceptor által felszentelt pap végezte, aki az ispotálymester mellett, mint rektortárs, káplán szerepelt.

A következő adat 1326-os eredetű.²⁴ Ennek alapján Jakab pozsonyi bíró és esküdtjei a pozsonyi káptalan előtt panaszt emeltek a renddel szemben, mivel a rend pozsonyi előljárója elmulasztotta a beleegyezésüket kérni Szent Antal ama bizonyos pozsonyi házának („super locatione certae domus B. Antonii de Posonio”) bérbeadását illetően.²⁵ Egy oklevélből azt is tudjuk, hogy ebben az évben Gydor preceptor volt a daróci ház feje.²⁶

1341-ben Myribel Péter, a magyar és szlavón nagymester, földet ajándékozott egy pozsonyi polgárnak azzal a feltétellel, hogy ezért az ingatlanért neki a megajándékozott Szent István napján 32 bécsi denárt fizessen, és ha a földet valamikor el akarná adni, akkor az elővételi jog az ispotályosokat illesse. Kelt 1341-ben a Boldogságos Szűz Mária születése utáni kedden. („Datum a.d. 1341 proxima tertia feria post marivitatem Sanctae Mariae virginis gloriosae.”)²⁷

A város világi plébánosa és az ispotály antonita káplánja közötti viszony az engedmények ellenére továbbra sem volt felhőtlennek mondható. Egy 1384-ből származó oklevél tanúsága szerint ugyanis Ulrich társrektor, antonita kórházi káplán („Ulricus conrektor sire capellanus hospitalis Sancti Antonii”) valakit a plébános akarata ellenére temetett el az ispotály kápolnijában. Ebből a plébániának vagyoni kára származott, hiszen nem nekik fizettek az egyházi temetésért. Az ügyben döntést hozó pozsonyi prépost úgy határozott, hogy a tetemet exhumálni kell, és amennyiben a plébános úgy akarja, akkor az ő egyháza

temetőjében újra temetheti. A jövőre nézve kiközösítés terhe mellett megtiltotta a hasonló esetek megismétlődését, egyben azt is, hogy a plébánia nagymiséje alatt az ispotályban is tartsanak prédikációt, avagy a plébános jogait egyéb módon csorbítsák.²⁸

1397. július 2-án Paulus Domicellus és Újházi László („Ladislaus de nuova Domo”) a kórházat ünnepélyesen adták át Pozsony szabad királyi városnak.²⁹

Az 1309-es szerződés és az azt követő – vagyoni és erkölcsi veszteségeket jelző – oklevelek tartalmából arra következtethetünk, hogy a megállapodás és ennek anyagi következményei egészen a 15. század közepéig húzódó jogvitát okoztak, míg végül sikerült a városnak teljesen átvenni a hatalmat az ispotály felett.

1428-ban a város előljárósága levélben tudatta a királlyal, hogy a betörő husziták súlyosabb csapást mértek a városra és a kórházra, mint 1241-ben a tatárok. Amennyiben a rend tagjai ebben az időben még Pozsonyban tartózkodtak volna, valószínűleg maguk tettek volna jelentést a veszteségről. Mindez azonban csak feltételezés. Tény azonban, hogy 1429-ben megjelent Pozsonyban Gerhardus de Tombres antonita tartományfőnök (preceptor), aki meggyőződve a kórház származásáról, azt mindenestől, javadalmaival és jogaival együtt Pozsony szabad királyi város tulajdonába és kezelésébe engedte át. „Kelt Pozsonyban, az Úrnak 1429. évében, Szent Margit Szűz ünnepe előtti vasárnapon, a fentiek hitelül és megerősítésül pecsétem odanyomása mellett.” („Datum Posonij anno Domini Millesimo CCC vicesimo nono dominico die ante Festum sanctae Margariae virginis sub mei sigilli opressione in testimonio et robore omnium premissorum.”) Az ünnepélyes okirat a városi levéltárban található.³⁰ Az antoniták Tapolcai Albert (Albertus de Thapolcza) tartományfőnök vezetésével 1487-ben megállapodást kötöttek a segeshváriakkal az ottani ispotályuk működtetéséből származó évenként, rendszeresen fizetendő bevételek tárgyában. Az így szerzett jövedelmükből még 1505-ben is megkísérelték visszanyerni hatalmi helyzetüket a pozsonyi kórház felett, azonban ez a próbálkozás ismét eredménytelennek bizonyult.³¹ Az antonita rend szerepének végleges megszűnéséhez nagy valószínűséggel a reformáció gyorsan terjedő tanai is hozzájárultak.³²

5. Gondozási intézmények modernizációja

Jóval az Árpád-ház kihalását követően, Mátyás uralkodásától kezdve egészen a 16. század közepéig az egyház szerepe fokozatosan csökkent a jótékonyosság terén. A kórházak mind több számmal kerültek a helyi világi hatóságok, elsősorban a városi testületek ellenőrzése alá. Nehéz megállapítani, hogy ennek oka egyértelműen a rendek súlyos anyagi válságában keresendő-e, mivel hosszú ideig belső számadások – számvitel – hiányában a város és a kórház pénzügyei teljes mértékben összeolvadtak.³³ A kórházaknak túlnyomórészt földbirtokból származó jövedelmeik voltak, mivel az azokat működtető egyház és lovagrendek kezdetben szinte kizárólag ilyen jellegű adományokat kaptak. A legtöbb földbirtokkal a johanniták rendelkeztek, akik a templomos rend feloszlását követően átvették az ő vagyonukat is. A világi papság betegápoló intézményei azonban nem csak földbirtokokkal, de bérházakkal, malmokkal, sőt, bányákkal is rendelkeztek. Ilyen volt a beszercebányai Szent Erzsébet kórház is.³⁴ A kórházaknak további bevételi forrást jelentettek az alamizsnagyűjtésből származó jövedelmek és a hívek ajándékai is, azonban ezek nyilvánvalóan nem számítottak rendszeres, tervezhető bevételnek. A bártfai Szent Erzsébet kórház számadásaiból kitűnik például, hogy 1430 és 1490 között az adományok éves összege 0 és 149 forint között változott.³⁵ A források tanúsága szerint azonban ugrásszerű fejlődés következett be mind az ételmező-ellátás, mind pedig az intézményfenntartás

szempontjából a 15. században. A soproni Szent Erzsébet kórház lakóinak éltrendje ebben az időben már kenyeret, húst, zöldségeket és bort is magában foglalt, méghozzá az ispotály nagy készletekkel is rendelkezett ezekből.³⁶ Ez a szemmel látható javulás azzal hozható összefüggésbe, hogy a városok átvették az ott működő ispotályok irányítását. Ennek köszönhetően egyre többet fordítottak az ott ápolott betegekre és az épület fenntartási költségeire az egyházi személyzet hátrányára. A számadáskönyvekből az is kitűnik, hogy az idő előrehaladtával a kórházi bevételek egy részét egyre inkább már ugyanezen intézmények bizonyos meghatározott kiadásaira fordították vissza. Az ispotályokra fordítandó kiadások („ratio hospitalis”, „ad hospitem”, „zum Spital”), amelyekről a városok számadáskönyveiben olvashatunk, tartalmazták az épületfenntartással kapcsolatos kiadásokat – mesterek javadalmazását, építőanyag-költséget –, a betegek ellátmányának költségeit és a személyzetnek járó fizetséget egyaránt. Az antonita lovagrend házfőnöke és a segesvári városi tanács 1487-ben például arról állapodott meg, hogy a segesvári kórház bevételeinek harmadát kapják meg a „vendégek” (az intézmény lakói), a fennmaradó részt pedig a kórház vezetője és káplánjai, míg az építményeken végzett munkálatokra csak abban az esetben költsenek a betegeknek járó egyharmadból, amennyiben az a szükségesnél többnek bizonyulna.³⁷

Az egyházi és rendi kórházak szekularizációja több századon átívelő, településenként és rendenként eltérő ritmusú, hosszú folyamatnak bizonyult, és még ugyanazon renden belül sem volt egységesnek mondható. Az antoniták segesvári kórháza például másfél évszázaddal később került át a város kezelésébe, mint a pozsonyi.³⁸ A folyamat mindenhol hasonlóképpen kezdődött: a városi vezetés egyre több támogatást nyújtott a kórház számára részben eseti adományokkal, részben pedig azzal, hogy a működési és fenntartási költségeik egyre nagyobb hányadát vállalta magára. Pozsonyban 1376-ban, Sopronban 1523-ban lépett hatályba olyan tartalmú városi rendelet, melynek alapján a nem szabványos súlyú kenyereket a városi kórház kapja meg. 1376-ban szintén városi rendelettel kötelezték a mészárosokat, hogy a nem megfelelő minőségű, vagy beteg állattól származó húst a kórházaknak adják. Ezt a rendeleti kötelezettséget 1511-ben a város minden lakójára kiterjesztették.³⁹

A városok ily módon fokozatosan játszottak először fontosabb, majd kizárólagos szerepet a kórházak irányításában, míg végül a városi hatóságok jogává vált a kórház igazgatójának („vitricus”, „rector”, „Spittal Vater”, „Spitalmeister”) a megválasztása. Hazánkban az első példa erre a folyamatra éppen az antoniták pozsonyi Szent László kórháza volt, azonban a 16. század második felétől a nem püspöki városok nagyobb részében a kórházak szekularizációja előbb-utóbb mindenhol bekövetkezett.⁴⁰

Jegyzetek

1. Korbuly György: Egészségápolás. <http://mek.oszk.hu/09100/09175/html/11.html>.
2. Somogyi Zoltán (1941): A középkori Magyarország szegényügye. Palaestra cala sanctiana. A Piaristák doktori értekezései az 1932. évtől. 37. szám. Stephaneum Nyomda. Budapest. 15. old.
3. Szulovszky János: (2011): „Azra” ispotály, avagy egy „azonosíthatatlan helység” azonosítása. Aetas 26. évf. 2011/3. szám. 141–144. old.
4. Korbuly György: Egészségápolás. <http://mek.oszk.hu/09100/09175/html/11.html>.
5. Szücs Jenő (1955): Városok és kézművesség a 15. századi Magyarországon. MTA Történettudományi Intézete. Budapest. 40. old.
6. Rupp Jakab (1872): Magyarország helyrajzi története – fő tekintettel az egyházi intézetekre. MTA Történeti Bizottsága. Pest. II. kötet. Az Egri Érsek-Egyház Tartomány. 178. old.
7. Vámosy István (1898): A pozsonyi katolikus polgári ápoló intézet. – Fennállásának ötszázéves évfordulója alkalmából. Az Intézet kiadványa. Pozsony. 10–11. old.

8. Borsa Gedeon (1961–1962): A Szent Antalról nevezett ispotályos rend Magyarországon terjesztett nyomtatványai (1505–1506). Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve. Budapest. 223. old.
9. Rupp Jakab (1872): Magyarország helyrajzi története – fő tekintettel az egyházi intézetekre. MTA Történeti Bizottsága. Pest. II. kötet. Az Egri Érsek-Egyház Tartomány. 178. old.
10. Hain Gáspár (szerk.) (1988.): Szepességi avagy lőcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára. Magvető Kiadó. Budapest. 16. old.
11. Bárdossy János (1802): Supplementum analectorum terrae Scepusiensis. Lőcse. 96. old.
12. Bárdossy János (1802): Supplementum analectorum terrae Scepusiensis. Lőcse. 225. old.
13. Rupp Jakab (1841): Magyarország’ ekkorig ismeretes pénzei, lerajzolva: Történeti’s pénztudományi kútfolk után megmagyarázva. Árpádi korszak. Lőcse. Digitalizálta: Harvard Egyetem, 2008. március 12. 5. old.
14. Marie-Madeleine de Cevins (2003): A szegények és a betegek gondozása a középkor végi magyar városokban. Korall. Budapest. 52–53. old.
15. Magyary-Kossa Gyula (1931): Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat. Budapest. III. kötet. 13–16. old.
16. Vámosy István (1898): A pozsonyi katolikus polgári ápoló intézet. – Fennállásának ötszázéves évfordulója alkalmából. Az Intézet kiadványa. Pozsony. 12. old.
17. Carolus Wagner (1802): Analecta Scepusii Sacri et Profani I–IV. Pozsony, Pest és Lipcse. III. 168. old.
18. Rupp Jakab (1872): Magyarország helyrajzi története – fő tekintettel az egyházi intézetekre. MTA Történeti Bizottsága. Pest. II. kötet. Az Egri Érsek-Egyház Tartomány. 179. old.
19. Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. (1885) Szent István Társulat. Budapest. 497. old.
20. Carolus Wagner (1802): Analecta Scepusii Sacri et Profani I–IV. Pozsony, Pest és Lipcse. 1774–1778. old.
21. Ortvy Tivadar (1903): Pozsony város története. II. kötet. 4. rész. A városlakosság családi, anyagi, értelmi és valláserkölcsei élete 1300–1526. 301. old. Acsády Ignác: Pozsony város története. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle. 11. évf. 1904/1. szám. 289. old.
22. Somogyi Zoltán (1941): A középkori Magyarország szegényügye. Palaestra cala sanctiana. A Piaristák doktori értekezései az 1932. évtől. 37. szám. Stephaneum Nyomda. Budapest. 30–31. old.
23. Vámosy István (1898): A pozsonyi katolikus polgári ápoló intézet. – Fennállásának ötszázéves évfordulója alkalmából. Az Intézet kiadványa. Pozsony. 16–17. old.
24. Somogyi Zoltán (1941): A középkori Magyarország szegényügye. Palaestra cala sanctiana. A Piaristák doktori értekezései az 1932. évtől. 37. szám. Stephaneum Nyomda. Budapest. 29. old.
25. Vámosy István (1898): A pozsonyi katolikus polgári ápoló intézet. – Fennállásának ötszázéves évfordulója alkalmából. Az Intézet kiadványa. Pozsony. 17. old.
26. Carolus Wagner (1802): Analecta Scepusii Sacri et Profani I–IV. Pozsony, Pest és Lipcse. 108. old.
27. Vámosy István (1898): A pozsonyi katolikus polgári ápoló intézet. – Fennállásának ötszázéves évfordulója alkalmából. Az Intézet kiadványa. Pozsony. 17. old.
28. Carolus Rimely (1880.): Capitulum insignis ecclesiae collegiatae Poseniensis. Instar manuscripti. Pozsony. 325. old.
29. Vámosy István (1898): A pozsonyi katolikus polgári ápoló intézet. – Fennállásának ötszázéves évfordulója alkalmából. Az Intézet kiadványa. Pozsony. 19. old.
30. Vámosy István (1898): A pozsonyi katolikus polgári ápoló intézet. – Fennállásának ötszázéves évfordulója alkalmából. Az Intézet kiadványa. Pozsony. 21. old.
31. Ortvy Tivadar (1903): Pozsony város története. II. kötet. 4. rész. A városlakosság családi, anyagi, értelmi és valláserkölcsei élete 1300–1526. 301. old. Acsády Ignác: Pozsony város története. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle. 11. évf. 1904/1. szám. 64–67. old.
32. Borsa Gedeon (1961–1962): A Szent Antalról nevezett ispotályos rend Magyarországon terjesztett nyomtatványai (1505–1506). Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve. Budapest. 224. old.
33. Marie-Madeleine de Cevins (2003): A szegények és a betegek gondozása a középkor végi magyar városokban. Korall. Budapest. 66. old.

34. Marie-Madeleine de Cevins (1995): *L' Eglise dans les villes hongroises aux 14 et 15 siècles*. Thèse de Doctorat de l' Université de Paris-Sorbonne. Paris. 757. old.
35. Marie-Madeleine de Cevins (1995): *L' Eglise dans les villes hongroises aux 14 et 15 siècles*. Thèse de Doctorat de l' Université de Paris-Sorbonne. Paris. 760. old.
36. Házi Jenő (1939): *Sopron középkori egyháztörténete*. Székely és Tsa. Sopron. 152. old.
37. Pásztor Lajos (1940): *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest. 52. old.
38. Pásztor Lajos (1940): *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest. 51. old.
39. Somogyi Zoltán (1941): *A középkori Magyarország szegényügye*. Palaestra cala sanctiana. A Piaristák doktori értekezései az 1932. évtől. 37. szám. Stephaneum Nyomda. Budapest. 99. old.
40. Pásztor Lajos (1940): *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest. 51. old.

Felhasznált irodalom

- Bárdossy János (1802): *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis*. Lőcse.
- Borsa Gedeon (1961–1962): *A Szent Antalról nevezett ispotályos rend Magyarországon terjesztett nyomtatványai (1505–1506)*. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. Budapest.
- De Cevins, Marie-Madeleine (1995): *L' Eglise dans les villes hongroises aux 14 et 15 siècles*. Thèse de Doctorat de l' Université de Paris-Sorbonne. Paris.
- De Cevins, Marie-Madeleine (2003): *A szegények és a betegek gondozása a középkor végi magyar városokban*. Korall. Budapest.
- Hain Gáspár (szerk.) (1988.): *Szepességi avagy lőcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára*. Magvető Kiadó. Budapest.
- Házi Jenő (1939): *Sopron középkori egyháztörténete*. Székely és Tsa. Sopron.
- Korbuly György: *Egészségápolás*. <http://mek.oszk.hu/09100/09175/html/11.html>.
- Magyary-Kossa Gyula (1931): *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat. Budapest. III. kötet.
- Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. (1885) Szent István Társulat. Budapest.
- Ortvay Tivadar (1903): *Pozsony város története*. II. kötet. 4. rész. *A városlakosság családi, anyagi, értelmi és valláserkölcsei élete 1300–1526*. 301. old. Acsády Ignác: *Pozsony város története*. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle. 11. évf. 1904/1. szám.
- Pásztor Lajos (1940): *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest.
- Rimely, Carolus (1880): *Capitulum insignis ecclesiae collegiatae Posoniensis. Instar manuscripti*. Pozsony.
- Rupp Jakab (1841): *Magyarország' ekkorig ismeretes pénzei, lerajzolva: Történeti's pénztudományi kútfők után megmagyarázva. Árpádi korszak*. Lőcse. Digitalizálta: Harvard Egyetem, 2008. március 12.
- Rupp Jakab (1872): *Magyarország helyrajzi története – fő tekintettel az egyházi intézetekre*. MTA Történeti Bizottsága. Pest. II. kötet. *Az Egri Érsek-Egyház Tartomány*.
- Somogyi Zoltán (1941): *A középkori Magyarország szegényügye*. Palaestra cala sanctiana. A Piaristák doktori értekezései az 1932. évtől. 37. szám. Stephaneum Nyomda. Budapest.
- Szulovszky János: (2011): *„Azra” ispotály, avagy egy „azonosíthatatlan helység” azonosítása*. Aetas 26. évf. 2011/3. szám.
- Szücs Jenő (1955): *Városok és kézművesség a 15. századi Magyarországon*. MTA Történettudományi Intézete. Budapest.
- Vámossy István (1898): *A pozsonyi katolikus polgári ápoló intézet. – Fennállásának ötszázéves évfordulója alkalmából*. Az Intézet kiadványa. Pozsony.
- Wagner, Carolus (1802): *Analecta Scepusii Sacri et Profani I-IV*. Pozsony, Pest és Lipcse.